

С. Г. Кобернік
Р. Р. Коваленко
О. Я. Скуратович

 Методика
навчання географії
в загальноосвітніх
навчальних закладах

Посібник для вчителя

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

За редакцією **С. Г. Коберніка**

Київ
«Навчальна книга»
2005

ББК 74.262.6
К55

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11–2712 від 16.10.2000 р.)

Кобернік С. Г.
К55 Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: [Навчально-методичний посібник] / Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Скуратович О. Я.; За редакцією С. Г. Коберніка. — Навч. книга, 2005. — 319 с.
ISBN 966-329-046-3

Цей посібник — своєрідна спроба проаналізувати і узагальнити зміни у методиці вивчення курсів шкільної географії на сучасному етапі розвитку загальноосвітніх навчальних закладів. Теоретичні аспекти методики вивчення географії поєднуються з досвідом шкільної практики.

Для вчителів географії та студентів вищих педагогічних навчальних закладів.

ББК 74.262.6

ISBN 966-329-046-3

© Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р.,
Скуратович О. Я., 2005
© ТОВ «Навчальна книга», 2005

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

За останні роки структура і зміст шкільних курсів географії зазнали значних змін. На початок ХХІ ст. в Україні розроблено нову концепцію вітчизняної географічної освіти та її стандарти для загальноосвітньої школи. У 2001 р. з'являються оновлені навчальні програми з географії, які мають удосконалену структуру та істотно відрізняються від попередніх видань. Науково обґрунтовано і створено навчально-методичні комплекси до всіх курсів шкільної географії. Учні мають можливість навчатися за якісно новими підручниками, атласами, робочими зошитами, практикумами. З кожним роком збільшується кількість дидактичних і хрестоматійних посібників, додаткової літератури з елементами цікавої географії, з'являються електронні посібники. Все це дає можливість учителю грамотно планувати навчально-виховний процес.

Але попри ці позитивні моменти у викладанні шкільної географії, маємо й істотний недолік: недостатність сучасної методичної літератури, яка б допомогла вчителю ефективно і комплексно використовувати різні елементи навчально-технічного забезпечення в їх оптимальному поєднанні.

Щоб учні мали глибокі системні знання з географії, учитель спершу має зацікавити їх своїм предметом. Для цього він повинен оволодіти різними методами і методичними прийомами, опанувати наявну систему засобів навчання, мати уявлення про особливості сучасних форм навчання, творчо застосовувати передові педагогічні технології.

Саме з метою допомоги вчителю в досягненні кращих результатів у його практичній роботі і написано цей посібник. Звичайно, він не претендує на вичерпність у розкритті всіх питань і проблем шкільного курсу географії та методики його вивчення. Автори лише прагнули узагальнити досвід роботи творчо працюючих учителів географії України.

У першій частині посібника висвітлено питання загальної методики навчання географії в школі. У стислому вигляді схарактеризовано основні структурні елементи методики навчання географії: предмет її вивчення, принципи, методи, засоби та форми навчання, сучасні проблеми. Це своєрідний аналіз науково-теоретичних засад методики навчання географії як науки.

Другу частину присвячено питанням методики навчання окремих курсів шкільної географії. Послідовно висвітлюються особливості вивчення курсів «Рідний край» (5 клас), «Загальна географія» (6 клас), «Географія материків і океанів» (7 клас), «Географія України» (8–9 класи), «Економічна і соціальна географія світу» (10 клас). Детально розглядаються можливості кожного елемента навчально-методичного комплексу, даються поради щодо їх ефективного використання, наводяться приклади розробок різних типів уроків з методичними рекомендаціями та порадами, пропонуються тематично відповідні зразки дидактичних матеріалів.

Сподіваємося, що матеріали посібника допоможуть учителю географії та студенту-практику на належному науковому рівні і методично досконало організувати роботу з учнями на уроках та в позаурочний час.

Автори і видавці будуть вдячні всім за об'єктивну оцінку і пропозиції щодо поліпшення структури й змісту цього посібника.

Частина I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ В ШКОЛІ

Розділ 1

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ ЯК ПЕДАГОГІЧНА НАУКА

1.1. Предмет дослідження методики навчання географії

Методика навчання географії — це галузь педагогічної науки, яка досліджує закономірності й особливості процесу навчання географії в школі. Вона розробляє і встановлює раціональні методи та прийоми, засоби і форми навчальної діяльності, під час якої відбувається свідоме оволодіння учнями системою знань із шкільного курсу географії та формуються відповідні вміння і навички щодо застосування цих знань.

Методику не можна розглядати як сукупність рекомендацій і порад щодо використання певних методів та прийомів навчання. Знання теоретичних засад методики озброює вчителя необхідним методичним апаратом для самостійної творчої роботи, сприяє зростанню методичної майстерності та підвищенню професійного рівня.

Предметом методики навчання географії є система шкільної географічної освіти, а саме: зміст і структура сучасних курсів, а також методи та форми організації навчального пізнання. Паралельно досліджується виховне значення шкільного курсу географії, його місце і роль в системі загальної середньої освіти.

Наступність і послідовність курсів географії в школі забезпечує поступове формування і розвиток в учнів системи основ географічних наук.

Перед методикою навчання географії стоять такі **завдання**:

- 1) визначення мети навчання (для чого потрібно вивчати географію);
- 2) розкриття освітньої та виховної ролі шкільної географії;
- 3) відбір та удосконалення змісту шкільних курсів географії;
- 4) розроблення ефективних освітніх технологій, окремих методів і прийомів навчання (як саме вчити);
- 5) залучення системи сучасних засобів навчання (оптимальне поєднання різних засобів унаочнення);
- 6) визначення й обґрунтування різних форм організації навчального процесу (виявлення найкращих умов для застосування різних методів і прийомів, засобів навчання);

7) з'ясування особливостей здобування учнями географічних знань, умінь і навичок (як учні вчаться, на якому рівні вони засвоюють навчальний матеріал, як розвиваються їхні розумові здібності в процесі навчання, наскільки самостійно вони вміють здобувати знання тощо).

До сучасних **проблем** методики викладання географії можна віднести:

- ✓ Приведення змісту, структури й обсягу шкільної географії у відповідність до вимог Державного стандарту географічної освіти:

- а) оновлення змісту курсів географії, удосконалення їх структури і послідовності вивчення;

- б) забезпечення багатоваріантності навчально-методичного комплексу до вивчення окремих курсів;

- в) створення варіативних підручників і методичних посібників з окремих курсів.

- ✓ Удосконалення методів, прийомів, засобів і форм навчання (активізація пізнавальної діяльності учнів, розвиток навичок самостійного здобування знань).

- ✓ Розроблення нових методів і прийомів застосування сучасних комп'ютерних технологій з розширенням їх можливостей у навчанні географії.

- ✓ Впровадження і поширення оригінальних авторських методик навчання географії, розроблених творчо працюючими педагогами і експериментально апробованих.

- ✓ Удосконалення змісту й організації позакласної роботи з географії (факультативні заняття, шкільні олімпіади, гуртки, туристсько-краєзнавча робота тощо).

1.2. Зв'язок методики навчання географії з іншими науками

Методика навчання географії, як одна з педагогічних наук, найтісніше пов'язана з дидактикою, яка обґрунтовує і розкриває зміст, методи і організаційні форми процесу навчання.

Дидактика є основою розвитку будь-якої методики, оскільки розкриває, як саме загальні закономірності, принципи і правила навчання можна застосовувати під час вивчення окремих предметів. У свою чергу вона спирається на методику вивчення цих предметів, тому що використовує результати їх досліджень для своїх узагальнень. Тобто відбувається своєрідне взаємне збагачення.

Методика навчання географії пов'язана також із психологією, яка вивчає психологічні особливості дітей різного віку, їхню психічну діяльність у процесі навчання і виховання. Розви-

ваюче навчання і виховання є ефективним лише тоді, коли воно здійснюється відповідно до вікових особливостей школярів.

Шкільна географія і методика її навчання мають тісні зв'язки з усіма географічними науками, які становлять зміст шкільного предмета. Насамперед з курсами фізичної, економічної та соціальної географії, а також із регіональною географією, геологією, кліматологією, гідрологією, географією ґрунтів, зоогеографією, загальним землезнавством, картографією з основами топографії тощо. У методиці навчання географії простежуються також тісні зв'язки географії з *біологією, екологією, економікою, історією, фізикою, математикою, хімією, астрономією* та іншими науками.

1.3. Структура методики навчання географії

Методику навчання географії умовно можна розподілити на загальну та окремі методики.

Загальна методика розглядає весь процес навчання географії у школі в цілому. Вона вивчає те, що є спільним для викладання всіх або більшої частини шкільних курсів географії. Загальну методику можна назвати *дидактикою шкільної географії* (див. мал. 1).



Мал. 1. Структура і зміст загальної методики навчання географії

Окремі методики — це конкретні методики вивчення існуючих курсів шкільної географії. Вони конкретизують основні положення загальної методики на прикладі різних частин шкільного курсу географії (див. мал. 2).



Мал. 2. Структура і зміст окремих методик навчання географії

1.4. Вимоги суспільства до підготовки вчителя географії

Учитель географії повинен пам'ятати, що його педагогічна діяльність пов'язана з динамічним, живим, емоційно безпосереднім учнівським колективом, надзвичайно чутливим до всього прекрасного, справедливого, цікавого і розумного. Отже, праця вчителя має бути творчою, що передбачає певний артистизм, глибоке знання свого предмета і методики його

навчання, ставлення до дітей — доброзичливе і, водночас, вимогливе і справедливе.

Викладання шкільних курсів географії потребує від учителя високої загальної і географічної ерудиції. Ці, курси не можна вважати скороченим варіантом вузівських. У них повинна мати місце адаптація основних наукових географічних понять і закономірностей до віку школярів. Методика має забезпечити реалізацію Державного стандарту базової і повної середньої освіти щодо географічної компоненти, системність і послідовність вивчення шкільних курсів географії, відповідне наповнення їх теоретичним і фактичним матеріалом, певним обсягом географічної номенклатури (*див. мал. 3*).



Мал. 3. Основні вимоги до підготовки вчителя географії

Глибокі і всебічні знання вчителя географії з методики навчання сприятимуть його успіхам та досягненням у практичній педагогічній діяльності.

Розділ 2

МЕТОДИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ШКІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

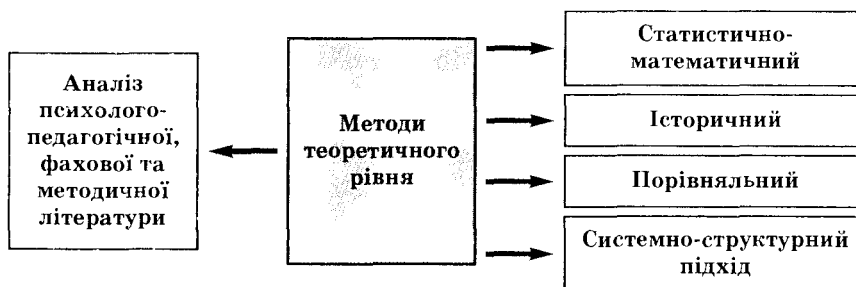
У методиці викладання географії у загальноосвітній школі виділяють методи теоретичного та методи експериментально-емпіричного рівнів дослідження.

2.1. Методи теоретичного рівня

Методика навчання географії розв'язує наукові й практичні завдання, що потребує різних підходів і способів досліджень. Провідною метою цієї науки є дослідження змісту шкільних курсів географії та удосконалення форм і методів навчання. Для цього постійно вивчається досвід роботи вчителів географії, виявляються найефективніші методи і прийоми навчання, проводиться експериментальна робота в школах для розв'язання окремих питань або отримання об'єктивних висновків про ефективність нових технологій, методів, прийомів, засобів і форм навчання.

У наукових дослідженнях з методики навчання географії найважливіше місце посідає **метод теоретичних досліджень**. Він забезпечує дослідника науковою методологією та методикою. Праці видатних філософів, педагогів, психологів, методистів-географів створюють теоретичну основу будь-якої наукової роботи.

До методів теоретичного рівня, крім вивчення педагогічної спадщини, слід віднести статистично-математичний, історичний, порівняльний та системно-структурний підхід (див. мал. 4).



Мал. 4. Методи теоретичного рівня

2.2. Методи експериментально-емпіричного рівня

З-поміж методів експериментально-емпіричного рівня виділяють такі основні:

- ✓ спостереження за процесом навчання;
- ✓ вивчення шкільної документації (планів, розробок учителів і методичних об'єднань, результатів перевірок контрольних і самостійних робіт учнів тощо);
- ✓ анкетування, бесіди з учителями, адміністрацією школи та учнями;
- ✓ математично-статистичні методи;
- ✓ експеримент (природний і лабораторний) та ін. (див. мал. 5).



Мал. 5. Методи експериментально-емпіричного рівня

У дослідженнях з методики навчання географії, як і в інших науках, практикують такі етапи, як накопичення фактів, їх класифікація та відповідний аналіз для складання наукових висновків, надання практичних рекомендацій.

Фактичний матеріал для досліджень дають уроки географії та позакласна робота. Аналізуються методи і прийоми роботи вчителя, якість знань, умінь і навичок учнів. Щоб одержати об'єктивні дані про процес навчання, дотримуються певної системи застосування названих вище методів, уніфікації вимог і критеріїв оцінки діяльності вчителя і учнів.

Скажімо, **спостереження** є найпоширенішим методом вивчення й узагальнення досвіду інших вчителів, аналізу власної педагогічної діяльності. Розрізняють такі види спостережень:

- а) самоспостереження під час педагогічного процесу;
- б) об'єктивне спостереження;
- в) наукове спостереження.

Самоспостереження — це своєрідний самоконтроль і спостереження за учнями. Воно допомагає вчителю уникнути повторення помилок, сприяє підвищенню його майстерності й авторитету серед учнів, стимулює до урізноманітнення методів і форм навчання, прийомів і способів викладення нового матеріалу, використання різних видів опитування та оцінювання навчальних досягнень учнів.

Об'єктивне спостереження дає можливість спостерігачеві робити певні висновки щодо педагогічного процесу, запозичити для себе щось корисне або поради колезі ефективніші прийоми і способи для вивчення учнями певної теми чи розділу навчальної програми, виконання практичної роботи, проведення екскурсії. Об'єктивне спостереження триваліше, ніж просто спостереження, і його висновки можуть мати вагомніше значення. Об'єктивне спостереження передбачає аналіз роботи кількох учителів і багатьох учнів з метою вивчення певної системи навчання географії і поширення перспективного досвіду. Ефективність об'єктивного спостереження посилюється, якщо його поєднують із спеціальними методами перевірки діяльності учнів, якості їхніх знань (письмові контрольні роботи, тести, бесіди тощо).

Наукове спостереження в методиці навчання географії характеризується комплексністю і цілеспрямованістю. Основним чинником тут виступає мета, яка орієнтує дослідника на проведення спостережень у заздалегідь визначеному напрямі. Наприклад, вивчення педагогічної ефективності використання опорно-інформаційних схем або нестандартних форм навчання в курсах шкільної географії. Мету спостереження визначають, виходячи з практичних завдань дослідження.

Для вивчення питань, що мають бути досліджені, науковці або методисти розробляють програму, тобто певну систему завдань, дій і запитань (складають контрольні завдання), визначають критерії оцінок, способи обробки добутих даних.

Об'єктивність результатів спостереження забезпечується глибоким аналізом уроку. Аналіз уроку — одна з форм контролю якості роботи вчителя і водночас засіб підвищення його майстерності. Методично грамотно проведений аналіз допомагає вчителю усунути помічені недоліки і закріпити успіхи.

Аналіз різних типів уроків, проведених одним вчителем, дає змогу зробити певні висновки й узагальнення щодо його фахової та методичної підготовки.

Вивчення шкільної документації дає змогу визначити систему вивчення географії в школі та з'ясувати якість знань школярів. При цьому аналізуються класні журнали, тематичні й календарні плани, конспекти уроків, методичні розробки, щоденники і зошити учнів, опрацьовані контурні карти, календарі погоди тощо.

Звичайно, аналіз окремих документів проводять з певною метою. Так, аналіз класного журналу дає певне уявлення про успішність учнів (за місяць, семестр, навчальний рік). Наприклад, якщо накопичення оцінок з географії незначне, можна зробити висновок, що в роботі даного вчителя переважає лише усне індивідуальне опитування і відсутні інші форми контролю знань, не здійснюється перевірка практичних робіт.

Анкетування останнім часом набуло значної популярності в педагогічних, соціологічних та інших дослідженнях. Однією з його переваг перед іншими методами є те, що воно дає змогу швидко одержати інформацію від великої кількості осіб. Анкетування застосовують для оцінки певних явищ, фактів, подій (для оцінки якості нового підручника, посібника, нетрадиційних методів і форм навчання, нових технічних засобів тощо). Цей метод дослідження доцільно поєднувати з іншими.

Послідовність застосування методу анкетування:

- а) складання запитань анкети;
- б) поширення і збирання заповнених анкет;
- в) обробка, аналіз і класифікація відповідей;
- г) вироблення рекомендацій, врахування зауважень тощо.

Бесіди з учителями та учнями — давно відомий і поширений метод дослідження. Досвід роботи вчителя географії можна вивчити під час бесіди з ним, завчасно підготувавши запитання або склавши анкету.

Бесіди з учнями дають уявлення про їхній інтерес до предмета, якість знань, ознайомлення з додатковою літературою, а також про їхні враження від проведених уроків, екскурсій, позакласної роботи.

Математично-статистичні методи доповнюють і конкретизують інші методи педагогічних досліджень. Завдяки їм якісні аспекти явищ, що досліджуються, набувають кількісних характеристик. У науці неможливо добути об'єктивні дані без точних критеріїв, вимірювань, порівнянь і всебічного аналізу.

Основне завдання статистичного методу — відшукати, зареєструвати і виміряти ознаки певних педагогічних явищ, а потім

на цій основі дати їх цілісну кількісну оцінку. Останнім часом у практику методичних досліджень дедалі ширше впроваджується комп'ютерний спосіб обробки результатів.

Педагогічний експеримент — це наукове дослідження процесу навчання з метою перевірки правильності наукової гіпотези дослідника. Розрізняють природний і лабораторний педагогічний експеримент.

Природний експеримент проводять у звичних для учнів умовах — у класі (навчальному кабінеті). Для його проведення виділяють як мінімум два паралельних, рівноцінних за успішністю і рівнем загального розвитку учнів класи. Один з них обирають як експериментальний, другий — контрольний. Після завершення експерименту порівнюють рівні знань учнів, роблять відповідні наукові висновки, розробляють практичні рекомендації.

Лабораторний експеримент, на відміну від природного, проводять у спеціально обладнаному приміщенні. Його мета — з'ясувати, чому під час природного експерименту ті чи інші знання важко засвоюються або сприймаються учнями. Лабораторний експеримент може передувати природному. Тоді він має уточнити методику і доцільність останнього.

У програмі педагогічних досліджень виділяють й інші види експерименту, серед яких головними є констатуючий і навчальний (формуючий). Мета *констатуючого експерименту* — проілюструвати, зафіксувати рівень навчальної діяльності, знань та вмінь учнів. Його проводять на початку і в кінці методичного дослідження. *Навчальний (формуючий) експеримент* має довести ефективність нової технології, методу, прийому, засобу або форми навчання.

Педагогічні експерименти проводять за такою схемою:

- ✓ визначення рамок і предмета дослідження;
- ✓ з'ясування мети і завдань даного дослідження;
- ✓ висунення робочої гіпотези;
- ✓ визначення тривалості й місця проведення експерименту, його обсягу;
- ✓ вибір експериментальних і контрольних класів (груп);
- ✓ аналіз і розробка необхідних матеріалів для забезпечення проведення експерименту;
- ✓ вибір критеріїв оцінки і методів обробки результатів;
- ✓ розробка методики спостереження за ходом експерименту;
- ✓ аналіз результатів, інтерпретація експерименту, обґрунтування методичних рекомендацій та загальні висновки.

Заключним етапом дослідження є теоретична обробка матеріалів педагогічного експерименту. Дослідник має здійсню-

ти глибокий, всебічний аналіз фактів, дати їм належну оцінку, провести узагальнення і на цій основі встановити закономірності зв'язків між певними способами навчання та якістю знань, вмінь і навичок учнів.

Педагогічний експеримент має виняткове значення в методичних дослідженнях. Він дає змогу зібрати найточніші достовірні дані, на основі яких робляться науково обґрунтовані висновки і даються конкретні практичні рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності навчання.

Методика педагогічних досліджень постійно розвивається, удосконалюється, збагачується новими методами, прийомами одержання та обробки даних. Останнім часом поширюється використання соціологічних та експертних методів.

Розділ 3

ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ

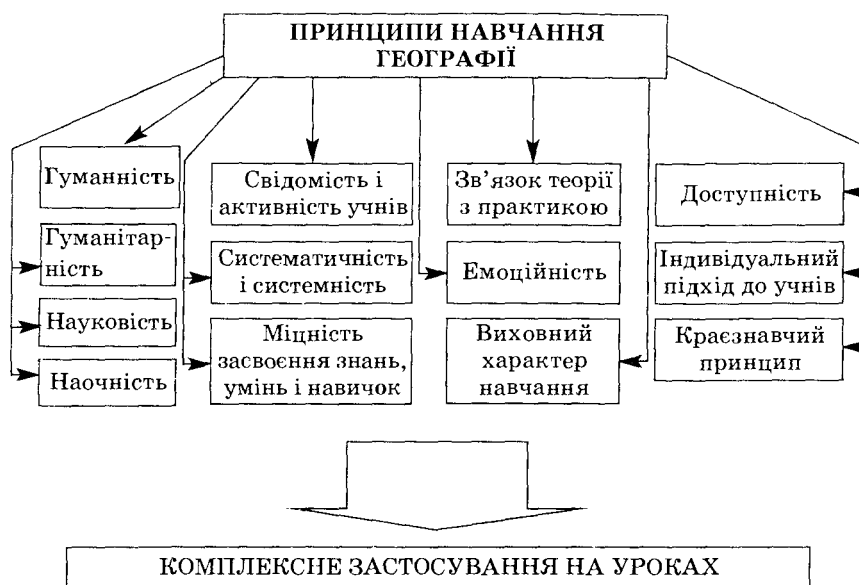
3.1. Поняття про принципи навчання

Принципи навчання — це провідні ідеї, які пронизують собою весь навчально-виховний процес. Під принципами навчання розуміють визначену систему вихідних, основних дидактичних вимог, настанов до процесу навчання, виконання яких забезпечує необхідну ефективність практичної діяльності. Ці вихідні положення обумовлені закономірностями педагогічного процесу та метою і завданнями, які висуває перед загальноосвітньою школою суспільство.

Перші спроби створення цілісної системи принципів навчання належать Я. А. Коменському, Й. Г. Песталоцці, А. В. Дістервегу. Значний внесок у розробку принципів навчання зробив К. Д. Ушинський.

Принципи навчання виконують регулятивну функцію, яку можна розглядати у двох аспектах: по-перше, як спосіб побудови наукових дидактичних теорій; по-друге, як спосіб регуляції практики навчання. Дидактичні принципи є основою навчання всіх шкільних предметів і діють на всіх етапах навчально-виховного процесу. Вони значною мірою визначають зміст, форми організації і методи навчання.

У сучасній дидактиці не існує єдиної загальновизнаної кількості принципів навчання. Як вже зазначалося, загальнодидактичні принципи діють у процесі навчання всіх дисциплін. Проте з теоретичним розвитком окремих методик виділяють специфічні методичні принципи, які конкретизують загальні принципи дидактики (*див. мал. 6*).



Мал. 6. Принципи навчання географії

3.2. Характеристика окремих принципів навчання

Принцип гуманізації освіти. Гуманізація освіти основою педагогічного процесу вважає розвиток особистості учня і передбачає переоцінку всіх компонентів навчальної діяльності з точки зору їхньої людинотворної функції. Як зазначав видатний педагог В. Сухомлинський: «Школа — це насамперед вогнище духовного життя. Місія педагога — наставника юних душ — полягає в тому, щоб у школі у всій повноті розкривалось багатство інтелектуальної, емоційної сфери духовного життя особистості».

Гуманізація географічної освіти означає повагу вчителів до особистості дитини, прийняття її особистих запитів і інтересів. На уроках географії необхідно створити максимально сприятливі умови для розкриття й розвитку здібностей і обдарувань школяра та його самовизначення.

Основними шляхами для досягнення принципу гуманізації освіти є формування відносин співробітництва між учасниками педагогічного процесу; виховання морально-емоційної культури взаємовідносин; формування в учнів емоційно-ціннісного досвіду розуміння людини; створення відповідних умов для ефективного функціонування навчального процесу, який виховує гуманну

особистість: людяну, щирю, доброзичливу, милосердну, із почуттям власної гідності й толерантним ставленням до інших людей.

Принцип гуманітаризації освіти. Гуманітарна освіта — важливий засіб формування світогляду школярів. Вона відіграє вагомий роль в їхньому загальному розвитку, розумовому й моральному вихованні. Шкільні курси географії роблять значний внесок у загальну гуманітарну освіту, що покликана дати загальноосвітня школа.

На уроках географії формуються необхідні для життя і діяльності кожної людини суспільно-географічні знання й пов'язані з ними практичні вміння та навички поведінки у природному середовищі та суспільстві.

Принцип науковості навчання. Суть принципу полягає в тому, що на уроках географії учням пропонуються для засвоєння точно встановлені в науці положення, тобто зміст географічної освіти повинен відображати наукові факти, поняття, закони, теорію.

Принцип науковості навчання висуває такі основні вимоги:

- ✓ відбір найсуттєвішого змісту географічної науки з урахуванням логіки навчального предмета;
- ✓ всебічний аналіз географічних об'єктів і явищ з наявними причинно-наслідковими зв'язками;
- ✓ однозначність і чіткість визначень географічних понять, засвоєння наукової термінології;
- ✓ ознайомлення з науковими теоріями та гіпотезами.

Реалізується цей принцип передусім під час розробки навчальних програм і підручників з географії. Велике значення для забезпечення принципу науковості на уроках географії має використання методів проблемного навчання, проведення практичних і самостійних робіт, формування вмінь спостерігати географічні процеси і явища, вести наукову суперечку, обґрунтовувати свою точку зору, працювати з науковою літературою (довідниками, енциклопедіями тощо). Зрозуміло, що при цьому має витримуватися вимога доступності знань для школярів певного віку.

Принцип систематичності й системності у навчанні. Систематичність — характерна ознака наукового пізнання. Вона передбачає засвоєння учнями географічної інформації у логічному зв'язку і наступності.

Реалізація принципу систематичності в курсах шкільної географії забезпечується:

- ✓ навчальними планами і програмами (чітко відібраний матеріал за роками навчання);
- ✓ поступовістю і послідовністю, встановленням тісного і міцного зв'язку між вивченими темами і розділами;

✓ ускладненням методів навчання і форм самостійної роботи школярів;

✓ постійною і планомірною перевіркою та обліком знань, умінь і навичок учнів.

Однак систематичне засвоєння наукових понять ще не перетворює їх у систему. Поняття «системність» не тотожне поняттю «систематичність» і має інший зміст. За вченням І. П. Павлова, системність — це одна з найважливіших особливостей вищої нервової діяльності. К. Д. Ушинський писав: «Тільки система, звичайно розумна, що виходить із самої суті предметів, дає нам повну владу над нашим знанням...». Системність передбачає забезпечення формування у школярів системи географічних знань.

Принцип свідомості й активності у навчанні. Це принцип формування позитивної мотивації навчально-пізнавальної діяльності, активності та самостійності учнів.

Успіх процесу навчання географії значною мірою залежить від ставлення учнів до засвоєння знань та мотивів навчально-пізнавальної діяльності. Активність учнів характеризується ставленням до навчання (стан готовності, прагнення до самостійної діяльності тощо). Самостійність школярів пов'язана з визначенням об'єкта, засобів діяльності та її здійснення без участі вчителя. Тому пізнавальна активність і самостійність невіддільні.

Активізація пізнавальної діяльності потребує від учителя використання різноманітних методів, способів і форм навчання, які стимулюють учнів до виявлення активності та самостійності. На уроках необхідно створювати ситуації, в яких учень повинен:

✓ аргументовано відстоювати свою позицію, використовуючи набуті знання;

✓ ставити запитання з метою з'ясування незрозумілого;

✓ рецензувати відповіді однокласників, робити доповнення;

✓ виконувати завдання, розраховані на опрацювання додаткової літератури;

✓ практикувати вільний вибір завдань, особливо пошукових і творчих;

✓ створювати ситуації самоперевірки та аналізу власних дій.

Таким чином, цей принцип передбачає засвоєння знань не в готовому вигляді, а в процесі активної самостійної розумової діяльності школяра.

Однією з головних умов активності й самостійності учнів у навчальній діяльності є пізнавальний інтерес до предмета.

Засобами формування пізнавальних інтересів до вивчення географії можуть бути:

- ✓ цікавий виклад навчального матеріалу;
- ✓ використання нестандартних методів і форм навчання;
- ✓ створення сприятливого емоційного стану;
- ✓ особистість учителя (його ставлення до учнів та до свого предмета).

Формуванню активності й інтересу до вивчення географії також сприяє створення «ситуацій успіху» школярів у навчальній діяльності. Вчитель повинен створювати умови, щоб кожен з його учнів відчув радість від навчання і повірив у свої сили. Слід завжди пам'ятати, що учні навчаються успішніше у тих педагогів, яких вони цінують і поважають.

Географічний матеріал найкраще засвоюється за умов активної діяльності, адже діяльність і свідомість перебувають у єдності, а навчання є основною формою існування свідомості. В активізації навчання, розвитку самостійності та ініціативності учнів педагоги вбачають реальний шлях підвищення ефективності навчального процесу.

Головними умовами активної діяльності учнів на уроках географії можуть бути:

- ✓ створення серйозної ділової атмосфери, мобілізація уваги;
- ✓ розуміння учнями мети уроку, почуття відповідальності за свої дії;
- ✓ різноманітність навчальної діяльності, чергування різних видів роботи;
- ✓ усвідомлення практичного значення набутих знань;
- ✓ систематичний контроль за виконанням завдань;
- ✓ своєчасна і тактовна допомога окремим учням;
- ✓ виховання впевненості в своїх можливостях успішно вчитися.

Мобілізуючи активність школярів, слід урахувати їхні вікові особливості. Зокрема, у 5–6 класах навчальна робота на уроках географії має бути особливо цікавою і привабливою для дітей. Найвищий ступінь активності й самостійності учнів проявляється в умінні розв'язувати творчі пошукові завдання проблемного характеру. Пізнавальні завдання, розроблені відповідно до вікових особливостей з урахуванням індивідуальних здібностей учнів, з часом мають поступово ускладнюватися і спонукати до підвищення розумової діяльності учнів.

Принцип зв'язку навчання з життям (зв'язку теорії з практикою). За цим принципом важливо, щоб мета і зміст навчання географії передбачали не тільки повідомлення теоретичних положень, законів, понять, а й розкривали їх прояви у навко-

лишньому світі. Він зумовлює необхідність підготовки учнів до правильного використання теоретичних знань у практичних ситуаціях. Це реалізується через зміст шкільної географічної освіти, організацію навчання, методи і форми роботи вчителя. Здійснювати зв'язок навчання з життям — означає поєднувати вивчення основ географічних наук з відомими видами господарської діяльності людей та актуалізовувати, розширювати і збагачувати життєвий досвід учнів.

Принцип доступності навчання. Завдання, поставлені перед учнями, повинні бути зрозумілими і розв'язуватись за певного напруження їхніх сил. Процес навчання, який потребує від учнів напруження сил, сприяє їх розумовому розвитку, що, у свою чергу, дає змогу ставити перед учнями складніші завдання. Принцип навчання на високому рівні труднощів обґрунтував у своїх працях психолог і педагог Л. В. Занков.

Доступність слід розуміти не як легкість засвоєння географічного матеріалу, а як своєрідну міру посиленої труднощі. Принцип доступності передбачає будувати навчальний процес на уроках географії відповідно до вікових здібностей учнів, рівня їхньої загальної підготовки і розвитку. Для цього вчитель насамперед повинен знати і враховувати індивідуальні особливості психіки своїх учнів.

Принцип індивідуального підходу до учнів у навчанні. Процес навчання географії повинен будуватися в чіткій відповідності до вікових та індивідуальних особливостей учнів. Навчання має сприяти розвитку всіх здібностей, закладених у людині. Під індивідуальним підходом розуміють таку організацію навчального процесу, за якої вибір способів, прийомів і темпу навчання враховує індивідуальні відмінності школярів. Його суть полягає в урахуванні індивідуальних і вікових особливостей кожного учня з метою максимального розвитку позитивних і подолання негативних рис особистості. На основі цього принципу забезпечується підвищення якості роботи учнів на уроках географії та всебічний їх розвиток. Учитель має завжди враховувати психічні особливості учнів і намагатися так організувати навчальний процес, щоб максимально задовольнити потреби та інтереси кожного з них. Для досягнення індивідуального підходу в навчанні треба всебічно вивчати особистість дитини. Не можна обмежуватися лише фіксацією тих чи інших рис особистості, бажано ретельно їх аналізувати з метою розробки відповідної системи впливу на кожного учня.

Особливе місце в системі індивідуального навчання належить диференційованому підходу. У процесі диференціації

навчання здійснюється відбір змісту, методів і форм навчання залежно від особливостей різних за підготовкою груп учнів. Ці групи можуть бути сформовані за здібностями, інтересами, успішністю, психологічними особливостями тощо. Основна мета диференціації — створити сприятливі умови для всебічного розвитку кожного учня з урахуванням його задатків та можливостей. Таким чином, диференціація сприяє гуманізації навчального процесу, створюючи умови для задоволення потреб та інтересів дитини.

Останнім часом у багатьох школах України, особливо у великих містах, де є кілька паралельних класів, поширена практика формування класів з:

- ✓ прискореним темпом вивчення навчальних курсів («сильні», переважно профільні класи);
- ✓ нормальним темпом навчання;
- ✓ уповільненим темпом навчання («класи вирівнювання»).

Працюючи в одному класі, завдання з географії можна диференціювати для певних груп учнів та окремих школярів таким чином: вивчення матеріалу за різними інформаційними джерелами (підручниками, посібниками), розв'язування якісно нерівнозначних завдань; проведення практичних і самостійних робіт різної складності; виконання домашніх завдань за різними рівнями складності тощо.

Кожному учню притаманні свої, самобутні й неповторні риси і якості. Школярі відрізняються індивідуальними особливостями нервової системи, темпераментом, нахилами, здібностями, швидкістю мислення, пам'яттю, емоційним станом, життєвим досвідом. Основним завданням диференційованого навчання є максимальний розвиток здібностей не лише у «сильних», а й у «середніх» та «слабких» учнів.

Принцип наочності навчання. Ефективність процесу навчання географії визначається тим, наскільки засвоєння наукових понять спирається на знання конкретних фактів і об'єктів, наявністю уявлень учнів про ті предмети, явища, процеси, що вивчаються. Це сприяє правильному розумінню законів розвитку природи і суспільства. Наукове узагальнення проблема наочності знайшла у працях Я. А. Коменського, який називав принцип наочності «золотим правилом» дидактики. Ідея наочного навчання дістала свій подальший розвиток у працях Ж. Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці, А. В. Дістервега та ін. Великого значення наочності надавав К. Д. Ушинський.

На сучасному етапі розвитку педагогіки принцип наочності можна визначити як принцип навчання, який ґрунтується на демонстрації конкретних предметів, явищ, процесів, моделей або їх образних відтворень. Це дає змогу поділити наочність на

словесну і предметну. Широкого використання на уроках географії набувають аудіовізуальні посібники, які демонструються учням за допомогою технічних засобів навчання. До них належать: статичні посібники (слайди, діафільми, матеріали для епіпроекції) та динамічні (кінофільми, відеофрагменти), аудіопосібники (CD, магнітофонні записи).

Функції наочності залежать від дидактичної мети її застосування.

На заняттях з географії наочність може бути:

- ✓ джерелом нових знань і уявлень про географічні об'єкти, явища, процеси;
- ✓ ілюстрацією певних теоретичних положень;
- ✓ способом розвитку мислення учнів і розуміння існуючих причинно-наслідкових зв'язків;
- ✓ посібником для самостійної пізнавальної діяльності;
- ✓ способом інструктажу, повторення, узагальнення, систематизації, порівняння;
- ✓ способом перевірки, оцінювання та самоконтролю навчальних досягнень учнів з географії.

Звичайно, для реалізації цих функцій наочності треба обов'язково поєднувати слово і наочність. Саме за допомогою слова вчитель керує сприйняттям учнями різних засобів унаочнення.

Основні вимоги до використання наочних посібників на уроках географії передбачають:

1. Використання наочних посібників повинне відповідати меті навчання. Треба пам'ятати, що наочність — це засіб, який має забезпечити не лише підвищення якості знань, а й розвиток сприйняття, самостійного мислення учнів.

2. Чітке поєднання слова й наочності.

3. Урахування рівня підготовки учнів. Недоцільно показувати наочно процеси і явища, які добре відомі учням, досить лише нагадати про них.

4. Оптимальність використання засобів унаочнення. Не можна перевантажувати учнів наочними посібниками (надмірна наочність може призвести до труднощів сприйняття і осмислення матеріалу).

Специфічним засобом унаочнення на уроках географії є географічні карти, які постійно використовуються в процесі вивчення всіх курсів шкільної географії.

Наочність потрібна на всіх ступенях навчального пізнання. Але в молодших і середніх класах має переважати натуральна наочність, а в старших — схематична. Слід застосовувати наочність у поєднанні з логічним осмисленням навчального матеріалу.

Принцип міцності засвоєння знань, умінь і навичок. Психологічною основою забезпечення міцності географічних знань є властивості пам'яті, а саме: запам'ятовування, зберігання і наступне відтворення інформації. Можна виділити такі шляхи реалізації цього принципу:

- ✓ опора на основні принципи навчання (зв'язок навчання з життям, систематичність і системність, активність і самостійність, наочність, доступність тощо);

- ✓ формування відповідної установки учнів на запам'ятовування (визначає повноту, міцність і послідовність географічного матеріалу, який підлягає запам'ятовуванню);

- ✓ організація розумової діяльності учнів на основі вивченого матеріалу (порівняння, узагальнення, систематизація, застосування набутих знань у різноманітних ситуаціях);

- ✓ робота над технікою запам'ятовування (організація повторення різними способами з виділенням головного на всіх етапах засвоєння географічної інформації);

- ✓ систематичний педагогічний аналіз результатів навчальної діяльності (з об'єктивною оцінкою роботи учнів, що впливає на міцність набутих знань).

Принцип емоційності навчання. Цей принцип об'єктивно впливає з положення про єдність мислення і почуттів та зумовлюється обов'язковими емоційними переживаннями дитини в процесі пізнання нею світу. Позитивні за своїм змістом переживання вчителя і учнів сприяють підвищенню ефективності навчання на уроках географії. Негативні емоції, навпаки, гальмують успішну навчальну діяльність.

Серед багатьох позитивних інтелектуальних почуттів найголовнішим є почуття інтересу до географічних знань. Успішність навчання зумовлюється також почуттям упевненості школярів у своїх силах та в правильності своїх знань, умінь, навичок. На уроках педагогу необхідно постійно наголошувати на пріоритеті загальнолюдських цінностей.

Принцип виховного характеру навчання. Навчання географії — складний і багатогранний процес, в якому учні не лише набувають знань, оволодівають певними вміннями. У них формуються уявлення про навколишній світ, відповідальне ставлення до нього, розвиваються творчі здібності та цінності.

Погляди і переконання, схильності та інтереси, що формуються в процесі навчання географії, залежать від того, яких знань набувають учні, як вони їх набувають, наскільки знання і способи їх засвоєння відповідають потребам школярів.

Реалізації провідних ідей виховання у навчанні в першу чергу сприяє особистість учителя, його гуманізм і ставлення до учнів, захопленість своїм предметом, загальна ерудиція, високий інте-

лектуальний рівень викладання. Все це в комплексі дає змогу формувати інтерес учнів до географії як навчального предмета. Виховний вплив навчання здійснюється постійно, на всіх уроках. У різних навчальних ситуаціях, залежно від змісту матеріалу, відбувається екологічне, економічне та естетичне виховання.

Краєзнавчий принцип навчання. Значне місце в системі роботи вчителя географії відводиться краєзнавчому матеріалу, який передбачає всебічне вивчення своєї місцевості і використання краєзнавчого матеріалу в процесі навчання. Найбільше можливостей для його застосування мають курси «Рідний край» (5 клас) і «Географія України» (8–9 класи). В умовах перебудови структури і змісту шкільної географічної освіти роль краєзнавчого принципу постійно зростає.

Розділ 4

МЕТОДИ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ

4.1. Поняття про методи навчання як дидактичну категорію та їх класифікація

Слово «метод» походить від грецьких слів «metha» — шлях до мети і «odos» — слідувати.

У дидактиці існують різні підходи до визначення методів навчання. Так, у педагогічній літературі до середини XX ст. під методом навчання розуміли той засіб або шлях, за допомогою якого вчитель, спираючись на свідомість і активність учнів, озброює їх знаннями, вміннями і навичками. Далі окремі радянські дидакти для визначення методів навчання почали враховувати не тільки діяльність вчителя, а й діяльність учнів (М. М. Верзилін, Б. П. Єсіпов, М. О. Данилов та ін.).

З 70–80-х років XX ст. метод навчання визначають як спосіб організації пізнавальної діяльності школярів, яка забезпечує оволодіння знаннями, здійснює процес пізнання і формує певні навички практичної діяльності. Найпоширенішим стало визначення методів навчання як впорядкованих способів взаємозв'язаної діяльності вчителя і учнів, які спрямовані на досягнення мети освіти.

Кожен метод навчання складається з певної кількості прийомів. Вони виступають його структурними елементами. Метод — це спосіб роботи, який охоплює весь її шлях, тоді як прийом застосовується тільки для окремих разових дій.

Єдиної класифікації методів навчання в сучасній дидактиці немає. Шкільна практика використовує різні класифікації методів залежно від ознак, покладених в основу їх створення.

Найпростішою для застосування є класифікація методів навчання за джерелами здобування знань, за якою всі методи поділяються на три основні групи: словесні, наочні та практичні.

Також відома класифікація методів навчання за співвідношенням рівнів пізнавальної діяльності школярів: пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемного викладу, частково-пошуковий і дослідницький. Дидактами радянського періоду (М. М. Левіна, М. І. Махмутов, Ю. К. Бабанський) розроблені також класифікації методів навчання з використанням бінарного підходу до їх визначення. Вони будуються за принципом поділу методів на методи викладання і методи учіння.

У 1980-х роках була поширена класифікація методів навчання, розроблена дидактом Ю. К. Бабанським. Він спробував поєднати існуючі класифікації і запропонував виділяти три основні групи методів: методи організації навчально-пізнавальної діяльності; *методи стимулювання і мотивації*; *методи контролю і самоконтролю у навчанні*. Є й інші підходи до визначення і класифікації методів навчання:

- ✓ за розумовими операціями (аналіз, синтез, узагальнення, класифікація, систематизація, абстракція);
- ✓ за категоріями теорії пізнання (дедуктивний і продуктивний, теоретичний і практичний, чуттєвий і абстрактний);
- ✓ за метою освіти і виховання (методи розвитку навичок, виховання почуттів та ін.);
- ✓ за формами організації процесу навчання (екскурсії, фенологічні спостереження, методи фронтальної, групової та індивідуальної роботи);
- ✓ відповідно до ступеня співвідношення педагогічного керівництва і самостійності учнів.

Отже, проблема класифікації методів навчання є актуальною і сьогодні, тому що універсальної та загальновизнаної класифікації методів ще не створено.

Розглянемо окремо методи навчання, які найчастіше застосовують вчителі на уроках географії.

4.2. Характеристика методів навчання на основі зовнішніх форм їх прояву (аналіз методів за джерелами формування знань)

Група словесних методів. До них належать: усний виклад знань, бесіда, диспут, рольова (ділова) гра, робота з підручником (навчальним посібником, атласом). Загальним для цієї групи методів є те, що джерелом знань виступає слово. Звичайно, кожен з методів має свої специфічні особливості.

Усний виклад є монологічною формою навчальної роботи. Вчитель повідомляє інформацію, яку учень сприймає, осмислює, запам'ятовує, а потім репродуктивно відтворює засвоєний матеріал. При цьому найкраще поєднувати живе слово вчителя з іншими засобами навчання: читанням фрагментів підручника (у 5–6 класах); демонстрацією тематичних карт, таблиць, схем; проведенням певних дослідів (особливо в курсах фізичної географії). Цей метод передбачає комплексну підготовку педагога: встановлення контакту з учнівським колективом, стимулювання учнів до сприймання нового матеріалу, оптимальну організацію пізнавальної діяльності школярів.

Усне викладання знань має свої позитивні риси і недоліки. До позитиву можна віднести:

- ✓ слово вчителя, що крім певної інформації, одночасно впливає на пізнавальну діяльність учнів і має великі виховні можливості;

- ✓ усний виклад забезпечує комплексну реалізацію основних принципів навчання (системність, науковість, доступність та ін.);

- ✓ охоплення системи різноманітних засобів та прийомів: демонстрація географічних об'єктів на тематичних картах, схематичні малюнки, музичний супровід тощо;

- ✓ можливість вчителя використовувати нові наукові досягнення і статистичні дані, які ще не знайшли відображення в чинних підручниках та посібниках;

- ✓ підвищення інтенсивності вивчення програмного матеріалу за умов застосування перспективних освітніх технологій і сучасних засобів навчання;

- ✓ демонстрування учням прикладів логічної та яскравої мови, загальної культури та ерудиції педагога.

До головних недоліків методу слід віднести недостатню пізнавальну активність школярів при домінуючій активності самого вчителя і неможливість повної реалізації принципів індивідуалізації та диференціації навчання.

Основними різновидами усного викладу є: розповідь, пояснення, інструктаж, шкільна лекція. На уроках географії використовуються всі види усного викладання.

Розповідь — це живий, емоційний, не дуже тривалий за часом виклад будь-якого питання з теми. Розповідь учителя широко застосовується в усіх курсах шкільної географії. Але залежно від класу вона відрізняється за тривалістю (від 5–10 хвилин у 5–7 класах до 15–20 хвилин у 8–10 класах).

Розрізняють описові, художні, науково-популярні розповіді.

Розповідь-опис дає послідовний виклад ознак, особливостей, властивостей, якостей предметів і явищ навколишнього світу.

Художня розповідь передбачає образний переказ фактів або історичних подій (наприклад, географічні відкриття та дослідження).

Науково-популярна розповідь базується на аналізі певного теоретичного матеріалу. Таким методом учитель ознайомлює школярів з різними гіпотезами, абстрактними поняттями. У процесі науково-популярної розповіді формуються вміння порівнювати, аналізувати, синтезувати, узагальнювати, робити висновки і складати прогнози. Цей вид розповіді як складна форма викладу використовується переважно у старших класах.

Пояснення — це більш доказовий виклад матеріалу, пов'язаний з вивченням географічних закономірностей, процесів і явищ. Під час пояснення педагог застосовує системне обґрунтування певних теоретичних положень.

Інструктаж проводиться перед виконанням практичних та самостійних робіт, а також перед проведенням нестандартних форм навчання, таких, як конференція, вікторина, диспут, семінар, залік тощо.

Шкільна лекція — це виклад учителем складної проблеми, важливого питання навчальної програми. Під час шкільної лекції є можливість комплексно проаналізувати актуальні географічні проблеми. Як метод навчання лекція використовується переважно у старших класах.

Бесіда являє собою діалог. Це досить поширений і ефективний метод навчання, коли вчитель за допомогою вдало поставлених запитань спонукає школярів відтворювати раніше набуті знання або робити самостійні узагальнення на основі засвоєного матеріалу. Одна з переваг бесіди полягає в тому, що вона сприяє розвитку активності й самостійності учнів. Застосовується на всіх етапах навчання. Тісно пов'язана з розповіддю вчителя.

Залежно від поставленої мети розрізняють: вступну, повідомлювальну, підсумкову (бесіда-повторення) і контрольну бесіду. *Вступну бесіду* проводять на початку уроку з метою виявити рівень підготовки учнів до сприймання нового матеріалу, а також перед виконанням практичних робіт та перед екскурсією. *Повідомлювальна бесіда* базується переважно на фенологічних спостереженнях і застосовується під час аналізу наочних посібників, схем, таблиць, малюнків. *Підсумкова бесіда* проводиться з метою узагальнення і систематизації вивченого на уроці матеріалу, виділення в ньому головного та

формування самостійних висновків школярів, які корегуються вчителем. *Контрольна бесіда* застосовується для перевірки рівня засвоєння знань.

За структурою побудови виділяють два основних види бесіди: катехізичну і евристичну (сократівську). *Катехізична бесіда* панувала в епоху середньовіччя, відповідаючи вимогам догматичного навчання. Під час катехізичної бесіди передбачаються стислі відповіді учнів на запитання вчителя, котрі переважно виявляють знання фактичного матеріалу. Це найпростіша форма бесіди, яка передбачає запитання, логічно не пов'язані між собою. *Евристична бесіда* характеризується тим, що вчитель ставить перед учнями певну проблему і за допомогою послідовних запитань та додаткової інформації (яка вже відома учням) примушує їх відтворювати наявні знання і шляхом логічних міркувань самостійно підійти до розв'язання поставленої проблеми.

За формою проведення бесіди можуть бути *фронтальними* та *індивідуальними*.

Дискусія (диспут) як метод навчання близький до методів бесіди. Дискусія — це суперечка, обговорення проблемного питання, що передбачає обмін думками між учнями або вчителем та учнями. Вона вчить школярів самостійно мислити, розвиває їхні творчі здібності, вміння аргументовано доводити власну позицію, поважати думки опонентів. Для її проведення потрібний високий рівень підготовки учнів певної вікової категорії (8–10 класи).

У дидактиці виділяють такі різновиди дискусії:

1) дискусія, що здійснюється під час спільного розв'язання проблеми класом чи окремою групою учнів;

2) дискусія, що спрямована на формування певних переконань молоді. Вона передбачає з'ясування власного ставлення школярів до тих чи інших фактів і подій;

3) дискусія, мета якої — обґрунтування певних наукових положень, що потребують попередньої підготовки школярів через опрацювання додаткових інформаційних джерел.

У процесі проведення диспутів треба вчити учнів коректно вести словесний обмін думками, сперечатися, аргументовано доводити власні переконання.

Рольова гра стає сьогодні однією з провідних організаційних форм педагогічного процесу, яка дає змогу значно активізувати розумову діяльність учнів і підвищити рівень їх предметної підготовки. Дидактичні ігри мають важливе значення для морального виховання; сприяють розвитку цілеспрямованості, витримки, самостійності; виробляють вміння діяти за правилами, працювати колективно.

Умови ділової гри дуже наближені до умов реальної діяльності. В ігрових ситуаціях стає можливим формування вмінь конструктивної рольової поведінки, пов'язаної з виконанням відповідних професійних обов'язків. Іншою особливістю дидактичної гри є групова, тобто більш інтенсивна взаємодія її учасників. Перевагою рольової гри є також можливість створення і розв'язання проблемних ситуацій, які завжди підвищують інтерес та мотивацію школярів до творчої діяльності.

Проведення ділових ігор на уроках географії розвиває мислення, ініціативу, дає змогу генерувати колективні ідеї та значно активізувати аудиторію.

До основних вимог організації рольових (ділових) ігор можна віднести:

- ✓ наявність чітко визначеної проблеми в межах конкретної теми;
- ✓ введення певних ролей, чіткий розподіл між учасниками гри функцій (розробка відповідних інструктивних карток з обсягом конкретних завдань, перелік питань для обговорення тощо);
- ✓ створення системи об'єктивних стимулів, що спрямовують кожного учня і всіх разом працювати на конкретний результат (заохочення оцінками, імпровізовані призи);
- ✓ рівноцінність умов, вимог та правил для учасників гри.

Головною метою рольової гри (ділової гри, гри-практикуму) є поглиблення і розширення теоретичних знань з певної теми, їх застосування в різних навчальних ситуаціях. Учні також удосконалюють навички групової роботи і вміння працювати з різними джерелами географічної інформації. Рольові ігри найкраще запроваджувати у 7–10 класах.

Для організації роботи клас поділяється на 2–4 групи (відділи, бригади, експедиції, лабораторії тощо). Кожна з груп отримує певні проблемні завдання, для реалізації яких потрібно обрати старшого (завідуючого, бригадира), який здійснює розподіл між членами групи функцій для швидкого і якісного виконання комплексних завдань. Результатом роботи можуть бути: заповнена таблиця, опорна схема, складений маршрут, картосхема тощо.

Після цього учні мають захистити власну розробку, проект, схему перед класом. Для більшої зацікавленості школярів рольовій грі потрібно надати характер своєрідного змагання (наприклад, групі, яка швидше і якісніше виконає завдання, підвищуються оцінки).

Робота з підручником (навчальним посібником) передбачає організацію самостійної роботи учнів над друкованим

текстом. Джерелом географічних знань школярів можуть бути: підручники, навчальні посібники, атласи, хрестоматії, робочі зошити, практикуми, науково-популярна література, періодичні видання, енциклопедії, довідники, словники тощо.

Робота з книжкою дає можливість учням самостійно набувати нових знань, закріплювати, розширювати та поглиблювати їх, а також спонукає школярів до оволодіння методами самоосвіти (способами користування підручниками, посібниками, атласами та іншими засобами інформації).

Наведемо приклади організації самостійної роботи учнів над друкованими матеріалами:

- ✓ самостійне вивчення нового матеріалу за підручником (посібником, атласом, робочим зошитом). Досвідчені вчителі спеціально виділяють майже в кожній темі нескладні питання для самостійного їх вивчення;

- ✓ читання тексту підручника (навчального посібника) з метою закріплення здобутих знань. Цей вид самостійної роботи потребує порівняння фактів, процесів, явищ і систематизації навчального матеріалу за певною ознакою;

- ✓ підготовка відповідей за підручником або іншими джерелами на поставлені вчителем запитання. Для цього учні читають текст і визначають провідні ідеї та здійснюють логічний взаємозв'язок між окремими положеннями;

- ✓ знаходження та виписування визначень окремих понять, об'єктів географічної номенклатури, заповнення узагальнюючих таблиць після самостійного опрацювання тексту підручника;

- ✓ розгляд і аналіз малюнків, ілюстрацій, таблиць, схем, картосхем, додатків, що є в тексті підручника;

- ✓ підготовка повідомлень, доповідей, рефератів, що передбачає від учнів умінь працювати з додатковими інформаційними джерелами.

Група наочних методів навчання. До наочних методів навчання належать: демонстрування, ілюстрування, спостереження. За допомогою наочних методів навчання школярі набувають знань у результаті зорового сприйняття окремих процесів і явищ або їх зображень.

Ілюстрування та демонстрування — це наочні методи, які передбачають показ конкретних предметів та явищ географічної оболонки в натуральному вигляді чи у вигляді зображень. Ілюстрація подається у статичному вигляді (гірські породи і мінерали, зразки продукції різних виробництв, форми рельєфу, живі рослини і тварини, малюнки, фотокартки, картини із зображенням різних типів ландшафтів, географічні карти, картосхеми, графіки, схеми, таблиці).

У процесі аналізу ілюстрацій учні пояснюють їх зміст, порівнюють, роблять узагальнення. Під час демонстрування матеріали показуються в динаміці (проведення дослідів у курсах фізичної географії, креслення схем, таблиць, показ слайдів і відеофрагментів, робота з комп'ютерними програмами). Для показу окремих демонстраційних об'єктів використовуються спеціальні технічні засоби навчання.

Спостереження як метод навчання забезпечує безпосереднє сприйняття явищ дійсності (спостереження за процесами та явищами природи, господарською діяльністю людини та її наслідками тощо). Спостереження можна проводити безпосередньо або за допомогою спеціальних приладів (метеорологічних, астрономічних, математичних та ін.).

Правильно організовані самостійні спостереження потребують від учнів ведення спеціальних записів, наприклад, щоденників спостережень за погодою у 5–6 класах.

Ефективність методу спостережень залежить від:

- ✓ попередньої підготовки учнів до здійснення певного спостереження;
- ✓ підключення різних органів сприйняття;
- ✓ активізації розумової діяльності школярів (аналіз процесів і явищ, порівняння, узагальнення тощо);
- ✓ оформлення результатів спостереження.

Наочні методи найефективніше використовуються за умов кабінетної системи. У кабінетах географії зібрані підручники, навчальні посібники, стінні географічні карти, атласи, довідкова та методична література, засоби унаочнення (таблиці, схеми, картини, відеозаписи, зразки творчих робіт школярів тощо), відповідні технічні засоби, зразки гірських порід та мінералів, спеціальні прилади для виконання практичних робіт, тематичні стенди та інша наочність.

Група практичних методів навчання. Головною ознакою практичних методів є відтворююча (репродуктивна) навчально-пізнавальна діяльність учнів. Практичні методи використовуються для безпосереднього пізнання дійсності, поглиблення знань, формування певних умінь та навичок. До групи практичних методів входять: вправи (завдання), практичні та самостійні роботи.

Вправа — це метод навчання, що полягає у повторенні певних дій, під час яких у школярів формуються вміння та навички застосування вже набутих знань. За характером навчальної діяльності учнів розрізняють такі вправи: усні, письмові, графічні й технічні. За дидактичною метою виділяють вправи тренувальні, творчі та контрольні. Для географії специфічними є графічні роботи, в яких знання знаходить

відображення в картосхемах (контурні карти), графіках, схемах, таблицях, діаграмах.

Практично-лабораторний метод базується на проведенні певних експериментів. Він є одним з видів самостійної дослідної роботи учнів. Метод реалізується в усіх курсах географії за допомогою системи програмних практичних робіт, під час виконання яких учні (індивідуально або групами) проводять певні дослідження.

4.3. Характеристика методів навчання на основі їх внутрішньої психологічної дії

Російські дидакти М. М. Скаткін та І. Я. Лернер запропонували класифікацію методів навчання на основі характеру пізнавальної діяльності школярів. Вони виділили такі методи:

- ✓ *пояснювально-ілюстративний* (інформаційно-репродуктивний). Суть його полягає в тому, що внаслідок діяльності педагога учні сприймають ті чи інші факти, процеси, явища та фіксують їх у своїй пам'яті. При цьому сприйняття організується шляхом поєднання слова вчителя, підручника, тематичних карт та інших наочних посібників;

- ✓ *репродуктивний метод* ґрунтується на відтворенні знань, повторенні способів діяльності за завданням педагога;

- ✓ *проблемне викладання*. Вчитель сам ставить проблему, розкриваючи при цьому шлях її розв'язання;

- ✓ *частково-пошуковий метод*. Педагог організовує участь школярів у розкритті тих чи інших питань теми, що вивчається. Учень самостійно добирає докази, висуває гіпотези, бере участь в евристичній бесіді;

- ✓ *дослідницький метод* передбачає участь школярів у науковому пізнанні. Вони самостійно спостерігають і вивчають певні процеси та явища, виявляють проблему дослідження, висувають гіпотези, планують шляхи їх перевірки, вивчають додаткову літературу, оцінюють результати і роблять висновки.

4.4. Характеристика бінарних методів навчання

За даною класифікацією на основі розгляду процесу навчання як двобічного, виділяють методи навчання і методи учіння. Наведемо приклад бінарної класифікації, розробленої М. І. Махмутовим (див. табл. 1).

Таблиця 1

Метод навчання	Метод учіння
Інформаційно-повідомляючий	Виконавчий
Пояснювальний	Репродуктивний
Інструктивно-практичний	Практичний
Пояснювально-спонукальний	Частково-пошуковий
Спонукальний	Пошуковий

4.5. Характеристика методів навчання на основі внутрішнього логічного шляху засвоєння знань учнями

Розрізняють такі логічні методи пізнання:

- ✓ аналітичний (розчленування цілого на окремі складові частини);
- ✓ синтетичний (поєднання виділених в результаті аналізу елементів або властивостей окремих процесів і явищ в одне ціле);
- ✓ аналітико-синтетичний (синтез проходить через аналіз, аналіз — через синтез);
- ✓ індуктивний (здійснення переходу від часткового знання до загального);
- ✓ дедуктивний (перехід від загального знання до часткового);
- ✓ індуктивно-дедуктивний (поєднання методів індукції і дедукції);
- ✓ порівняння (виділення рис подібності та відмінності);
- ✓ аналогій (висновок на основі зіставлення суті окремих процесів і явищ).

4.6. Вибір методів навчання

У практичній роботі вчителя географії дуже важливо вміти правильно обирати і користуватись системою методів для ефективної організації навчально-виховної діяльності. Для творчого педагога процес вибору для себе оптимальних методів навчання є досить тривалим і динамічним.

Під час вибору методів навчання необхідно враховувати:

- ✓ можливості даних методів для реалізації поставленої мети і завдань уроку;
- ✓ відповідність методів специфіці географії як навчального предмета, її змісту і обраних форм організації навчання;

- ✓ індивідуальні особливості учнів даної вікової групи, конкретного класу;
- ✓ специфіку рис особистості самого вчителя, його здібностей і творчий потенціал;
- ✓ можливості матеріально-технічної бази конкретного навчального закладу.

Експериментальними дослідженнями і узагальненням педагогічного досвіду роботи вчителів географії доведено, що тільки комплексне застосування педагогом усієї різноманітної системи існуючих методів навчання в їх численних комбінаціях, поєднаннях і взаємозв'язках може забезпечити високу ефективність навчання і розвитку школярів на сучасному етапі.

Розділ 5

ЗАСОБИ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ

5.1. Поняття про засоби навчання

Оптимальне поєднання засобів навчання на уроках географії є необхідною умовою формування наукових знань про природу і суспільство. Засоби навчання — це різні види джерел знань, які використовуються у навчальному процесі з метою формування в учнів відповідних знань, умінь і навичок.

У більшості випадків засоби навчання забезпечують принцип наочності, що є особливо важливим, оскільки на уроках географії учні досить часто мають засвоювати знання про об'єкти і явища, які недоступні для безпосереднього спостереження і сприйняття. Усі засоби навчання можна умовно поділити на ті, що забезпечують наочність навчання та операційну діяльність учнів.

5.2. Класифікація засобів навчання географії

В основу класифікації засобів навчання географії може бути покладений розподіл їх за способом зображення і відображення географічних об'єктів та явищ (див. мал. 7).

Натуральні об'єкти сприяють формуванню безпосередніх уявлень дітей про географічні об'єкти і явища, що вивчаються, їх властивості, взаємозв'язки.

Моделі натуральних об'єктів і явищ — це спеціально змодельовані засоби навчання, що дають уявлення про географічні об'єкти, явища та природні процеси, близькі до дійсності.

ЗАСОБИ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ			
НАТУРАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ	МОДЕЛІ НАТУРАЛЬНИХ ОБ'ЄКТІВ І ЯВИЩ	ОПИСИ І ЗОБРАЖЕННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ І ЯВИЩ ЗА ДОПОМОГОЮ СИМВОЛІВ	ПРИЛАДИ ДЛЯ ВІДТВОРЕННЯ І АНАЛІЗУ ПРОЦЕСІВ ТА ЯВИЩ ПРИРОДИ І СУСПІЛЬСТВА
а) <i>об'єкти природи та предмети господарської діяльності людини</i> (колекції гірських порід та мінералів, зразки промислової продукції, гербарії тощо); б) <i>природні і господарські об'єкти у навколишньому середовищі, які розглядаються під час екскурсій</i> (форми рельєфу, ґрунти, рослинність, річки, озера, ставки, підприємства тощо)	а) <i>об'ємні моделі</i> (глобус, форми поверхні, розташування і принцип дії артезіанського басейну і т.д. б) <i>площинні ілюстративні посібники</i> (картини, малюнки, фотокартки, слайди, діафільми, відеофрагменти тощо)	а) <i>вербальні посібники</i> (підручники, довідники, робочі зошити, практикуми, текстові таблиці); б) <i>картографічні посібники</i> (стінні географічні карти, атласи, контурні карти, картосхеми); в) <i>схематичні посібники</i> (опорні схеми, СЛС, графічні конспекти); г) <i>графічні статистичні посібники</i> (графіки, діаграми)	а) <i>вимірювальні прилади:</i> ✦ метеорологічні, ✦ астрономічні, ✦ математичні...; б) <i>технічні засоби навчання:</i> ✦ телевізор, ✦ відеоманітофон, ✦ комп'ютер, ✦ епідіаскоп, ✦ діапроектор, ✦ магнітофон...

Мал. 7. Класифікація засобів навчання географії

Описи і зображення географічних об'єктів і явищ за допомогою символів. Навчально-наочні посібники цієї групи сприяють розвитку уяви, абстрактного мислення дітей. Вони покликані розкривати суть і структуру географічних об'єктів та явищ, особливості їх існування в просторі й часі.

Прилади для відтворення й аналізу процесів і явищ природи та суспільства — це прилади, призначені для вимірювальних робіт на місцевості, в класі, а також для визначення кількісних і якісних показників природних процесів та явищ. Сюди входять також всі сучасні технічні засоби навчання.

5.3. Особливості використання окремих засобів навчання на уроках географії

Робота з підручником. Підручник — основний засіб навчання географії для учнів. У ньому подана певна система і обсяг географічних знань, які визначені навчальною програмою і викладені в логічні послідовності.

Уміння працювати з підручником належить до найважливіших, оскільки підручник є одним з основних джерел географічних знань для учнів під час роботи в класі і вдома.

До загальних правил роботи з підручником належать:

- ✓ ознайомлення з підручником (з перших уроків);
- ✓ навчання прийомам роботи з підручником з урахуванням рівня підготовки і віку учнів;
- ✓ формування системи вмінь і навичок роботи з підручником, з його різними компонентами (як з кожним окремо, так і в поєднанні).

Робота з географічними картами. Карта — це особливий спосіб відображення дійсності у вигляді просторової моделі, що містить багато відомостей для вивчення географії. Сучасні дослідження географічних наук неможливі без тематичних карт. Як наочний посібник карта дає змогу вивчати і оглядати будь-які за розміром території.

Карта виступає важливим чинником, який об'єднує фізичну, соціальну та економічну географію.

Метою роботи з географічними картами є:

- ✓ формування в учнів знань про карту як модель земної поверхні, що відображає просторові і часові особливості певної території або явища;
- ✓ уміння користуватися картою як джерелом знань;
- ✓ сприяння розумовому розвитку дітей (розвитку уяви, просторового та абстрактного мислення).

Читання карти є складовою картографічного методу добування інформації. Це складний процес, і його слід виконувати у два етапи. Перший етап — вивчення пояснювального апарату карти (назва, легенда, масштаб). Другий етап — вивчення змісту карти.

Під час роботи з картою вчитель повинен орієнтувати учнів на три рівні читання карти.

I рівень — це елементарне читання плану місцевості і фізичної карти в початковій школі. При такому читанні карти учень спирається, в основному, лише на свій життєвий досвід.

II рівень — це коли до власного досвіду додаються набуті географічні знання (5–7 класи). Учень повинен вміти за допомогою карти розповісти про властивості об'єктів, які на ній

зображені, і відтворити просторові уявлення про їх розміщення. Бажано, щоб вивчення й аналіз карти закінчувалися складанням географічних описів або характеристик.

III рівень — це вміння працювати з картами різної тематики чи комплексними картами, а також з допоміжними даними, що можуть бути на полях карти (графіки, діаграми тощо). Результатом такої роботи має бути комплексна характеристика певної території, об'єкта, явища.

Істотну допомогу для розуміння карти і вміння працювати з нею дають практичні роботи з контурними картами та картосхемами.

Контурні карти можна використовувати під час вивчення нового матеріалу, для його закріплення, контролю знань учнів. Нанесення та позначення географічних об'єктів на контурну карту допомагають учням не лише швидко запам'ятовувати їх та орієнтуватися на карті, а й сприяють кращому розумінню символіки карт, їх змісту та методики оформлення.

У курсах шкільної географії також передбачається формування необхідних умінь складати картосхеми і картодіаграми (за допомогою методу якісного фону).

Для кожного географічного курсу розроблені географічні атласи. Це збірники навчальних тематичних карт, що містять відповідні характеристики окремих об'єктів, діаграми, таблиці, картосхеми. Атлас — посібник, який використовується переважно для самостійної роботи учнів.

Рельєфні карти — це спроба подати об'ємне зображення земної поверхні. Адже об'ємні зображення форм земної поверхні є значно наочнішими, порівняно з площинними. На рельєфних картах добре проглядаються лінії хребтів, форми річкових долин, вододіли, співвідношення рівнин і гірських систем.

На уроках географії використовують також блок-діаграми і профілі. Блок-діаграми — це розрізи окремих частин земної кори, вони передають не лише особливості земної поверхні, а й внутрішню її будову. Профілі — це вертикальні розрізи земної поверхні за певними напрямками.

Робота зі статистичним матеріалом. Використання статистичних матеріалів на уроках географії сприяє розвитку пізнавальної активності учнів, їх самостійності під час оцінювання окремих географічних процесів і явищ. Статистичні показники подаються в підручниках і навчальних посібниках з географії у вигляді абсолютних і відносних величин та коефіцієнтів.

Абсолютні величини мають інформативний характер. За їх допомогою вказуються якісні та кількісні характеристики об'єктів і явищ (лінійні розміри, площі, числові показники тощо).

Відносні величини виражають результат зіставлення абсолютних величин одна з одною, дають змогу визначити і виділити певні закономірності (середні температури, середня густота населення, лісистість території тощо).

Коефіцієнти — це показники, що відображають особливості окремих процесів і явищ (коефіцієнт зволоження, коефіцієнт спеціалізації економічних районів і т.ін.);

У навчальному процесі з географії виділяють такі форми роботи зі статистичними матеріалами:

- ✓ збирання необхідних статистичних показників (спостереження за погодою, за роботою підприємства);
- ✓ порівняння статистичних характеристик;
- ✓ визначення узагальнених статистичних даних;
- ✓ аналіз статистичних матеріалів, що містяться у таблицях, графіках, діаграмах, схемах;
- ✓ побудова графіків, діаграм (кругових, стовпчикових), складання узагальнюючих і порівняльних таблиць, схем, картосхем на основі статистичних даних.

Статистичні таблиці бувають простими, груповими і комбінованими (відрізняються більшою складністю).

Об'ємні засоби навчання і робота з ними. До об'ємних засобів навчання належать моделі, макети і муляжі. В географії найчастіше застосовуються моделі та макети.

Моделі являють собою тривимірне зображення географічних предметів або їх частин у певному масштабі зі збереженням пропорцій частин і зовнішньої подібності. За конструкцією вони бувають: нерозбірні, розбірні, розрізні, статичні, діючі (модель артезіанського колодязя).

Моделлю Землі є *глобус*. Порівняно з картою він має ряд переваг. Одна з них — відсутність розбіжностей та диспропорцій у зображенні контурів материків, островів та океанів. Глобус має такі геометричні властивості:

- ✓ рівномасштабність зображень;
- ✓ рівнокутність;
- ✓ рівність співвідношення площин.

Макет — це спрощена модель будь-якого географічного об'єкта, наприклад, форми рельєфу. В школах є комплекти макетів «Форми поверхні суходолу», які застосовуються для вивчення рельєфу в курсах фізичної географії.

Географічні картини. Значення географічних картин визначається їх функціонально-дидактичними особливостями, а саме:

- а) картини дають змогу організувати різні види пізнавальної діяльності учнів (розповідь, бесіда, самостійний аналіз);
- б) якісна картина може, у певних межах, замінити

безпосереднє спостереження географічних об'єктів та явищ (діє на чуттєве сприймання навчального матеріалу);

в) картини є узагальненим відтворенням реальних географічних об'єктів (з їх допомогою підкреслюються істотні ознаки об'єкта чи явища).

Вже багато років у школах використовуються набори картин з курсу «Географія материків і океанів» (7 клас). Аналізуючи зміст цих картин, учні одержують відомості про своєрідність рельєфу, клімату, рослинності і тваринного світу різних материків та океанів нашої планети.

Аудіовізуальні засоби поділяються на екранні, звукові та екранно-звукові. Їх демонстрація передбачає застосування технічних засобів навчання (комп'ютери, відеоманіфони, епідіаскопи, діaproектори тощо). Отже, засоби навчання є невід'ємною складовою навчально-виховного процесу з географії. Лише комплексне застосування різноманітних засобів навчання на уроках географії може забезпечити повноцінне засвоєння школярами програмного матеріалу.

Розділ 6

ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ З ГЕОГРАФІЇ

6.1. Вимоги до уроку як основної форми навчально-виховного процесу

Основною організаційною формою навчального процесу є урок. Кожний урок вирішує певні конкретні завдання і є самостійною частиною навчально-виховного процесу. Водночас урок є складовою, яка логічно пов'язана з попередніми та наступними уроками. До будь-якого типу уроку з географії можна визначити спільні вимоги, що витікають з дидактичних принципів навчання:

1) чітка спрямованість щодо визначення мети уроку; вона триєдина — пізнавальна, розвиваюча, виховна;

2) конкретно поставлені завдання на уроці, які визначають обсяг знань, умінь і навичок учнів, а також розвиток їхнього наукового світогляду;

3) доступність навчального матеріалу, викладання його змісту з урахуванням вікових особливостей учнів;

4) генералізація навчального матеріалу, виділення головного у змісті та його зв'язок з попередньо отриманими знаннями;

5) науковість змісту уроку, тобто навчальний матеріал не повинен суперечити сучасному рівню географічних знань і, разом з тим, має викладатися на доступному учням рівні з

посиланням на чинники та приклади, які діти можуть спостерігати у навколишньому середовищі;

6) кожен урок має спонукати учнів до самостійної творчої діяльності, активізувати процес пізнання. При цьому на кожному уроці педагог навчає дітей методам і прийомам роботи з різними джерелами знань, насамперед з картографічним і статистичним матеріалом;

7) поєднання фронтальної, групової та індивідуальної роботи учнів, диференціація навчання. Цей принцип передбачає використання у навчально-виховному процесі усіх компонентів навчально-методичного комплексу (дидактичних матеріалів, робочих зошитів тощо);

8) стовідсоткова зайнятість учнів упродовж усього уроку. Тобто не можна допускати відволікань учнів на уроці від навчального процесу. Для цього існує ціла низка педагогічних та психологічних прийомів; кожен учитель повинен їх використовувати залежно від особливостей класного колективу;

9) основний навчальний матеріал має бути засвоєний більшістю учнів за час, відведений на вивчення теми уроку. Це можливо лише за умови, коли вчитель поєднує вивчення нового матеріалу з багаторазовим його повторенням, використовуючи різні методи, прийоми, засоби навчання, систематично корегує та контролює знання на даному та наступних уроках;

10) урок повинен бути логічно взаємопов'язаний в усіх своїх частинах, а також входити за своїм змістом як складова частина (разом з попередніми та наступними уроками, що пов'язані єдиною метою та завданнями) до великої теми чи розділу.

6.2. Складання календарного плану роботи

Перед початком кожного півріччя навчального року адміністрація шкіл складає тижневий розклад уроків відповідно до навчального плану школи. Згідно з цим розкладом двічі на рік вчитель складає календарний план своєї роботи.

Збіг термінів виконання практичних робіт означає, що вони виконуються на уроках, становлячи їх невід'ємну частину. Для виконання деяких практичних робіт відводяться окремі уроки.

Враховуючи місцезнаходження школи, особливості класного колективу, вчитель може збільшити або зменшити кількість годин на вивчення окремих розділів і тем. Так, за програмою курсу «Загальна географія» (6 клас) у темі «Літосфера» вчитель, який працює в школі, що розміщена в гірській місцевості Карпат або Криму, може збільшити кількість уроків на вивчення гір. Для шкіл, що знаходяться на рівнинній території, навпаки — на вивчення рівнин. У курсі «Географія України» (9 клас) бажано

збільшити кількість годин на вивчення господарства того економічного району, в якому проживають учні, або на вивчення тієї галузі промисловості чи сільського господарства, що найрозвинутіші в цьому районі. Збільшення кількості годин для вивчення окремих тем не повинно впливати на загальну суму годин, відведених на вивчення всього шкільного курсу. Тому ці зміни можливі тільки в межах кількості годин, визначених програмою на рік. Наводимо зразок складання календарного плану одного з розділів курсу «Загальна географія» 6 класу (табл. 2).

Таблиця 2

Розділ I	12 год	
Земля на плані і карті		
<i>Тема 1. Способи зображення Землі</i>	5 год	
Глобус — об'ємна модель Землі. Масштаб зображення Землі, його види.	1 год	21.IX
Практична робота 2. Розв'язування задач з переведення числового масштабу в іменований. Визначення масштабів планів та карт за даними про відстані на місцевості та відрізки на карті, що відповідають цим відстаням.	1 год	26.IX
План і карта. Умовні знаки: контурні, значкові, лінійні. Великомасштабні та дрібномасштабні зображення на плані та карті. Основні ознаки плану та карти, їх відмінності.	1 год	28.IX
Зображення нерівностей земної поверхні на плані та карті: відносна висота і абсолютна висота точок місцевості.	1 год	3.X
Зображення нерівностей поверхні місцевості горизонталями. Шкала висот і глибин.	1 год	5.X
<i>Тема 2. Градусна сітка Землі. Географічні координати точок</i>	7 год	
Визначення напрямів на місцевості, плані і карті. Орієнтування на місцевості. Ознаки напрямів на північ, на південь.	1 год	10.X
Поняття про азимут.	1 год	12.X
Окомірне знімання місцевості. Використання планів у практичній діяльності людини.	1 год	17.X
Градусна сітка на глобусі й географічній карті. Поняття про географічні координати — широта (південна, північна) та довгота (західна і східна). Правила відліку географічної широти і довготи.	1 год	19.XI
Практична робота 3. Визначення географічних координат та відстаней за географічною картою.	1 год	25.XI
Географічні координати свого населеного пункту і його висота над рівнем моря.	1 год	27.XI
Узагальнення з розділу	1 год	2.XII

6.3. Складання календарно-тематичних планів роботи вчителя

Складання таких планів рекомендується студентам під час педагогічної практики та молодим вчителям зі стажем роботи в школі до п'яти років. Надалі ці плани можна використовувати без змін або з деяким корегуванням. У разі зміни програм навчання такі плани розробляються всіма вчителями відповідно до нових програм. Складання тематичного плану є підготовкою до розробки планів окремих уроків теми. Тематичний план — це, практично, мініплани кожного уроку, в їх послідовності та взаємозв'язку.

Під час складання тематичного плану необхідно враховувати такі особливості:

- ✓ які нові теоретичні та фактичні знання, поняття учні зможуть засвоїти під час вивчення даної теми, на яких уроках теми;
- ✓ які уміння та навички необхідно сформувати або закріпити;
- ✓ на які базові знання, уміння та навички учнів треба спиратися вчителю під час пояснення нового матеріалу;
- ✓ які методи, прийоми, форми роботи та засоби навчання треба використати для урізноманітнення навчання;
- ✓ як розподілити вивчення навчального матеріалу за смисловими блоками, щоб виділити години для вступних уроків, уроків розширення та поглиблення знань, корекції та контролю;
- ✓ якими повинні бути результати вивчення теми для розвитку пізнавальних здібностей, формування наукового світогляду, виховання учнів.

Календарно-тематичні плани розробляються за типовою формою, але це не означає, що вчитель не може вносити свої корективи.

6.4. Підготовка вчителя до уроку та його планування

План роботи вчителя географії — це конкретне відображення або своєрідне передбачення майбутнього проходження навчально-виховного процесу в його загальних стратегічних напрямках і дрібних деталях. У дидактиці розрізняють два етапи підготовки вчителя до уроку: попередній і безпосередній.

Формула ефективності уроку з географії складається з двох частин: ґрунтовності його підготовки і майстерності педагога. Підготовка уроку — це своєрідна розробка комплексу заходів

з вибором оптимальної структури організації навчально-виховного процесу, яка забезпечує найкращий кінцевий результат. При цьому необхідно, щоб учитель міг вільно орієнтуватись у навчальному матеріалі і добре знав фактичний зміст даної теми.

Безпосередня підготовка вчителя до уроку полягає у конкретизації календарно-тематичного плану стосовно до кожного уроку і передбачає складання планів-конспектів окремих уроків. Тут вчитель має більш детально ознайомитись з тим, як викладено відповідний матеріал у підручнику з географії, зіставити його з наявним рівнем підготовки учнів та існуючими дидактичними можливостями. Готуючись до проведення уроку, педагог повинен:

- ✓ здійснити відбір змісту навчального матеріалу з урахуванням мети і завдань даного уроку;
- ✓ визначити труднощі, що можуть виникнути у процесі вивчення нового матеріалу;
- ✓ вибрати найдоступніші форми і способи пояснення нових (особливо важкозрозумілих) понять, термінів, класифікацій;
- ✓ визначити систему найефективніших методів та прийомів навчання;
- ✓ спланувати взаємодію з учнями на різних етапах навчального пізнання в межах уроку;
- ✓ підібрати необхідні засоби унаочнення до даного уроку (залежно від матеріально-технічної бази шкільного кабінету географії).

Технологічний ланцюг безпосередньої підготовки вчителя до уроку передбачає такі конструктивні дії:

- 1) вибір раціональної структури уроку з визначенням його поелементної побудови;
- 2) чітке планування матеріалу уроку з визначенням його обсягу, виділення в ньому головного, вибір змісту демонстраційного матеріалу, розподіл навчальних завдань з урахуванням їх рівня труднощів;
- 3) передбачення видів роботи школярів на уроці (різні форми організації навчання, різні види навчально-пізнавальної діяльності, різні варіанти опитування, елементи самостійної роботи та інше);
- 4) раціональний розподіл часу на окремі етапи уроку з визначенням шляхів логічного переходу між ними.

Під час планування уроку умовно можна виділити три взаємопов'язані між собою стадії: визначення мети уроку, розробка відповідного дидактичного апарату для його проведення, встановлення структури даного уроку з передбаченням можливих навчальних ситуацій.

Визначаючи мету уроку, бажано пам'ятати про єдність освітніх, розвиваючих і виховних завдань, які спрямовані на формування чіткої системи знань, умінь та навичок з географії. Мета завжди повинна відповідати конкретній темі уроку.

Дидактичний апарат уроку передбачає відбір змісту, форм і методів роботи, використання необхідних засобів унаочнення, розв'язання завдань проблемного і творчого характеру, наявність елементів цікавої географії.

Коли остаточно визначена структура уроку, тоді розробляються і моделюються різні навчальні ситуації. Вчитель може продумати дії, спрямовані на: активізацію уваги учнів під час вивчення нового матеріалу; створення сприятливої психологічної атмосфери в ході уроку; пробудження пізнавального інтересу школярів у процесі вивчення нової теми. Все це в комплексі допоможе уникнути негативного ставлення до навчання з боку учнів. Бажано, щоб на уроках не було стереотипності та монотонності.

Кінцевим результатом підготовчої роботи вчителя до уроку є складений поурочний план, форма і обсяг якого може бути різною, залежно від специфіки конкретної теми та досвіду педагога.

Вчителю-початківцю потрібно складати детальний план-конспект до уроку з аналізом кожної педагогічної дії. Це допоможе продумати основні деталі наступного уроку і краще його провести.

Поурочний план містить таку інформацію:

- ✓ тема уроку, клас, дата проведення;
- ✓ методичний апарат (мета і завдання уроку, його тип; комплекс методів та методичних прийомів; обладнання навчальними та наочними посібниками; використання додаткових інформаційних джерел);
- ✓ хід уроку (його структура, зміст окремих елементів, план вивчення нової теми, орієнтовний розподіл часу на окремі етапи уроку та інше).

Від якості підготовки вчителя до уроку залежить ефективність його роботи, рівень засвоєння навчального матеріалу учнями, їхня зацікавленість вивченням географії. Молодому вчителю треба витратити на це досить багато часу. Від його вміння систематизувати свою роботу, розподілити її на ряд етапів, де кожен попередній є основою для наступного, залежить рівень викладання. Досвідчений вчитель витрачає на цю роботу набагато менше часу, оскільки користується попередніми розробками.

Розглянемо основні етапи підготовки вчителя до уроку. Вони складаються з таких частин:

- ✓ детальне ознайомлення з програмами кожного курсу шкільної географії;

- ✓ складання календарного плану роботи відповідно до шкільного розкладу уроків;
- ✓ розробка календарно-тематичного плану з кожного курсу шкільної географії;
- ✓ розробка та планування окремих уроків;
- ✓ добір необхідної основної та додаткової навчальної літератури, обладнання, засобів навчання тощо.

За час роботи в учителя збирається значна кількість навчального матеріалу, який рекомендується накопичувати у теках за темами кожного курсу шкільної географії. Користування ним полегшить його подальшу роботу з підготовки до уроків. Збирання бажано починати ще з студентських років, коли викладачі вищих навчальних закладів зможуть допомогти у систематизації зібраних матеріалів.

Орієнтовний перелік тек з кожного курсу може бути таким:

- календарно-тематичні плани;
- поурочні розробки;
- дидактичні матеріали;
- краєзнавчі матеріали;
- додаткові навчальні матеріали за темами курсу;
- ілюстративні матеріали географічного спрямування;
- перелік додаткової літератури, яка є в наявності у географічному кабінеті або шкільній бібліотеці.

Систематизація навчальних і методичних матеріалів допоможе вчителю у його підготовці до уроків, полегшить розробку та планування окремих тем і уроків.

6.5. Типи уроків з географії та їх особливості

Основною формою організації навчально-виховного процесу є урок. Урок — це складна і основна форма організації навчання, що передбачає систематичність і регулярність навчання згідно з програмою та розкладом школи. Він проводиться вчителем з постійною групою учнів відповідного віку протягом чітко відведеного часу. В багатьох загальноосвітніх закладах, ліцеях, гімназіях замість традиційно визначених 45 хвилин відводиться 40 хвилин або двічі по 30 хвилин тощо. Але при цьому зберігаються його основні структурні елементи. Автори наукових розробок по-різному визначають основні типи уроків за дидактичною метою, але в цілому їх класифікація подібна. Не можна погодитися з деякими назвами типів уроків. Наприклад, *урок засвоєння нового матеріалу*. Вчителі-практики добре розуміють, що неможливо у класах основної та старшої школи домогтися повного засвоєння

уроки нестандартних активних форм навчання, що дає змогу проводити їх у вигляді рольових ігор, конференцій, прес-конференцій, заочних мандрівок, диспутів тощо. Розширюючи основні питання змісту теми, що вивчається, учні готують самостійні виступи з використанням додаткової літератури. Важливим психологічним чинником, який спонукає учнів брати активну участь у проведенні цих уроків, є бажання самовизначитись, розкрити свій інтелектуальний потенціал не тільки перед вчителем, але й перед однокласниками, розповісти щось нове і захопити своєю розповіддю весь клас. Не останню роль відіграє також можливість отримати гарну оцінку. Вчитель попередньо сповіщає учнів, що за самостійні виступи буде ставити тільки оцінки достатнього та високого рівня. У разі невдалого виступу оцінка не ставиться.

Особливу увагу треба звернути на організацію уроку й тривалість виступів. Знаючи, що увага дітей на розповіді товариша може бути зосереджена не більше як 5–6 хвилин, не варто розтягувати виступи учнів на більший термін. Після кожної доповіді рекомендується провести її обговорення протягом 3–4 хвилин. Це сприятиме кращому запам'ятовуванню змісту, змінюватиме вид розумової діяльності, створюватиме психологічний комфорт у класному колективі, готуватиме до більш уважного сприйняття наступної доповіді. На таких уроках не слід розглядати більше ніж 3–4 доповіді учнів. Наприкінці уроку вчитель аналізує всі виступи, оцінює їх, пов'язує їхній зміст з попереднім навчальним матеріалом. Вчитель повинен розуміти, що такі уроки — це насамперед уроки імпровізації, де потрібно швидко реагувати на висловлювання учнів та їх опонентів. Роль вчителя як організатора на цьому уроці особлива. Від нього залежить психологічне сприйняття учнями навчального матеріалу, формування на уроці взаєморозуміння між учнями.

Такі уроки дуже різноманітні за своєю структурою. Залежно від форми роботи, яку обирає вчитель, участь у них бере від половини до, практично, всього класу. Все залежить від його творчої особистості.

Уроки застосування набутих знань на практиці називають ще уроками закріплення та формування вмінь і навичок учнів. Переважно це практичні роботи з курсу географії, їх не можна перетворювати у самостійні або контрольні роботи. Вчителю необхідно знати, що практична робота є засобом формування вмінь і навичок учнів у технології виконання завдань з картами атласів, контурними картами, статистичними матеріалами, довідниками.

Добування знань, формування практичних вмінь та навичок тісно взаємопов'язані. Тому деякі види практичних робіт виконуються на комбінованих уроках або уроках вивчення нового матеріалу протягом 5–15 хвилин. Вони входять складовою частиною до цих уроків. Наприклад, підписування на контурних картах географічних об'єктів, обчислення поясного та місцевого часу, читання та аналіз кліматичних діаграм тощо.

Окремі практичні роботи є узагальненням одержаних знань на практиці, використанням цих знань у практичній діяльності. Скажімо, визначення географічних координат географічних об'єктів, порівняльна характеристика об'єктів і територій тощо.

Практичні роботи з узагальненням знань виконуються на окремих уроках протягом 45 хвилин. Практична робота включає такі структурні елементи, як повторення теоретичних знань, на яких ґрунтується завдання, пояснення алгоритму виконання і безпосереднє виконання роботи. Наприкінці уроку вчитель збирає зошити або контурні карти, в яких виконувалися завдання, і перевіряє їх в позаурочний час. На наступному уроці він аналізує результати виконання роботи і повідомляє оцінки. Одним з важливих недоліків такої схеми проведення практичної роботи є неможливість повного засвоєння учнями алгоритмів її виконання. Для повного засвоєння алгоритмів практичної роботи учням потрібно, як і при вивченні нового матеріалу, семи-восьмикратне їх повторення на різних рівнях. Якщо алгоритми практичних робіт за програмами шкільного курсу географії не повторюються під час вивчення інших тем, бажано виділити для практичної роботи два уроки. Це можливо за умови викладання навчального матеріалу великими смисловими блоками. Виконання практичної роботи будується за принципом «Роби, як я, роби з нами, роби краще за нас». Хід виконання такої роботи можна поділити на чотири етапи.

I етап. Уся практична, робота за розробленими попередньо алгоритмами виконується вчителем на дошці. Вчитель роз'яснює порядок виконання завдань, а учні занотовують його у своїх робочих зошитах і з'ясовують з учителем незрозуміле. Наприкінці пояснення вчитель звертається до класу із запитанням, чи всі все зрозуміли. У разі необхідності ще раз повторює хід виконання роботи. Завдання обирається аналогічне тому, що буде на інших етапах.

II етап. Весь клас не зможе після першого пояснення засвоїти технологію виконання практичної роботи, але в колективі завжди знайдеться група учнів, які швидко зро-

зуміють суть завдання. Розраховуючи на це, вчитель дає завдання всім учням класу з пропозицією не тільки виконати його, а й пояснити хід виконання. Це буде додаткове повторення алгоритму роботи для всіх учнів. Ті, хто правильно виконав роботу та зміг пояснити порядок її виконання, отримують оцінки.

III етап. На перших двох етапах вчитель домагається, аби якомога більша кількість учнів зрозуміла технологію виконання роботи клас поділяється на групи. Бажано, щоб кожне завдання було диференційоване відповідно до складу групи, яка його виконує. Виконуючи завдання, учні допомагають один одному повністю зрозуміти та засвоїти необхідні уміння та навички. Відбувається багаторазове повторення алгоритму виконання практичної роботи.

IV етап. Переважно на другому уроці кожна група захищає свою роботу біля дошки або карти перед усім класом. Усі учні записують виконання та хід роботи у зошити. Поки пройде захист всіх груп, кожен учень кілька разів повторить всю технологію виконання практичної роботи. Це дає змогу остаточно закріпити уміння та навички, виявити характерні помилки, вчить аналізувати свою роботу та роботи товаришів. Головним результатом є те, що сформовані вміння та навички після багаторазового повторення стають стійкими і довго не забуваються учнями. Виграє і вчитель. Нема потреби перевіряти всі роботи учнів, аналізуючи їх на наступному уроці. Все це роблять самі учні. Вчитель протягом третього та четвертого етапу виконує роль консультанта й арбітра. Оцінюються всі виконавці практичної роботи або деякі з них за вибором вчителя.

Уроки корекції та контролю навчальних досягнень передбачають перевірку та облік знань, узагальнення знань, самостійні та контрольні роботи тощо. Спільною рисою всіх цих уроків є те, що вони проводяться, як правило, наприкінці вивчення великої теми або розділу. Автори не дарма поставили на перше місце термін «корекція», а «контроль» на друге. Спочатку — уроки корекції, потім — контролю. Розглянемо деякі рекомендації до проведення уроків корекції знань.

Урок перевірки та обліку знань проводиться, якщо вчитель вважає, що не всі учні класу засвоїли навчальний матеріал з відповідної теми. Його основними структурними елементами є:

- ✓ постановка завдань уроку;
- ✓ пояснення порядку перевірки та обліку знань;
- ✓ вимоги до відповідей та норми оцінювання;
- ✓ проведення перевірки та обліку знань (основна частина уроку);

- ✓ підведення підсумків та оцінювання знань учнів;
- ✓ домашні завдання відповідно до результатів уроку.

У деяких підручниках (наприклад, «Загальна географія», 6 клас) та практично у всіх робочих зошитах з географії наприкінці кожної теми є рубрики «Питання до підсумкових занять», «Перевір себе». Вчитель може користуватися ними під час підготовки уроку або самому скласти запитання чи тести для перевірки знань. Опитування можна проводити по-різному, але бажано ставити запитання у порядку логіки попереднього вивчення навчального матеріалу. Запитання можна сформулювати у вигляді вікторин, тестів, ребусів, кросвордів тощо. Якщо на якесь запитання учні не можуть відповісти, вчитель сам дає детальну відповідь, пояснюючи основні поняття або процеси.

Готуючись до уроку, вчитель повинен враховувати можливість класного колективу. Отже, він виявляє рівень засвоєння необхідних знань конкретними учнями і всім класом. Обговорення основних положень, понять, термінів, об'єктів теми, що вивчається, буде додатковим повторенням для тих учнів, які цього потребують. Саме те, що такий урок передуює уроку контролю, є додатковим чинником, який змусить учнів бути особливо уважними та запам'ятовувати правильні відповіді.

Уроки узагальнення знань також відносять до групи уроків корекції, їх проводять, коли виникає потреба у систематизації знань з окремих розділів або курсу шкільної географії, у формуванні наукового світогляду тощо. Головними завданнями цих уроків є:

- ✓ оволодіння умінням на основі фактичного та статистичного матеріалу виявляти загальні закономірності взаємозв'язків у природі та суспільстві;
- ✓ виявлення шляхів використання отриманих знань у практичній діяльності;
- ✓ перевірка якості засвоєння попередньо вивченого навчального матеріалу.

Для проведення таких уроків бажано використовувати додаткову літературу, наочні посібники, у тому числі карти, схеми, таблиці, картини, як виготовлені друкарським способом, так і саморобні, а також кінофільми, відеофільми, діафільми тощо. Методи та методичні прийоми проведення цих уроків різноманітні. Їх використання цілком залежить від досвіду і творчих можливостей вчителя.

Уроки-заліки (уроки тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів) проводяться наприкінці вивчення теми чи розділу. Перед цим вчитель повинен визначити загальний рівень засвоєння навчального матеріалу класом та окремими

учнями на уроках корекції знань, умінь та навичок. Ці уроки належать до уроків контролю. Залік може автоматично зараховуватися деяким учням за їхні активні виступи та правильні відповіді на уроках корекції або за наявності менше трьох оцінок достатнього та високого рівня, які учень одержав протягом вивчення теми або розділу. Ці учні не «випадають» зі схеми уроку. Навпаки, за відповідної психологічної підготовки класного колективу вони стають помічниками вчителя під час проведення заліку.

Розглянемо один з прикладів проведення заліку за умови супроводу вивчення нового матеріалу використанням структурно-логічних схем (СЛС), опорно-інформаційних схем (ОІС) і картосхем (КС). Учні на заліку можуть відповідати на запитання підсумкового заняття (вони є у підручниках або робочих зошитах), користуючись СЛС, ОІС, КС. Запитання можуть ставити учні, які вже мають залікову оцінку. На підготовку відповіді учню (аби він знайшов відповідну схему) відводиться 20–40 секунд. Схема слугує йому опорним сигналом для відновлення в пам'яті змісту відповіді. Не треба перевантажувати учнів великою кількістю запитань. Достатньо одного. Коли учень знає навчальний матеріал, він одразу починає відповідати. Коли ні, бажано надати йому можливість скласти залік на наступному уроці або в позаурочний час. Але в цьому разі кількість запитань буде більшою. Такі умови спонукають учнів краще готуватися до заліку, уважніше працювати на попередніх уроках.

Залікова оцінка — оцінка за темою. Не слід враховувати попередні оцінки. Залікова оцінка висвітлює результат навчання. Коли вчитель враховуватиме більш низькі оцінки, попередньо отримані учнем, то, як правило, це виглядатиме, як помста. Якщо учні знають, що залікова оцінка є тематичною, вони з більшим бажанням та відповідальністю будуть готуватися до заліку. Є учні, для яких усна відповідь досить складна, навіть за умови знання навчального матеріалу. Це їхні психологічні особливості, що повинні враховуватися вчителем. Для таких учнів можна провести залік у письмовій формі за індивідуальними картками-завданнями. Після кількох вдалих письмових відповідей такі учні адаптуються, наступні заліки вже не викликатимуть у них психологічний дискомфорт. Можна потім проводити з ними усні заліки.

В останні роки перевірка навчальних досягнень учнів охоплює різні види діяльності учнів за різними рівнями складності за дванадцятибальною системою. Здебільшого застосовують завдання трьох рівнів складності, четвертий — дуже рідко, оскільки кращі учні, які можуть відповісти на такі запитання,

отримують залік автоматично і, як ми зазначали вище, є помічниками вчителя в процесі оцінювання. Завдання першого і другого рівня складності письмові, третього — усне. Завдання першого рівня складається з 12 тестів (по балу за 1 тест), розбитих на три варіанти. Картки з тестами роздаються учням. На чистому аркуші учень пише своє прізвище, варіант, номери тестів і відповідь у зашифрованому вигляді. Наприклад, так: 1 — б, 2 — а, 3 — в, ... 12 — г, де цифра — номер тесту, буква — зашифрована відповідь. Учитель перевіряє завдання за допомогою шифрового «ключа». Наприклад:

Ярило О.

1. — а)

2. — б)

3. — а)

На виконання завдання відводиться 8–10 хв.

Завдання другого рівня складності мають практичне спрямування і стосуються визначення навчальних досягнень учнів із знання номенклатури карт, понятійного апарату, вміння працювати з картографічним матеріалом тощо. Завдань також 12. Це може бути числовий диктант, робота з контурними картами тощо. Методика проведення таких завдань описана в нашому посібнику. Відповіді на завдання другого рівня складності також записують шифром і перевіряють «ключем». На виконання завдання відводять 10–15 хв. Час дається орієнтовно і вчитель має право його регулювати, залежно від можливостей класного колективу.

Поки помічники вчителя перевіряють та записують на дошці результати відповідей на завдання другого рівня складності, вчитель пропонує учням (за бажанням) відповісти на усні запитання третього рівня складності. Кількість балів за кожне запитання записують на дошці. На відповіді відводять решту уроку. Наприкінці уроку на дошці записано результати усіх відповідей. Кінцевий результат оцінювання визначається простою арифметичною дією: загальну суму набраних балів ділять на три (три типи завдань і запитань)¹. Цей результат може бути відображений на дошці у вигляді таблиці.

Вчителю залишається тільки занести ці результати у класний журнал та щоденники учнів.

Учитель може запропонувати дати відповідь на запитання та завдання третього рівня складності в письмовій формі (теж у варіантах), але таким чином, щоб кожна відповідь опіювалася балами, загальна сума яких не перевищувала б 12.

¹ Коли сума балів не ділиться на три, середній бал визначається завжди на користь учня.

При такому варіанті вчитель має більшу організованість та дисципліну в класі, але втрачається прозорість оцінки.

Самостійні та контрольні роботи теж належать до уроку контролю знань, умінь та навичок учнів. Як правило, самостійна робота пропонується учням для поточної перевірки процесі вивчення великої за кількістю годин теми. Вони відрізняються від практичної тим, що при її виконанні учні не звертаються за допомогою до вчителя, а працюють самостійно, спираючись на вже відпрацьовані алгоритми. Вчитель контролює правильність виконання роботи і виставляє оцінку. Ці роботи узагальнюють вміння та навички і закріплюють їх. При цьому користуються СЛС, ОІС, КС та завданнями, що є у підручниках та робочих зошитах. За їх відсутності вчитель самостійно розробляє завдання для контрольної роботи. Вони можуть бути груповими або індивідуальними відповідно до здібностей окремих учнів або груп.

Контрольні роботи пропонуються всьому класу або окремим учням при поточному чи підсумковому письмовому оцінюванні учнів вчителем, адміністрацією школи, органами управління освітою. Під час складання завдань (запитань, тестів, завдань) треба враховувати орієнтовний термін їх виконання учнями. Він має бути не більшим 30–40 хвилин.

6.6. Методичні рекомендації щодо використання окремих структурних компонентів уроку географії

До структурних компонентів уроку географії відносять: організаційний момент, мотиваційний блок, актуалізацію опорних знань, первинне сприйняття навчального матеріалу (вивчення нового), узагальнення та систематизацію знань (повторення нового матеріалу), підведення підсумків уроку (виділення головного), пояснення домашнього завдання.

Організаційний момент — початковий елемент кожного уроку, незалежно від його типу. Вчитель психологічно та організаційно готує учнів до виконання відповідної роботи: перевіряє присутність учнів, їх підготовку до уроку (наявність підручників, посібників, приладів тощо). За часом організація уроку не повинна перевищувати хвилини. Велике значення має дисциплінованість самого вчителя. Урок повинен починатися разом із дзвоником. Запізнення вчителя розхолоджує учнів і негативно впливає на їхню готовність до початку уроку.

Перевірка знань, умінь та навичок учнів, які вони отримали на попередніх уроках, може здійснюватися різними методами, формами та засобами на початку комбінованого уроку.

Усна індивідуальна перевірка знань відбувається обов'язково з використанням географічних карт. Вчитель викликає учня до дошки, ставить запитання, той детально відповідає на нього. Але таке опитування має свої недоліки, оскільки за браком часу може відповісти не більше 3–4 учнів. Для ширшого охоплення класу можна проводити фронтальне опитування, коли у повторенні навчального матеріалу бере участь більшість учнів. При цьому запитання ставляться конкретні, які не вимагають детальної відповіді. Для деяких учнів вчитель готує індивідуальні завдання з використанням роздаткового матеріалу (короткі запитання, географічні задачі, тести, завдання для виконання у зошитах, на контурних картах). Для перевірки знання номенклатури карт вчитель проводить числові або топографічні диктанти тощо. Досвідчені вчителі комбінують різні форми перевірки знань, досягаючи максимальної ефективності цієї частини уроку. Орієнтовний термін її проведення 10–15 хвилин. Оцінювання учнів відбувається відразу після відповіді. В окремих випадках учитель може оголосити оцінки в кінці уроку.

Актуалізація опорних знань перед вивченням нової теми відбувається шляхом організації евристичної бесіди та доповнюється цікавими аргументами вчителя. Її тривалість не має перевищувати 3–5 хвилин.

Мотивація навчання починається з короткої вступної розповіді або бесіди вчителя про практичне значення тих знань, що будуть вивчатися, про їх місце в курсі шкільної географії, науки, житті суспільства. Досвідчені вчителі використовують для цього велику кількість різноманітних наочних посібників, в тому числі нетрадиційних, що стає несподіванкою для учнів, особливо, коли знайомі предмети стають «відкриттям». Наприклад, починаючи тему «Рослинність і тваринний світ Південної Америки», вчитель показує учням всім знайомі картоплю, томати, каву, гумку та розповідає, що ці рослини та продукти родом з Південної Америки. Під час розповіді вчитель повинен контролювати все: передусім свою емоційність при розповіді — вираз обличчя, жести, артикуляцію тощо. Недарма деякі визначні методисти вважають: методика — це напівнаука, напівмистецтво. Важливо показати, що розповідь педагога цікава не тільки учням, а і йому самому. Тоді вона краще сприймається дітьми. Ефективність навчально-виховного процесу різко підвищується. Практично, протягом усього уроку вчитель повинен бути не ретранслятором знань, а артистом, який впливає на емоції учнів, заохочує до свідомого та зацікавленого сприйняття навчального матеріалу.

Вивчення нового матеріалу, його закріплення та повторення. Автори цілком свідомо об'єднали ці структурні компоненти уроку. Вони займають основну частину уроку і невід'ємні один від одного. Подання нового матеріалу здійснюють окремими смисловими блоками, кожен з яких є логічною основою для наступного та продовженням попереднього. Разом з цим, ознайомлення зі змістом кожного смислового блоку бажано супроводжувати його закріпленням, аналізом та багаторазовим повторенням, використовуючи різні методи, форми й засоби навчання та педагогічні прийоми. Вивчення кожного блоку спирається на вже знайомі поняття, процеси, факти.

Особлива увага звертається на приклади із навколишнього середовища, які учні постійно спостерігають у своєму житті. Доцільно використати міжпредметні зв'язки, краєзнавчий матеріал. Наприклад, вивчаючи основні форми рельєфу Землі у 6 класі, вчитель починає розповідь з розгляду тих форм рельєфу, які вони могли бачити на фотографіях, по телевізору чи відео або спостерігати під час мандрівок, походів тощо. Повторення навчального матеріалу бажано провести на уроці кілька разів на різних рівнях засвоєння із використанням різних методів, прийомів та засобів навчання, в тому числі з використанням СЛС, ОІС, КС. Особливу увагу треба звертати на роботу з настінними картами та географічними атласами. Жоден урок географії неможливий без карт. Вчитель не може розповідати про географічні об'єкти чи природні явища без наочних посібників, що відтворюють їхні образи і місцезоположення.

Підведення підсумків уроку — обов'язковий компонент уроку, без якого неможливо вивчати новий матеріал. У співбесіді з учнями вчитель виділяє основні питання, поняття, терміни, географічні назви, які учні мали засвоїти на даному уроці. Без підведення підсумків урок не можна назвати закінченим. Ця частина уроку формує в учнів уміння генералізувати вивчений матеріал, відбирати головне, готує їх до виконання домашнього завдання.

Домашнє завдання дається учням на переважній більшості уроків. Вчитель повинен пояснити особливості його виконання, врахувати обсяг, можливості його засвоєння окремими групами учнів, використання додаткової літератури тощо. В деяких випадках учитель дає індивідуальні завдання окремим учням, як тим, що мають низьку успішність, так і встигаючим. Особливо важлива диференціація домашніх завдань при підготовці до проведення уроків розширення та поглиблення знань, самостійних та контрольних робіт. Не рекомендується давати домашнє завдання у вигляді механічного заповнення контурних карт, перемальовування малюнків або схем з підручника. Всі домашні завдання повинні сприяти розвитку самостійної творчої роботи учнів.

6.7. Навчальні екскурсії з географії

Шкільна програма з географії передбачає обов'язкові навчальні екскурсії для вивчення окремих фізико- та економіко-географічних об'єктів і природно-територіальних комплексів (ландшафтів) своєї місцевості.

Навчальні географічні екскурсії — це форма організації роботи з учнями у природі чи на конкретному підприємстві: промисловому, сільськогосподарському, транспортному або на підприємстві невиробничої сфери.

Значення навчальних екскурсій полягає в цілеспрямованому вивченні реальної дійсності рідного краю для набуття загальногеографічних (теоретичних) знань.

Для організації екскурсії потрібно обрати певну територію і визначити на ній об'єкти, передбачені шкільною програмою, які будуть вивчатись оглядово чи детально. Учні повторюють фізико- й економіко-географічні теоретичні знання, ознайомлюються попередньо з особливостями природи чи економіки на обраному об'єкті. Необхідність опорних знань — обов'язкова умова засвоєння нового матеріалу на екскурсії.

Методика проведення навчальної екскурсії залежить від її мети і завдань, які ставить учитель, від обраних для вивчення краєзнавчих об'єктів. До організації навчальних екскурсій ставляться такі загальні вимоги.

З фізичної географії:

1. Вступна бесіда вчителя, її починають з огляду навколишньої місцевості (нагадування учням мети і завдань екскурсії), короткої характеристики природних особливостей місцевості і окремих краєзнавчих об'єктів. Учитель розповідає, як виділяти найпростіші природні комплекси і як їх характеризувати, повторює методику їх опису у щоденнику, нагадує правила поведінки у природі.

2. Самостійна робота бригад з вивчення природних об'єктів за планом (кожна бригада вивчає окремий об'єкт або всі бригади йдуть по замкненому полігону від об'єкта до об'єкта).

3. Заключна бесіда, на якій узагальнюються результати спостережень і проведених навчальних досліджень, перевіряється правильність виконання завдань, нагадується хід виконання роботи вдома: оформлення зібраних матеріалів, завершення записів у щоденниках, оформлення звітів — індивідуальних і всієї бригади.

З економічної географії:

1. Вступна бесіда представника адміністрації підприємства (екскурсовода-інженера, екскурсовода) або самого вчителя. Учні ознайомлюються зі структурою підприємства, особли-

графії у 5–10 класах. У програмах з географії розподілені курси за роками навчання, відповідно до Державного стандарту у межах кожного курсу визначено зміст розділів і тем, наведено перелік обов'язкових для виконання на уроках практичних робіт та навчальних екскурсій, здійснено орієнтовний розподіл годин на вивчення розділів і тем.

Отже, навчальні програми з географії — це державний документ затверджений Міністерством освіти і науки, за яким вчитель планує і здійснює свою педагогічну діяльність у школі.

Зміст географічної освіти, що визначається навчальними програмами, конкретизується в підручниках, навчальних та методичних посібниках.

На сьогодні чинними є програми з географії 2001 року. Паралельно з їх дією будуть поступово впроваджуватися і шкільну практику нові програми для 12-річної школи.

Зміст програми повинен відповідати таким принципам: науковість, логічність, спрямованість на розвиток творчих здібностей учнів, дотримання внутрішньопредметних та міжпредметних зв'язків.

7.2.2. РОБОТА З ПІДРУЧНИКОМ

Підручник — це основний засіб для індивідуальної роботи учня як на уроці, так і під час виконання домашніх завдань. Розглянемо особливості використання підручника у навчально-виховному процесі на прикладі підручника для 6 класу загальноосвітніх закладів «Загальна географія» (К.: Зодіак-Еко, 2002). Він, у цілому, відповідає сучасному рівню наукових знань, враховує вікові особливості учнів, забезпечує диференційований підхід до вивчення географії, високу якість викладання та зацікавленість учнів у навчанні. Автори намагалися забезпечити єдність форми та змісту, науковість і емоційність викладення матеріалу.

Методичний апарат підручника позитивно відрізняється від попередніх і, на наш погляд, підвищує ефективність навчання. Він поділений на кілька блоків (у межах розділів), кожен з яких несе відповідне методичне навантаження.

Крім вступу, кожен розділ (тема) підручника має приблизно однакову структуру, що дає учню можливість диференційовано, відповідно до потреб та своїх можливостей, використовувати його зміст, готувати самостійні виступи, працювати з додатками та ілюстраціями.

Розглянемо методичний апарат підручника на прикладі теми «Літосфера».

Блок 1. Мотиваційний

«За час вивчення теми ти ознайомишся:

- ✓ з внутрішньою будовою Землі;
- ✓ поняттями «земна кора» та «літосфера»;
- ✓ із силами, що приводять у рух літосферу та змінюють рельєф

Землі;

- ✓ походження материків і океанів;
- ✓ з катастрофічними явищами, що зароджуються в надрах Землі;
- ✓ історією розвитку Землі;
- ✓ з гірськими породами та мінералами;
- ✓ з рівнинами та горами, горбами та міжгір'ями, що створюють

неповторний вигляд нашої планети;

навчишся:

- ✓ розрізняти за зовнішніми ознаками гірські породи та мінерали;
- ✓ користуючись картою, розрізняти форми рельєфу, та вік їх

утворення;

- ✓ описувати гори та рівнини;
- ✓ працювати з контурною картою».

Ця частина першого блоку психологічно спрямовує учня на подальше засвоєння знань, умінь, навичок, перерахованих вище. На вступному уроці вчитель використовує цей блок для змістовної, емоційної, цікавої розповіді про процеси, явища, речовини, які будуть вивчатися у цій темі. Друга — текстова частина цього блоку розрахована, на підвищення зацікавленості учня у сприйнятті вищезгаданих питань, впливає на його, емоції.

«Чудовий наш дім — блакитна планета Земля. Якщо подивитися з космосу, вона видається перлиною, що світиться в чорному просторі Всесвіту. При пильнішому розгляді помітна інша картина.

Високі гори, забілені снігами, смарагдова зелень великих рівнин, блакитні нитки річок, глибокі ущелини, червоні піски пустель, неозора синява Світового океану — все це утворює портрет нашого дому — планети Земля. Він створюється могутніми силами (внутрішніми та зовнішніми), які ми не помічаємо, але вони знаходяться у постійному русі, змінюючи протягом мільйонів років обличчя нашої планети.

Давай з'ясуємо, що це за сили, як вони діють і чи може людина впливати на них.»

Цей текст не розрахований на вивчення та аналіз. Він відіграє допоміжну мотиваційну роль, зацікавлює учня та пропонує більш уважно вивчати подальший матеріал. Мотиваційний блок не розрахований на читання в класі, але під час виконання домашнього завдання нагадує учням розповідь вчителя та «підштовхує» його до навчання.

Блок 2. Змістовий

Майже на кожному уроці вчитель дає завдання за текстом підручника, і тому дуже важливо навчити учня працювати з ним. Самостійно учень працює з підручником здебільшого дома, де він не завжди може одержати кваліфіковану консультацію. Бажано в перші дні навчання виділити один урок, на якому розповісти дітям, як працювати з підручником. Про це йдеться і в передмові підручника. Але розповідь вчителя повинна бути набагато детальнішою й спиратися на конкретний текст.

Змістовий блок найбільший за кількістю тексту, він містить основний зміст навчального матеріалу і складається з трьох частин.

Візьмемо для прикладу параграф 10 «Внутрішня будова Землі». Вдома, працюючи з текстом параграфа, учень знайде там навчальний матеріал, з яким він вже ознайомився на уроці під час розповіді чи бесіди вчителя. Відомий йому і малюнок, який вчитель малював на дошці або звертав на нього увагу в ході уроку. Але учень дома повинен уважно прочитати весь текст параграфа та звернути увагу на опорні слова — терміни, виділені певним шрифтом. Це сигнали, які потрібно обов'язково запам'ятати та зрозуміти. Вони становлять своєрідний план усної відповіді учня. Після цього бажано почати працювати з ілюстраціями підручника. На малюнку 28 «Внутрішня будова Землі» учень знаходить слова-сигнали і формує просторове уявлення про розміщення основних оболонок внутрішньої будови Землі, готує усну відповідь.

Після закінчення відповіді на уроці бажано, аби учень зміг відібрати головне — генералізувати вивчений матеріал. Для цього в кінці кожного параграфа є висновки. Засвоївши їх, учень ніби підсумовує свою відповідь: «Головне в моїй відповіді — це...»

Коли учень за своїми психологічними особливостями не може повністю засвоїти зміст домашнього завдання, то навіть засвоєння висновків допоможе йому в розумінні головного в змісті параграфа.

Деяка частина учнів буде вивчати цю тему не тільки з розумінням необхідності навчання, а й з великою зацікавленістю і бажанням знати більше, ніж це сказано в основному тексті підручника. Тоді учню пропонується звернутися до розділу змістового блоку «Це цікаво знати», який міститься наприкінці кожної теми. У темі «Літосфера» — це перед блоками практичних і самостійних творчих завдань і робіт. Коли учневі в процесі самостійного опрацювання тексту підручника потрапляють мало зрозумілі терміни, він може

звернутися до короткого словника термінів і понять наприкінці підручника, де вони розміщені за абеткою, а не за темами. Вчитель повинен пояснити правила користування словником. Під час пояснення домашнього завдання він може запропонувати учням питання з блоку 5 (корекції та контролю) для закріплення вивченого матеріалу та самоперевірки.

Питання про самостійну роботу учня над змістом підручника має величезне значення не тільки в 6 класі, а й в старших класах. Сформовані навички роботи з підручником у 6 класі допоможуть більш ефективному засвоєнню навчального матеріалу протягом усього навчання в школі.

Роботу з текстом підручника не можна розглядати окремо від роботи з картографічними матеріалами. Кожен географічний об'єкт, його назву учень повинен знайти на географічній карті атласу та запам'ятати його місцезнаходження щодо інших, вже знайомих йому об'єктів, і досить впевнено знайти його потім на стінній карті під час відповіді в класі.

Блок 3. Практичний

Він складається з самостійних робіт і завдань, які спрямовані на закріплення та використання набутих знань, умінь та навичок учнів на практиці, багаторазового повторення навчального матеріалу. Це обґрунтовується положенням педагогіки та психології про те, що повне засвоєння навчального матеріалу можливе лише після 7–8-кратного його повторення на різних рівнях засвоєння.

Самостійні роботи в підручнику розраховані на закріплення якоїсь смислової частини великого за обсягом тексту та узагальнюючого аналізу схем, малюнків і текстів підручника. Вони складаються з узагальнюючої СЛС, де є посилання на окремі малюнки та схеми підручника, і завдань за окремими мікроблоками СЛС. Ці роботи можна проводити на кількох уроках, поділивши завдання за окремими вивченими параграфами або виконувати повністю під час проведення узагальнюючих уроків. Можна запропонувати і як самостійне домашнє завдання. В усіх випадках вони дають можливість повернутися до вивченого матеріалу на аналітичному рівні.

Розглянемо самостійну роботу з теми «Літосфера» згаданого раніше підручника «Загальна географія».

«За малюнком 36 виконай завдання та підготуй відповіді на такі запитання:

Блок 1

- а) Назви основні оболонки внутрішньої будови Землі.
- б) Пригадай, у якому стані перебуває речовина в кожній оболонці.
- в) Що називають літосферою?

Блок 2

- а) Що розуміють під внутрішніми силами Землі?
- б) Які види руху літосфери розрізняють? Що можна сказати про кожен з них?
- в) Що таке магматизм? Які види магматизму розрізняють?

Блок 3

- а) Що розуміють під зовнішніми силами Землі? Перелічи їх.
- б) Назви основні види вивітрювання. Коротко охарактеризуй кожний з видів.
- в) Яку роботу виконують текучі води і вітер?
- г) Назви спільні риси, що характерні для діяльності зовнішніх сил Землі.»

Візьмемо варіант виконання цієї самостійної роботи на уроці. Бажано, щоб першу таку роботу учні виконували під керівництвом вчителя.

Поділивши клас на окремі групи, вчитель диференційовано дає завдання групам. Пояснює, як треба працювати зі структурно-логічними схемами та малюнками і текстами в підручнику. Після цього учні самостійно їх виконують, користуючись змістом параграфу та малюнками. Вчитель у цей час виступає у ролі консультанта, у разі необхідності допомагаючи учням у виконанні завдань. Через 10–15 хвилин роботи представники кожної групи учнів виступають перед класом з відповідями та висновками щодо своєї роботи. Таким чином, повторюється весь вивчений матеріал на аналітичному рівні. Після обговорення вчитель узагальнює результати роботи, підбиває підсумок і виставляє оцінки. Оцінки можна виставляти як усій групі, так і окремим учням, що виступали. За цей час учні формують уміння та навички, необхідні для виконання такої роботи. Під час виконання наступних самостійних робіт вони можуть працювати самотужки як на уроці, так і дома.

Практичні завдання підручника в своїй більшості передбачають роботи з контурними картами, атласами, статистичними матеріалами і мають описовий характер.

Наприклад: користуючись атласом, нанести на контурну карту...; визначте відстань..., географічні координати..., географічне положення... тощо.

Під час роботи з картами атласу та контурними картами основне завдання вчителя — формування в учнів умінь читати та аналізувати різні за змістом географічні карти й правильно і охайно заповнювати контурні карти. Тут можна, використати міжпредметні зв'язки з образотворчим мистецтвом, деякі уроки якого в 5–7 класах присвячені вивченню окремих шрифтів. Перші роботи бажано проводити на уроках, аби вчитель міг консультувати учнів. Тільки після набуття учнями

навичок роботи з картою ці завдання можна ставити як домашні.

Блок 4. Творчий

(Завдання четвертого рівня складності)

Цей блок включає теми для самостійних виступів учнів за вибором. Блок не розрахований на виконання завдання всіма учнями класу, а тільки для бажаючих за окремими темами. Творча діяльність дитини можлива в разі великої зацікавленості предметом вивчення, тому нав'язування творчих виступів учням не рекомендується. Наявність великої кількості телерадіоінформації, спеціальної географічної літератури, хрестоматій та посібників у шкільних географічних кабінетах, районних, шкільних та домашніх бібліотеках, сприятливий психологічний клімат на уроках підштовхує кращих учнів до самовираження, бажання засвоїти та розповісти на уроках додатковий матеріал з вивченої теми так, аби він був не схожий на розповідь учителя, а доповнював її. Творчий блок один із чинників використання принципу диференціації у навчально-виховному процесі з географії. Готуючи творчі завдання з учнями для проведення нестандартних уроків, учитель має підготувати додаткові матеріали та запропонувати їх використання учням, що полегшить підготовку до таких уроків.

Більшість творчих завдань складено з урахуванням використання додаткових літературних джерел на основі міжпредметних зв'язків з історією, біологією, літературою тощо.

Наприклад:

✓ Які літературні герої користувалися географічними картами і з якою метою? (тема «План і карта») — зв'язки з художніми творами відомих письменників: Жуля Верна, Артура Конан Дойля та ін.;

✓ Гірські породи та мінерали в житті людини (тема «Літосфера») — крім спеціальної та науково-популярної літератури можна використати інформацію телебачення, радіо, періодичної преси, власні спостереження навколишнього життя тощо;

✓ Значення річок та озер в житті людини (тема «Гідросфера») — можна використати додаткові матеріали з біології, історії.

Коли учень обрав тему, завдання вчителя — надати йому допомогу в доборі літератури й, можливо, у складанні плану виступу. Порадити не готувати дуже великих і складних виступів (вступ має тривати не більше 5–6 хвилин). Розповідь учня повинна бути усною, хоч він може користуватися своїми записами. Не рекомендується вимагати від нього письмового

з С. Г. Коберник

реферату. Це забере багато часу, крім того, увага учня буде звернута не на зміст своєї розповіді, а на оформлення. Здебільшого перші доповіді учнів не будуть дуже якісними. Для них характерне механічне переписування тексту без генералізації та аналізу його змісту. Це не є небезпечним. Шляхом спокійного і переконливого аналізу вчитель в кінці уроку робить зауваження, причому не знижує оцінки першого разу. Але ні в якому разі не можна втручатися зі своїми зауваженнями під час виступу учня або перевіряти та виправляти тексти дитячих повідомлень до початку уроку. Адже це гальмує їхню творчість. Тут роль вчителя полягає в допомозі при доборі наочності (таблиць, картин, діафільмів, карт тощо) до виступу. Коли вчитель дасть можливість дитині самостійно вдосконалювати свої виступи упродовж навчального року, постійно заохочуючи її, тільки в цьому випадку буде формуватися самостійна творча діяльність учня.

Блок 5. Корекція та контроль

У більшості тем цей блок є завершальним, він готує учнів до підсумкових занять самоконтролю, заліків. Складається із завдань, запитань, тестів різного рівня складності (завдання та запитання для оцінювання навчальних досягнень учнів). У ньому закладено повторення основних понять, явищ, процесів, які вивчалися в темі.

Вчитель може використовувати цей блок під час вивчення окремих параграфів теми, звернути увагу учнів на окремі запитання, які стосуються його суті. Але в цілому блок краще використовувати для контролю та корекції знань з усієї теми під час узагальнюючих уроків або заліків. Цей блок дає можливість визначити рівень навчання та викладання теми. Вчитель перевіряє не тільки учнів, а й результативність своєї роботи. Коли він бачить, що більшість учнів не можуть відповісти на окремі питання цього блоку, — це сигнал про недоліки у висвітленні питання. Треба звернути увагу на додаткове його повторення.

Методичний апарат підручника розрахований на кількарізове повторення основних положень тексту на різних рівнях засвоєння навчального матеріалу. Це дає можливість учням розвивати свої творчі здібності, враховує можливості набутих умінь та навичок самостійної роботи, вчить дітей генералізувати та узагальнювати навчальний матеріал, формує навички роботи з картографічними матеріалами, статистичними даними та додатковою літературою. Підручник розраховано на пряме спілкування з учнем, але його можна використовувати і для групової навчальної роботи та з усім учнівським колективом.

Розглядаючи підручники з інших курсів шкільної географії, бачимо, що їхні методичні апарати мають схожість, тож характеризувати кожний немає сенсу. Коли в підручниках інших курсів відсутні окремі блоки методичного апарату, вони є у робочих зошитах учнів, які видаються до кожного курсу шкільної географії. Але при цьому можна зробити деякі узагальнюючі висновки щодо їх використання у навчально-виховному процесі.

1. Текст підручника учні використовують під час повторення навчального матеріалу в домашніх умовах. Тому вчителю треба стежити за тим, аби його розповідь чи бесіда на уроці не повторювала дослівно зміст тексту. Тільки тоді увага учнів на уроці буде повною. Виникне потреба запам'ятовувати розповідь вчителя, а не розраховувати тільки на підручник.

2. Ілюстративний матеріал підручника обов'язково розглядається і коментується під час вивчення нового матеріалу на уроці для конкретизації розповіді вчителя. Таке обговорення полегшить використання цього матеріалу під час підготовки домашніх завдань.

3. Завдання та запитання, які є в методичному апараті підручника, використовуються диференційовано на різних етапах навчально-виховного процесу (вивчення нового матеріалу, закріплення та розширення знань, умінь та навичок, а також застосування їх на практиці, під час корекції та контролю). Не варто, аби кожен учень виконував усі завдання підручника. Їх диференціюють.

4. Особлива увага приділяється постійній роботі учнів зі словником географічних термінів і понять, який є в кінці підручників.

5. Підручник — це головна, хоч і не єдина складова навчально-методичного комплексу. Без використання атласів, контурних карт, робочих зошитів ефективність навчально-виховного процесу не може бути достатньою.

7.2.3. РОБОТА З КАРТОГРАФІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ

Географія як навчальний предмет відрізняється від інших шкільних дисциплін важливою роллю постійного та систематичного використання картографічних матеріалів. Географічна карта є одним із найуніверсальніших засобів пізнання довкілля. На жаль, у багатьох навчальних закладах роботі з картографічним матеріалом приділяють мало уваги, і тому випускники шкіл погано знають карту, не вміють її аналізувати (зіставляти різні карти, порівнювати, виділяти головне, отримувати максимум інформації).

3*

Вивчення географії в школі нерозривно пов'язано з використанням картографічних посібників. Навчити учнів читати, розуміти та аналізувати картографічні матеріали — одне з головних завдань учителя.

Ознайомлення учнів з географічними картами починається ще у початковій школі в курсі природознавства. У середніх та старших класах ця робота стає систематичною і потребує формування знань, умінь та навичок, які змогли б забезпечити:

- формування в учнів знань про карту як модель земної поверхні, що відображає її просторові та часові особливості;
- закріплення здобутих у початковій школі вмінь і навичок користування картою та формування вмінь і навичок її аналізу та відбору необхідної інформації;
- загальнокультурний розвиток школярів, формування просторових уявлень, логічного та абстрактного мислення.

Відповідно до цього можна виділити кілька етапів формування вмінь та навичок учнів у користуванні картографічними матеріалами.

Перший (5–6 класи):

- навчити відрізняти загальногеографічні карти від тематичних;
- сформувати вміння та навички користування математичним апаратом карти (обчислювати відстані, напрямки, географічні координати);
- навчити користуватися легендою карти (умовні знаки, шкала висот і глибин);
- закріпити знання з номенклатури географічних об'єктів, визначених програмою, вміння швидко знаходити їх на різних за масштабом картах.

Другий (7–8 класи):

- навчити класифікувати карти за масштабом, охопленням території, змістом;
- сформувати вміння зіставляти та аналізувати карти з різним змістом і масштабом;
- навчити давати короткі фізико-географічні характеристики окремих географічних об'єктів і території за даними географічних карт;
- складати найпростіші картосхеми та картограми на основі контурних карт;

Третій (9–10 класи):

- поширювати та поглиблювати вміння та навички аналізу, співставлення карт, складання графіків, діаграм, картограм і картосхем;
- сформувати та закріпити вміння складати комплексні, фізико-географічні, економіко-географічні характеристики

окремих об'єктів, територій, країн за інформацією, що закладена в картографічних матеріалах, в тому числі об'єктів, які досить часто не вивчалися:

Здатні вільно знаходити на картах усі географічні об'єкти території, що вивчаються в шкільному курсі географії.

Важливо треба пам'ятати, що жоден урок з географії не повинен проходити без комплексного використання картографічних матеріалів (географічних атласів, контурних та настінних карт, іншої картографічної продукції).

На сучасному етапі шкільна географія достатньо забезпечена навчальними картографічними посібниками з усіх курсів. Автор і багато вчителів-практиків вважають найбільш пристосованими до використання настінні карти, атласи, глобуси, що виготовляються державним Науково-виробничим підприємством «Картографія».

Спробуємо показати на прикладах з усіх курсів шкільної географії, як можна використовувати інформацію атласів та інших картографічних посібників для підвищення ефективності навчально-виховного процесу при засвоєнні учнями основних географічних знань, понять, формування їх умінь та навичок.

Курс «Загальна географія» (6 клас). Перше ознайомлення учнів з картами, атласами, глобусом відбулося ще у початковій школі, тому пояснювати детально ці поняття немає сенсу.

Вже з перших уроків вчитель постійно користується картографічними посібниками, використовує інформацію, закладену в атласі-хрестоматії «Загальна географія» як практичний додатковий матеріал.

Вступ. Під час формування знань учнів про зміни уявлень людей про Землю в давнину бажано використовувати зміст чинного атласу, бесіди з учнями, аналізуючи карти та зіставляючи їх із сучасними та глобусом, вчитель може показати учням, як розширювалися знання людства про форму, розміри та природу Землі. На наступних уроках, спираючись на зміст с. 1-3 атласу (Географічні відкриття), вчитель разом з учнями вивчає розвиток уявлень про Землю в часі та просторі, закріплює ці знання за допомогою настінної карти та глобуса, визначає основні етапи пізнання світу. Використовуючи атлас як основне і додаткове джерело знань (підручник, хрестоматії тощо) можна провести рольову гру, в якій окремі учні (або групи учнів) можуть виступити у ролі першопроходців (Марко Поло, фінанцієрів, Колумба тощо), показати маршрут на карті, нанести його на контурну карту, розповісти якісь «цікавинки» про подорожі найвидатніших мандрівників. Таким чином, вже на перших уроках учні починають користуватися картографічними матеріалами.

Розділ «Земля на плані і карті» є базовим у вивченні картографічних зображень курсу, формує вміння та навички користування математичним апаратом карти, вчить учнів користуватися легендою карти, складати найпростіші плани місцевості тощо.

На перших уроках з цієї теми при користуванні умовними знаками карт вчитель повинен навчити учнів вмінню абстрагуватися, створювати образ умовного знаку, який відповідає його справжній формі на місцевості. Наприклад, умовні знаки окремого горба, горбистої рівнини тощо треба вивчати, зіставляючи їх з малюнками, слайдами, спостереженнями учнів на місцевості або використовуючи аудіо-відео засоби навчання. Тільки тоді діти зможуть правильно уявляти зображене на карті.

На наступних уроках вчитель закріплює знання про легенду карти та вміння читати її умовні знаки. Для цього можна використовувати ряд прийомів, що в ігровій формі сприятимуть кращому засвоєнню учнями навчального матеріалу. Наприклад, «Географічне лото» зі старого атласу для 6 класу «Наша планета». Вчитель готує дві групи карток: перша — малюнки, що зображують форми рельєфу, гідрографічну сітку, споруди, окремі об'єкти тощо; друга — умовні знаки, якими вони позначаються на географічних і топографічних картах, планах місцевості. Згрупувавши картки за тематикою, вчитель пропонує учням кожному малюнку знайти відповідний умовний знак. Час від часу вчитель замінює тематичні комплекти. Виконання таких завдань займає на уроці 5–6 хвилин, але їх багаторазове повторення досягає своєї мети — навчити учнів читати карту. Інше завдання: доповнити відповідними словами «розповідь» про маршрут, позначений умовними знаками.

Наприклад: «Учні на прогулянці зайшли у __, де побачили __ та __, йдучи далі, на __ вони побачили __, який був побудований через __. По __ вони дійшли до __, а потім повернулися до __». У цьому випадку словами передаються умовні знаки, які мають запам'ятати учні.

Цікавим видом роботи є топографічний диктант, коли учні у вигляді схеми зображують певний маршрут.

Наприклад: «Від школи учні попрямували на північ. Дорога пролягала крізь чагарники, що тяглися 2 км. Від чагарників учні пройшли 1 км до окремого листяного дерева, від нього повернули на схід і вийшли на луки. Через 1 км луками вийшли до колодязя, де набрали води і повернули на південний захід до школи.» Подібний «диктант» розрахований на те, щоб учні наносили маршрут безпосередньо на плані.

Вивчення теми закінчується виконанням практичної роботи по засвоєнню алгоритмів пошуку географічних координат. На цю роботу бажано виділити не менше двох годин.

Практичну роботу бажано поділити на чотири етапи, які доповнюють один одного та дають можливість багаторазового повторення алгоритму дій учнів.

1. На початку роботи, нагадавши тему, вчитель сам безпосередньо виконує її на дошці. При цьому вголос повторює всі дії, які йому необхідні для обчислення географічних координат конкретного географічного об'єкта. Учні стежать за діями вчителя за картами атласів і записують у зошит результати пояснення. Щоб вони краще засвоїли матеріал, вчитель може повторити алгоритм усієї практичної роботи на додатковому прикладі.

На цю роботу відводять 15–20 хв.

2. Обравши для обчислення географічних координат нескладний об'єкт, учитель пропонує визначити його координати. Перший, хто виконає обчислення і зможе біля дошки пояснити свої дії, отримує найвищу оцінку. Ця частина практичної роботи розрахована на те, що не всі учні відразу зрозуміють порядок і умови обчислення географічних координат. Друге або третє повторення для більшості учнів буде основою кращого осмислення цієї роботи. Для тієї групи учнів, які відразу зрозуміють особливості виконання завдання — це стимул для отримання найвищої оцінки та можливість показати свої здібності класу і вчителю.

Робота триває 5–8 хв.

3. Самостійне виконання практичної роботи учнями у групах. Вчитель готує 5–6 карток із завданнями. Для обчислення використовуються всі точкові географічні об'єкти (за програмою 6 класу). Це дає можливість учням краще запам'ятати географічні об'єкти, які будуть зустрічатися їм протягом року. Картки із завданнями мають різний рівень складності.

Вчитель діє як консультант, допомагаючи окремим групам учнів у виконанні завдань. Великою помилкою вчителя буде перетворення обчислення географічних координат на самостійну або контрольну роботу.

Практична робота — це засвоєння алгоритмів дій, а не контроль за їхнім виконанням. На цьому етапі закінчується урок. Учні не здають свої зошити та картки на перевірку, а з цими завданнями йдуть додому.

Таким чином, протягом першого уроку учні повторюють алгоритм обчислення географічних координат від 3 до 5–6 разів.

4. На наступному уроці здійснюється четвертий етап практичної роботи — «захист» учнями виконаних завдань.

Учитель викликає представників кожної групи (1–2 особи), і вони біля дошки повторюють завдання, показують географічні об'єкти на карті, повідомляють класу їхні географічні координати.

Учні інших груп наносять ці об'єкти на контурні карти, підписують назви та географічні координати. Кількість груп, які виконували завдання, коливається від 4-х до 6-ти. Відповідно повторюється і алгоритм виконання роботи. У цілому таке повторення відбувається не менше 7–10 разів (за два уроки). Цього достатньо для засвоєння навчального матеріалу. Вчитель оцінює групу або окремих її учнів.

Така методика проведення практичної роботи економить час учителя і учнів.

Визначення відстаней на картах можна органічно ввести до схеми вищезгаданої практичної роботи.

Таблиці довжин паралелей в атласі (Атлас. Загальна географія, 6 кл. — К.: ДНВП «Картографія», 2005) дають змогу визначити відстані в градусах і кілометрах. Алгоритм виконання цієї роботи, а також окомірного знімання місцевості є безпосередньо в атласі (с. 14–15).

Приступаючи до вивчення розділу «Оболонки Землі», учні вже орієнтуються у легенді карти, вміють працювати з її математичним апаратом.

Спираючись на ці вміння, можна формувати уявлення про окремі процеси, географічні об'єкти та їхню будову, які учні не можуть безпосередньо споглядати у навколишньому середовищі. Так, під час вивчення теми «Літосфера» (с. 16–17) ілюстрації та карта літосферних плит сприятимуть засвоєнню учнями внутрішньої будови Землі, процесів вулканізму, дрейфу континентів, рухів літосферних плит тощо. В темі «Гідросфера» (с. 22–24) подано додатковий ілюстративний матеріал про рухи води у Світовому океані, особливості розподілу живих організмів, температури поверхневих вод та ін. У темі «Атмосфера» (с. 25) ілюстрації та схеми, використані на кожному уроці, дають змогу вчителю формувати всі види пам'яті (особливо зорову). Під час вивчення теми «Біосфера» можна провести географічну гру «Заочна мандрівка». На основі текстового матеріалу (с. 26) карти «Природні зони світу» та побаченого з різних телепередач шляхом асоціативного мислення діти самостійно зможуть «промандрувати» по природних зонах Землі.

У курсі «Географія материків і океанів» (7 клас) робота з картами атласу та їх зіставлення з настінними картами починається вже з першого уроку. Так, розглядаючи відмінності карт за обсягом території, масштабом і змістом, вчитель про-

понує учням знайти в атласі карти, які охоплюють територію всього світу та окремих материків, порівняти їхні масштаби, порівняти масштаби аналогічних карт атласу та настінних карт, визначити їх зміст.

На цьому уроці проходить ознайомлення з усіма картами, якими школярі будуть користуватися протягом року. Формується вміння зіставляти та аналізувати карти з різним змістом і масштабом.

Одне із найважливіших завдань цього курсу — навчити учнів за картами давати короткі характеристики окремим географічним об'єктам, процесам і територіям. Наведемо кілька прикладів такої роботи.

Під час вивчення теми «Атмосфера і клімат Землі» можна працювати з картами «Кліматична карта світу» (с. 6–7), «Кліматичні пояси та області світу» (с. 8). Так, за картою простежують розміщення областей, високого (В) та низького (Н) тиску, проходження ізотерм, що дає змогу зрозуміти взаємозв'язок температури повітря й тиску. Спираючись на знання учнів з 6 класу про утворення вітру, учитель розкриває чинники, що призводять до формування постійно діючих вітрів, пояснює їх напрями (врізка на с. 6) тощо. Порівнюючи та аналізуючи кліматичну карту світу та карту кліматичних поясів і областей, учитель формує в учнів вміння складати характеристику кліматичного поясу у вигляді так званої «формули» клімату для окремого материка. При цьому використовуються також кліматичні карти відповідного материка. Наведемо приклад характеристики клімату екваторіального кліматичного поясу Африки, використовуючи додатково кліматичну карту Африки (с. 21).

Алгоритм виконання роботи:

1. Порівнюємо карту на с. 6–7 з картою на с. 8 і визначаємо межі екваторіального кліматичного поясу.
2. У межах поясу постійно (протягом року) низький тиск (P_n).
3. Використовуючи попередні знання з географії та таблицю в підручнику, визначаємо, що там діють висхідні токи повітря ($\nearrow$) та екваторіальні повітряні маси (ЕПМ).
4. Простежуючи ізотерми карти на с. 21, визначаємо, що температури повітря в січні та липні досягають $+24^\circ\text{C}$ ($\angle$), відповідно амплітуда коливання температур орієнтовно дорівнює 0°C протягом року ($At \approx 0^\circ\text{C}$).
5. За кліматичними картами світу або Африки визначаємо кількість опадів. (Опади $\approx 2000\text{--}3000$ мм).
6. За цією ж картою світу визначаємо постійні переважаючі вітри ($\swarrow$ П) пасати.

7. Складаємо відповідну «формулу»:

Екваторіальний кліматичний пояс $-pH \nearrow$, ЕПМ, $\leq +24^{\circ}C$, $\leq +24^{\circ}C$, $At \approx 0^{\circ}C$, Опали $\approx 2000-3000$ мм, $\leq p$

Учні записують «формулу» до контурної карти на території відповідного кліматичного поясу. Такий аналіз карт дає змогу усвідомити учням характерні особливості клімату відповідної території, формує навички та вміння аналізувати картографічний матеріал, робити відповідні висновки, використовувати набуті вміння під час характеристики клімату кожного материка або окремої території багаторазово.

Отже, під час вивчення кожного материка необхідно зіставляти та аналізувати карти: фізичну й тектонічну, фізичну й кліматичну, фізичну й комплексну тощо.

Це можливо лише в результаті копіткої роботи вчителя з учнями, коли кожна географічна назва не залишається без показу її на карті.

Заключним етапом цієї роботи (не тільки у 7, а й у старших класах) є формування в учнів умінь і навичок складання фізико-географічних, економіко-географічних, комплексних характеристик окремих країн, територій за інформацією, що знаходиться у різних картографічних джерелах. При цьому використовуються статистичні та інші дані, закладені в діаграмах та картограмах.

Для складання таких характеристик існують типові плани. Розглянемо алгоритм вивчення материка на прикладі Африки за картами атласу «Географія материків і океанів» (НВП «Картографія», 2003, 2004). За цими алгоритмами вивчаються й інші материки.

1. *Географічне положення* (використовуємо: «Фізична карта світу» (с. 2–3), «Африка. Фізична карта» (с. 20).

- а) назва, площа материка (стор. 2–3, 20);
- б) положення його щодо екватора, нульового меридіана, тропіків (с. 2–3);
- в) положення щодо інших материків і океанів (с. 2–3);
- г) крайні точки материка (с. 2–3, 20);
- д) протяжність з півночі на південь, зі сходу на захід (с. 20) обчислюємо у градусах від крайніх точок та за масштабом.

2. *Берегова лінія* (використовуємо фізичну карту світу (с. 2–3), фізичну карту Африки (с. 20):

- а) океани та моря, що омивають материк (с. 2–3);
- б) затоки, протоки, острови (с. 2–3, 20);
- в) обриси берегової лінії (с. 20);
- г) течії та їх вплив на природу материка (с. 2–3).

3. *Геологічна будова, рельєф та корисні копалини* (використовуємо Фізичну карту Африки (с. 20), тектонічні карти світу (с. 4–5), Африки (с. 21).

- а) до якої літосферної плити належить (с. 4–5);
- б) з яких основних тектонічних структур складається, де вони розміщені на території материка (с. 21);
- в) корисні копалини та їх зв'язок з тектонічними структурами (с. 21);
- г) основні форми рельєфу та їх зв'язок з тектонічними структурами (с. 20, 21 у порівнянні).

4. *Клімат* (використовуємо кліматичну карту Африки (с. 21), карту кліматичних поясів та областей світу (с. 8), кліматичну карту світу (с. 6–7):

- а) в яких кліматичних поясах знаходиться материк (с. 8);
- б) в яких областях тиску знаходиться материк (с. 6–7);
- в) повітряні маси, середні температури січня і липня, напрямки постійних вітрів, режим та кількість опадів (с. 6–7, 21);
- г) на основі цих даних складається «формула» (характеристика) клімату.

5. *Внутрішні води* (використовуємо: «Світовий океан» (с. 16–17), «Африка. Фізична карта» (с. 20), діаграми річного ходу опадів у різних кліматичних областях Африки (підручник «Географія материків і океанів» (с. 65);

- а) до басейнів яких океанів і морів належать річки материка (с. 16–17);
- б) орієнтовна густота річкової сітки материка (с. 20);
- в) живлення та режим річок (с. 20, підручник с. 65);
- г) характер течії річок, пороги, водоспади (с. 20);
- д) основні гідрографічні одиниці (річки, озера, льодовики, болота (с. 20).

Характеристику найбільших річок материка можна записати «формулою»:

назва	довжина	режим	пороги, водоспади	гідроресурси	судноплавство	використовується для зрошення	рибальство
р. Ніл	L-6671 км	↑ л. ↓ з					

6. *Природні зони* (використовуємо: «Африка. Природні зони» (с. 22), «Африка. Комплексна карта» (с. 24), «Африка. Фізична карта» (с. 20):

- а) географічне положення (с. 20);
- б) коротка характеристика рельєфу, клімату, внутрішніх вод (с. 20);
- в) рослинність (с. 22, розповідь вчителя або дані з підручника);
- г) тваринний світ (с. 22);
- д) заняття населення (с. 22 та 24).

7. *Населення та політична карта* (використовуємо: «Народи та густота населення світу» (с. 14 -15), «Африка. Політична карта» (с. 23), «Африка. Комплексна карта» (с. 24);

- а) кількість населення та його густота (с. 23 [тема]);
- б) раси, народи, релігії, мови народів (с. 14 -15);
- в) політична карта материка або держави (с. 23);
- г) заняття населення (с. 24).

Зрозуміло, що учні працюють з стінними картами і картами атласу. Бажано використовувати й контурні карти, що можуть бути своєрідною «шпаргалкою», яку учні використовують під час відповідей, під час закріплення та повторення навчального матеріалу.

Курс «Географія України» (8–9 класи) розрахований на два роки вивчення і покликаний сформувати в учнів цілісний географічний образ нашої держави. Особливу роль у цьому відіграє атлас «Географія України» (К., НВП «Картографія», 2000). Його структура та зміст дозволяють поглиблювати та поглиблювати вміння аналізувати, зіставляти різні за призначенням карти, робити відповідні висновки, давати фізико-економіко-географічні характеристики як всій державі, так і її окремим регіонів. Під час вивчення фізичної географії України учитель спирається на вміння та навички учнів, що були набуті в попередніх курсах шкільної географії.

Так, розглядаючи тему «Географічне положення, кордони, розміри території, крайні точки», разом з настінними фізичними та політичними картами світу і України використовуються карти атласу (с. 1, 2, 6–7), за допомогою яких вчитель у співбесіді закріплює вміння учнів працювати з атласом та визначати координати певних точок. Характерною особливістю курсу «Географія України» є велика кількість практичних робіт, пов'язаних з аналізом картографічного матеріалу (атласів, статистичних даних, візок, таблиць тощо). Зміст атласу дає змогу успішно виконати всі практичні роботи.

Спільно з учнями вчитель може за картами характеризувати кожний економічний район України. Чоловічим прикладом одержання інформації з карти про Причорноморський економічний район. Робота ведеється безпосередньо на уроці за типовим планом вивчення території (району).

1. *Особливості географічного положення району і склад його території.*

а) Використовуємо карту атласу на с. 4–5 і визначаємо за допомогою вчителя склад району (Автономна Республіка Крим, Херсонська, Миколаївська, Одеська області);

б) Особливості географічного положення, вихід до узбережжя Чорного та Азовського морів. Використання для підтримання торговельно-економічних зв'язків з країнами Причорномор'я вихід до Середземномор'я та Атлантичного океану. Спільні кордони з Молдовою тощо.

2. *Планка природних умов і ресурсів.* Визначається за картами атласу на с. 6–7, 12–13, 14–15, 16–17, 18–19, 20–21, 22–23. На кожній з цих карт нанесені межі областей, що дає можливість визначити потрібні дані за таким планом:

а) природні умови — рельєф (с. 6–7), клімат (с. 14–15);

б) природні ресурси — мінеральні (с. 12–13), водні (с. 14–17), ґрунтові (с. 18–19), рослинні (с. 20–21), тваринні (с. 22–23);

3. *Географія населення і трудових ресурсів.* Визначається за картами атласу на с. 28–29 та таблицями на с. 48:

а) чисельність населення (с. 4, 48) шляхом підрахунку;

б) національний склад (с. 28–29);

в) густота населення (с. 28–29);

г) найбільші міста (с. 28–29);

д) коротка характеристика розміщення об'єктів культури, освіти, охорони здоров'я (с. 45).

4. *Головні галузі промисловості.* Використовуємо карти атласу на с. 32–33, 34–35, 36, 37, 38, 39, 40, 41 (шляхом зіставлення та аналізу карт, їхніх легенд).

5. *Характеристика АПК.* Використовуємо карти атласу на с. 42–43 (шляхом зіставлення та аналізу карт, їхніх легенд та статистичних розрахунків).

Інші питання типового плану і програми з кожного економічного району розглядаються аналогічно.

Враховуючи, що час на вивчення економічного району обмежений, можна на уроці після розповіді вчителя давати групові практичні завдання по одному з питань типового плану (на це в середньому витрачається від 5 до 10 хв.), а потім обговорювати та аналізувати результати у співбесіді з учнями.

Курс «Економічна і соціальна географія світу» (10 клас). В деяких випадках роботу з картами можна давати окремим учням як випереджаюче домашнє завдання і використовувати їхні відповіді під час вивчення нового навчального матеріалу. Ці завдання сприяють формуванню в учнів умінь і навичок користуватися картографічними джерелами, логічному та

аналітичному мисленню тощо. Подібна робота проводиться і в 10 класі під час вивчення курсу «Економічна та соціальна географія світу» (Атлас «Економічна та соціальна географія світу», ДНВП «Картографія», 1999–2004).

Головним завданням цього курсу 10 класу у роботі з картографічними посібниками є закріплення вмінь складати економіко-географічні характеристики окремих територій та держав за інформацією, закладеною в картографічних виданнях (атласах, настінних картах, довідниках тощо).

Наведемо приклад короткої економіко-географічної характеристики Польщі за картами атласу згідно типового плану вивчення окремої держави.

Використовуємо карти атласу на с. 2–3, 4–5, 6, 7, 10–16, 26.

1. *Загальні відомості* (с. 26). Вони є у так званому «паспорті» держави.

2. *Економіко-географічне положення* (с. 2–3, с. 26).

3. *Природно-ресурсний потенціал* (с. 4–5, 6, 7). Для характеристики природних умов (рельєф, клімат) бажано користуватися картами атласу «Географія материків і океанів» (7 кл.) або настінними (фізичною та кліматичною) картами Європи.

4. *Населення* (с. 10, 11, 26):

а) чисельність населення (с. 26 «паспорт»), густота населення (с. 10);

б) офіційна мова (с. 26 «паспорт» та легенда карти на с. 11);

в) релігійний склад (с. 11);

г) національний склад (с. 11);

д) урбанізація (с. 11).

5. *Господарство* (с. 12–17, 26):

а) паливно-енергетичний комплекс (с. 2–13, 26);

б) металургія (с. 14, 26);

в) машинобудування (с. 14, 26);

г) хімічна промисловість (с. 15, 26).

6. *Сільське господарство* (с. 16, 17, 26).

7. *Транспортна система* (с. 18, 26).

8. *Галузі спеціалізації* — узагальнення (с. 26).

Постійна робота з картою розвиває уяву, пам'ять, логічне мислення і мову учнів. Формує вміння аналізувати, порівнювати, зіставляти, робити висновки. Все це дає змогу школярам одержувати з карт до 70–80 відсотків інформації, за допомогою алгоритмів складати коротку характеристику окремих географічних об'єктів і територій.

Ще раз хочеться нагадати: жоден урок географії не повинен проходити без використання картографічного матеріалу в комплексі (настінні карти, атласи, контурні карти, глобуси тощо).

7.2.4. ВИКОРИСТАННЯ РОБОЧИХ ЗОШИТІВ ТА ПРАКТИКУМІВ З ГЕОГРАФІЇ

Робочі зошити учнів та практикуми з усіх курсів шкільної географії з'явилися в Україні та набули значного поширення за останнє десятиріччя. Не треба вважати їх якимись особливими інноваціями. Зошити учнів з друкованою основою давно використовувалися учнями початкової школи, а з географії зошити з практичних робіт були поширені та використовувалися у навчально-виховному процесі ще у 50–60-ті роки XX ст.

Сучасні робочі зошити та практикуми створені на новому рівні і дають змогу диференціювати навчально-виховний процес, узгоджуючи його з особливостями, нахилами та здібностями окремих учнів класу.

Робочі зошити та практикуми не є обов'язковим (основним) навчальним посібником, але їх використання підвищує ефективність навчально-виховного процесу. Вчителям слід запам'ятати, що учні не повинні виконувати всі завдання робочих зошитів або практикумів, тим більше при виконанні домашніх завдань. Диференціація цих завдань, їх поділ на групи за часом і місцем виконання — завдання вчителя. Готуючись до уроків, вчитель уважно розглядає всі завдання робочого зошита і розподіляє їх по групах.

Перша група — завдання, які можна виконати безпосередньо на уроці під час вивчення та закріплення нового матеріалу.

Друга група — завдання, що виконуються вдома (не більше 1–2 на одного учня). При цьому завдання учні одержують відповідно до здібностей та нахилів кожного.

Третя група — завдання, які виконуються під час практичних робіт на уроках.

Четверта група — ігрові завдання, які виконуються за особистим бажанням учнів як додаткові. Всі завдання обов'язково оцінюються вчителем або іншими учнями під час їх «захисту» на уроках поширення та поглиблення знань.

Зміст робочих зошитів дає можливість вчителю провести такий розподіл, оскільки всі завдання характеризуються різними рівнями складності.

Перший рівень складності — це завдання репродуктивного типу, які відтворюють поняття або окремі статистичні дані, що є у змісті теми. Наприклад: погода — це _____ ;

материк — це _____ ;

циклон — це _____ тощо.

Другий рівень складності — це теж завдання репродуктивного типу, але вони вимагають аналізу картографічного

матеріалу та змісту підручника. Наприклад: визначте з картою атласу і текстом підручника, що _____ тощо.

Третій рівень складності утворюють завдання, що потребують творчого аналітичного підходу до їх виконання. Наприклад:

- 1) Коли висушити всі болота, то _____.
- 2) Чому спостерігається рух води в океанах? _____.
- 3) Складіть порівняльну характеристику _____ тощо.

Ще одна група завдань — це ігрові завдання у вигляді кросвордів і ребусів, їх дають за бажанням учнів.

Окремо стоїть група завдань у вигляді тестів «Перевірте свої знання». Ці завдання не даються, як домашні, не розглядаються в процесі вивчення та закріплення нового матеріалу або на практичних заняттях, їх використовують під час уроків корекції та контролю знань учнів. Вчитель тільки нагадує учням, коли ці завдання будуть перевірятися і в якій (усній або письмовій) формі. Не обов'язково використовувати їх всі. Але вчитель може бути впевненим, що учні самостійно, без додаткового тиску виконають їх всі хоча б через цікавість або готуючись до узагальнюючого уроку чи заліку.

Контурні карти, які є в зошиті, використовують на різних етапах навчання. Це можуть бути картосхеми, визначення місцеположення географічних об'єктів тощо.

Отже, робочі зошити та практикуми багатofункціональні, тож у разі правильного їх використання вони полегшують засвоєння навчального матеріалу учнями і роботу вчителя. Ні в якому разі не можна використовувати робочий зошит учня, як зошит домашніх завдань. Коли вчитель дає завдання: «До наступного уроку дома виконати завдання від 1 до 15», то це є профанацією навчального процесу і дискримінацією цього важливого навчального посібника.

7.2.5. РОБОТА З ХРЕСТОМАТІЯМИ ТА ІНШИМИ НАВЧАЛЬНИМИ ПОСІБНИКАМИ З ГЕОГРАФІЇ

Хрестоматії з різних курсів шкільної географії, посібники різної тематики становлять комплекс вербальних засобів навчання і використовуються вчителями та учнями для розширення й поглиблення знань, умінь та навичок з предмета, їх постійне використання під час навчально-виховного процесу неможливе за браком часу. Вчитель використовує їх для підсилення мотивації подальшого поглибленого вивчення предмета або його окремих тем. Він пропонує учням використати дані посібники для підготовки самостійних виступів на уроках, розширення та поглиблення знань, участі в

рольових та ділових іграх, семінарах, конференціях. Бажано їх використовувати в курсі поглибленого вивчення географії та у позакласній роботі. Крім цього, можна рекомендувати їх читання учням, які збираються продовжити своє навчання за фахом географа у вищих навчальних закладах, при підготовці учнів до географічних олімпіад та конкурсів. Хрестоматії, посібники, спеціальна географічна література є додатковим джерелом знань, яке формує в учнів навички роботи з ним, у тому числі навички систематизації та генералізації прочитаного матеріалу.

7.2.6. РОБОТА З ГЕОГРАФІЧНИМИ СЛОВНИКАМИ ТА ДОВІДНИКАМИ

Словники і довідники — це допоміжна література, що містить опис або характеристику окремих географічних об'єктів, пояснення природних процесів і явищ, розшифровку незнайомих географічних термінів. Словники й довідники використовуються вчителем і учнями як індивідуальний посібник, що допомагає коротко пояснити незрозуміле.

У кожному підручнику з курсу шкільної географії є словничок географічних термінів. Але коли треба знайти описи окремих географічних об'єктів, визначити їхнє місцезоположення та особливості, краще користуватися словником-довідником. На сучасному етапі становлення нового змісту шкільної географії в Україні таких словників-довідників не дуже багато. До найвідоміших із них можна віднести «Словник-довідник з курсу економічної та соціальної географії світу» авторів П. О. Масляка, Я. Б. Олійника, С. О. Степаненко, що дає коротку інформацію про всі країни світу, а також видання «Велика ілюстрована енциклопедія школяра», яка теж є своєрідним словником-довідником для юних географів.

7.2.7. РОБОТА З ДИДАКТИЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ

Дидактичні матеріали є роздатковими навчально-корегуючими та контролюючими рівень знань учнів посібниками, їх видають друкарським способом або вчитель виготовляє їх самотужки. Використовуються дидактичні матеріали як індивідуальні або групові завдання для повторення та закріплення нового навчального матеріалу, під час виконання практичних, самостійних і контрольних робіт тощо. Розробляються дидактичні матеріали (картки) різних рівнів складності і використовуються диференційовано. Наведемо приклад деяких дидактичних карток для виконання практичної роботи в 6 класі за груповими завданнями з теми «Обчислення географічних координат».

Картка А (І рівень складності)

1. Географічна широта — це ...
2. Географічні координати м. Києва — це ...
а) 35° сх. д.; 51° пн. ш.; б) 37° сх. д.; 51° пн. ш.; в) 39° сх. д.; 53° пн. ш.
3. Обчисліть географічні координати м. Санкт-Петербурга (Росія)

Картка Б (ІІ рівень складності)

1. Географічна довгота обчислюється ...
2. Визначте географічні координати свого обласного центру
3. Знайдіть точку на карті, яка має такі географічні координати:
 0° ш., 0° д. — це ...

Картка В (ІІІ рівень складності)

1. Географічні координати — це ...
які обчислюються у ...
2. Визначте географічні координати столиці Сполучених Штатів Америки
3. Які точки на карті, що не мають довготи, а широта їх становить 90° , знаходяться на ...

Дидактичні матеріали (картки) складають на кожну тему для всіх курсів шкільної географії. Вчитель готує їх у такій кількості, аби їх вистачило для контролю і корекції знань усіх вузлових питань теми. Кількість завдань та їхній зміст кожній картці бажано розрахувати таким чином, щоб на виконання роботи було витрачено не більш як 5–12 хвилин, тобто оптимальний час на повторення вивченого матеріалу.

Це буде оперативне визначення рівня знань усіх або окремих учнів практично на більшості уроків. Але вчителю треба пам'ятати, що використання одних тільки дидактичних матеріалів може призвести до відмови учнів від усних відповідей. Тому використовувати дидактичні матеріали бажано, в комплексі зі іншими методами та педагогічними прийомами перевірки знань.

7.2.8 МЕТОДИЧНІ ПОСІБНИКИ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ

Вчителі з великим досвідом роботи, творчі вчителі самі розробляють та використовують власну методику викладання географії, як всього курсу, так і окремих тем. Але для молодих вчителів, які тільки починають свою педагогічну діяльність, методичні посібники необхідні. На жаль, у педагогічних вищих навчальних закладах, а особливо у класичних університетах, які теж випускають вчителів географії, цьому питанню приділяється недостатньо уваги, виділяється мало кількості навчальних годин. Тому наявність методичної літератури в школі та особистій бібліотеці вчителя — це запорука його фахової підготовленості.

До методичної літератури, якою бажано користуватися вчителю, належать: посібники та підручники із загальної методики викладання географії, методики викладання географії окремих шкільних курсів та окремих тем; методики проведення практичних і самостійних робіт тощо. Сюди також відносять фахові науково-методичні журнали та газети. В Україні це журнал «Географія та основи економіки в школі», газети «Освіта України», «Географія. Краєзнавство. Туризм», «Географія», регіональні педагогічні журнали та збірники тощо. В них публікуються найновіші досягнення в методиці викладання географії, які спираються на педагогічний досвід кращих вчителів і науковців. Опрацьовуючи всю методичну інформацію, вчитель повинен не бездумно відтворювати її, а відбирати необхідне, враховуючи особливості класного колективу, свої можливості та свій особистий досвід. Творчо перероблений методичний матеріал уможливить розробити свою власну методику, яка дасть найбільший ефект викладання.

7.2.9. НАОЧНІ ПОСІБНИКИ (ЗАСОБИ) У НАВЧАННІ ГЕОГРАФІЇ

Наочні посібники у навчанні географії відіграють особливу роль. Вони створюють географічний образ окремих природних об'єктів і територій, формують просторове уявлення учнів. Зокрема, важливе їх використання у тих випадках, коли деякі процеси, явища або території не можуть споглядатися учнями безпосередньо у природному середовищі.

До наочних засобів навчання можна віднести такі групи посібників:

1. Натуральні засоби навчання (колекції корисних копалин, гербарії рослин тощо).
2. Об'ємні моделі та макети географічних об'єктів.
3. Стінні та настільні статичні зображення географічних об'єктів і явищ на картах, картинах, ілюстраціях підручників, фотографії (світлина), діафільми, слайди тощо.
4. Динамічні зображення географічних об'єктів і територій (навчальні кінофільми, відеофільми).
5. Графічні зображення на таблицях або на дошці.
6. Прилади і обладнання, з допомогою яких учні можуть проводити дослідження та спостереження природних об'єктів.
7. Технічні засоби навчання, які безпосередньо не є наочними посібниками, але без них не можна використати у навчальному процесі деякі статичні та динамічні зображення географічних об'єктів.
8. Програми комп'ютерної підтримки.

Все це невід'ємна частина навчально-методичного комплексу з географії, що забезпечує засвоєння навчального матеріалу на високому рівні.

Спинимося на методиці використання окремих з них.

Натуральні засоби навчання. Вивчаючи тему «Літосфера» у 6 класі, корисні копалини, рослинність і тваринний світ материків, України та інших держав не можна обійтися без використання натуральних засобів навчання, які формують образ окремих географічних об'єктів, слугують формуванням уявлень про них. Деякі з цих натуральних засобів навчання постійно знаходяться в кабінеті географії, створюючи ймовірно експозиції, деякі являють собою експозиції паливних країн, знавчих музеїв, інші використовуються вчителем одноразово як засобами навчання, ще взяті з навколишнього середовища тимчасово.

Наведемо кілька прикладів використання натуральних засобів навчання.

Колекції корисних копалин, гірських порід і мінералів збираються вчителем та учнями під час позакласної роботи, походах, екскурсіях або закупляються якомога у магазині навчального приладдя. Ці колекції, як експозиційний та роздатковий матеріали, використовуються вчителем у практичній роботі під час вивчення теми «Мінерали і гірські породи, що складають земну кору». Мінерали та гірські породи (їх зразки) бажано мати на кожній парті. Вчитель, малюючи схему їх класифікації на дошці, увесь час звертається до учнів, пропонуючи розглянути ту чи іншу гірську породу і визначити її фізичні особливості та зовнішні ознаки у зв'язку з її походженням.

Розповідаючи про корисні копалини окремих материків України, свого краю, області, вчитель знову використовує ці гірські породи, але вже як корисні копалини. Багаторазова демонстрація цих колекцій сприяє запам'ятовуванню учнями особливостей їх використання, походження та зовнішніх ознак.

Подібні прийоми використовуються також під час роботи з гербаріями тощо.

Під час вивчення окремих тем, наприклад, «Підземні води» (6 та 8 класи) вчитель може принести на урок і використати як натуральний засіб навчання пляшки з мінеральною водою. Вивчаючи господарство Африки, Центральної та Південної Америки, роль натуральних засобів навчання відіграватимуть зерна кави, плоди бананів, ананасів тощо. Під час проведення конкурсів «Вчитель року» з географії (1995 р., 1999 р.) автори споглядали подібне на уроках лауреатів.

матеріальними наочними засобами навчання можуть бути ілюстрації, ботанічні гербарії, рослини ботанічних садів, які діти люблять під час навчальних екскурсій або на так званих уроках у природі.

Застосування у використанні різноманітних натуральних і умов фантазії вчителів та можливості місцевості, дачі й школи. Треба зазначити, що використання наочних засобів навчання дає, практично, стовідсотковий ефект у засвоєнні та засвоєння навчального матеріалу. Це моделі та макети географічних об'єктів. Для формування об'єктів, які не можна споглядати на місцевості або мають деталізації, що неможливі в природних умовах використовують об'єкти моделі (колодізья, артезіанської шахти тощо) та макети (муляжі) форм поверхні. Це не тільки саморобні зроби, так і виготовлені на підприємстві корисно, коли учні беруть безпосередню участь у їх створенні. Особливе місце займає моделювання з вологого піску під час закріплення нового матеріалу вчитель або демонструє у спеціально виготовленому ящику окремі форми поверхні (річкову долину, улоговину, горб тощо).

Числові зображення географічних об'єктів і явищ. Це — фотографії, слайди, діафільми, інші ілюстрації. Знайомство учнів з окремими географічними об'єктами, якими не можна (з різних причин) спостерігати в реальних умовах, допомагають сформулювати просторове уявлення про об'єкти, особливо, коли зовнішньо вони змінюються. Наприклад, савани в вологий та сухий сезони, дія вулкана, цунами, болотні екзотичні ліси тощо. Найважливішу роль у формуванні уявлень про фотографії або слайди, тому що конкретизація зчитується відповідно до програмного матеріалу. Зображення всі компоненти географічного об'єкта або об'єктів для формування уявлень учнів. На узагальнювальних уроках повторення та поглиблення знань учні використовувати ці чіткі посібники для підкріплення відповіді про характерні особливості об'єктів і явищ. Крім цього, вчитель разом з учнями може використовувати роздаткові матеріали з відповідними змістом, які складаються з листівок, фотографій, схем, карток географічного змісту. Ці завдання мають унітарний характер ілюстраційний матеріал та використовують у своїх відповідях. Наприклад, із списку чотирьох фотографій вибирають зображення річок і порівнюють річкову долину річки з долиною тощо.

7.2.10. КОМП'ЮТЕРНЕ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ

На сучасному етапі комп'ютерні навчальні програми широко використовуються в різних типах освітніх навчальних закладів багатьох країн світу. Внаслідок їх поширення з'явився поняття «нова інформаційна технологія навчання». Комп'ютерні технології розвивають ідеї програмованого навчання і відкривають нові, ще недостатньо досліджені технологічні можливості вдосконалення навчальної діяльності.

Сьогодні у загальноосвітніх закладах України здійснюється поступовий перехід від суто фрагментарного застосування комп'ютерних технологій (коли комп'ютер використовується для розв'язання лише окремих дидактичних завдань, наприклад: діагностичне комп'ютерне тестування для визначення рівня навчальних досягнень учнів) до монотехнологічного (коли комп'ютер повністю керує навчальним процесом та організовує діяльність учня на різних етапах навчального пізнання: під час вивчення нового матеріалу, закріплення, повторення, діагностики навчальних досягнень тощо).

Сучасна мультимедійна (Multimedia — багатоваріативне середовище) комп'ютерна техніка дає змогу поєднувати текстову й графічну інформацію зі звуком, відеофрагментами, мультиплікацією. Необмежені можливості щодо надання інформації на комп'ютері розв'язують проблему постійної зміни та оновлення змісту шкільної географічної освіти.

Головною методичною особливістю комп'ютерного навчання є його інтерактивність. Комп'ютерні засоби мають властивість реагувати на всі дії школяра і підтримувати з ним своєрідний діалог. Слід також враховувати, що інформатизація навчального процесу передбачає певний рівень комп'ютерної грамотності учителів та учнів:

- ✓ знання основ інформатики та обчислювальної техніки;
- ✓ розуміння будови та функціональних можливостей комп'ютера;
- ✓ володіння сучасними операційними системами та текстовими редакторами;
- ✓ досвід використання комп'ютерних навчальних програм.

До проблем, що заважають ширше впроваджувати комп'ютерне навчання на уроках географії можна віднести:

- ✓ недосконалу матеріально-технічну базу загальноосвітніх шкіл (недостатня кількість комп'ютерних класів або їх відсутність у школах);
- ✓ неможливість ефективної організації комп'ютерного навчання через наявність великої кількості учнів у класі — понад 30 чоловік (для цього клас слід поділити на групи);

- ✓ не підготовленість більшості вчителів географії до використання навчальних комп'ютерних програм (бракує практичних навичок роботи з комп'ютером);
- ✓ відсутність відповідного програмного забезпечення (недостатньо сучасних вітчизняних комп'ютерних підручників та посібників з географії).

Незважаючи на існуючі проблеми, майбутнє вдосконалення навчально-виховного процесу з географії тісно пов'язано з використанням комп'ютера. Це об'єктивна реальність сьогодення.

Тому пропонуємо авторський погляд на проблему створення комп'ютерних підручників з географії. Розробка сучасних комп'ютерних (мультимедійних, гіпермедійних) підручників та посібників дасть змогу істотно перебудувати і вдосконалити шкільну географічну освіту.

Адже комп'ютерне навчання враховує індивідуальні особливості розвитку особистості, значно активізує пізнавальну діяльність школярів, сприяє розвитку творчих здібностей, забезпечує здійснення контролю за зворотнім зв'язком з об'єктивною діагностикою та оцінкою результатів. Застосування комп'ютерних технологій навчання комплексно розв'язує проблему постійного оновлення змісту шкільних курсів географії та використання різноманітних форм і методів. При цьому змінюються роль та функції вчителя у навчально-виховному процесі — у педагога вивільняється час для реалізації творчих задумів і проєктів.

Мета створення комп'ютерного підручника — за допомогою сучасних комп'ютерних технологій підвищити ефективність навчально-виховного процесу з географії в середніх загальноосвітніх закладах. Виходячи з цього, основними завданнями створення комп'ютерного підручника з шкільної географії є:

- ✓ реалізація нової логіки і технології організації навчально-виховного процесу в школі;
- ✓ забезпечення індивідуалізації та диференціації процесу навчання географії за рахунок існування поетапних та багатоваріативних шляхів просування до поставленої мети;
- ✓ озброєння учнів стратегією (модулем) самостійного засвоєння навчального матеріалу та здійснення самопідготовки;
- ✓ формування нового стилю мислення шляхом постійного застосування системи логічно-послідовних операцій і дій;
- ✓ посилення мотивації навчання за рахунок наявності багатофункціональної програми;
- ✓ здійснення постійного контролю та самоконтролю за допомогою швидкого зворотного зв'язку;

✓ об'єктивна діагностика і оцінювання навчальних досягнень учнів;

✓ розвиток творчих здібностей особистості та закладання основ графічної грамотності;

✓ створення унікального навчально-методичного комплексу з поєднанням усіх його складових і можливістю постійного оновлення існуючої бази даних.

Основні принципи структури і змісту комп'ютерного підручника з географії зводяться до такого:

Демократизація змісту — забезпечення широких можливостей для розвитку і самореалізації особистості.

Гуманізація — передбачення варіативності змісту комп'ютерних програм для повнішого врахування інтересів і нахилів учнів.

Диференціація та індивідуалізація — забезпечення вибору рівня складності навчання.

Науковість — врахування рівня розвитку сучасної географічної науки.

Цілісність і системний виклад змісту — формування логічного мислення.

Доступність — узгодження викладу змісту з віковими можливостями сприйняття матеріалу школярами.

Інтеграція — взаємозв'язок географічних курсів з іншими навчальними предметами з урахуванням існуючих міжпредметних зв'язків.

Орієнтовна структура змісту комп'ютерного підручника з географії передбачає наявність таких рубрик:

1) мультимедійні міні-лекції з кожної теми з використанням дикторського тексту та різноманітних засобів унаочнення — слайдів, географічних карт, опорних схем, узагальнюючих таблиць, відеофрагментів, динамічних схематичних малюнків, графіків, діаграм тощо;

2) музичний супровід (співи птахів, голоси окремих тварин, шум моря, річки, водоспаду, вітру, окремих природних угруповань, промислових об'єктів і тематично відповідні фрагменти музичних творів);

3) до кожної теми додається база довідкового матеріалу з інформацією про окремі географічні об'єкти, процеси і явища (своєрідна міні-хрестоматія з елементами топоніміки та цікавих відомостей);

4) дидактичні матеріали для виконання практичних і самостійних робіт та здійснення корекції і контролю знань (для повного контролю пропонуються різноваріативні тестові завдання, програмовані та графічні роботи, завдання за «німою картою, географічні задачі, ребуси, кросворди; для тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів запропоновано

систему уніфікованих контрольних робіт, які передбачають наявність завдань чотирьох рівнів складності).

Своєрідним додатком до комп'ютерного підручника з географії є рубрики:

- ✓ словник географічних термінів і понять;
- ✓ хронологічна таблиця з періодизацією найважливіших географічних відкриттів та досліджень;
- ✓ біографії найвидатніших географів;
- ✓ анімаційні карти (відкриття та освоєння територій земної поверхні, географічні подорожі тощо);
- ✓ відеофрагменти про природні та антропогенні об'єкти і явища.

Функціональні елементи навчальної програми.

Пошукову систему можна скласти таким чином (див. таблицю 4).

Таблиця 4

Умовне зображення (ярлик)	Зміст матеріалів
Глобус	Карти і картосхеми
Циркуль та косинець	Практичні та самостійні роботи
Щоденник	Завдання для поточного та тематичного оцінювання навчальних досягнень
Медаль	Конкурси та змагання (географічні вікторини, рольові та ділові ігри, географічне лото тощо)
Відеокамера	Кліпи відеофрагментів про об'єкти природи та господарства
А — Я	Словник географічних термінів і понять
Гносеологічне дерево	Історія походження географічних назв
Папка	Архівні документи з описами географічних відкриттів і досліджень
Календар	Хронологія найважливіших географічних відкриттів та досліджень
Портрет	Біографії видатних географів
Книжка	Перелік додаткових інформаційних джерел для підготовки повідомлень та доповідей

Комп'ютерне навчання є ефективним під час вивчення всіх курсів шкільної географії. Адже воно дає змогу значно унаочнити програмний матеріал, краще зрозуміти та засвоїти абстрактні поняття, сформулювати практичні вміння та навички.

За дидактичною метою комп'ютерні програми можна поділити на такі групи:

1. *Програми для засвоєння нового матеріалу* (пояснення теоретичних засад — гіпотез, теорій, закономірностей; вивчення нових географічних термінів і понять; ознайомлення відповідними географічними об'єктами та явищами; встановлення причинно-наслідкових зв'язків та залежностей).

2. *Програми для формування практичних умінь і навичок* (практичні та самостійні роботи до кожної теми або розділу).

3. *Програми для розширення та поглиблення знань* (хрестоматійні матеріали, історичні довідки, статистичні дані, топонімічний словник, перелік рекомендованої літератури тощо).

4. *Програми-тренажери* (повторення провідних географічних понять та об'єктів географічної номенклатури з паралельним здійсненням самоконтролю рівня їх засвоєння).

5. *Програми для поточного та тематичного оцінювання навчальних досягнень* (різнопланові контрольні завдання для визначення рівня засвоєння програмного матеріалу з елементами корекції знань).

Багатофункціональність запропонованих комп'ютерних програм дає можливість постійно урізноманітнювати навчальну діяльність, робить її доступною і цікавою для кожного школяра. Для цього можливості шкільної географії дуже широкі.

✓ демонстрація реальних територій і географічних об'єктів (зображення форм рельєфу, водойм, ландшафтів, представників органічного світу, об'єктів господарства тощо);

✓ показ динаміки розвитку природних та антропогенних процесів і явищ (атмосферна циркуляція, океанічні течії, рух літосферних плит, широтна зональність, висотна поясність антропогенні ландшафти тощо);

✓ досягнення «ефекту присутності» за рахунок використання звуків природи і господарської діяльності людини;

✓ комплексне застосування картографічних матеріалів і засобів схематичного унаочнення (географічні карти з можливістю збільшення їх фрагментів, картосхеми, опорні схеми, таблиці, схематичні малюнки, графіки, діаграми тощо). При цьому схематичні засоби демонструються поетапно з відповідним звуковим супроводженням, що спрощує їх сприйняття і підвищує емоційний стан учня;

✓ здійснення постійного зворотного зв'язку, а також корекції і контролю знань, умінь та навичок (варіативні завдання різних рівнів складності для поточного та тематичного оцінювання навчальних досягнень школярів з елементами «цікавої» географії: конкурсів, кросвордів, ребусів, створенням проблемних ситуацій).

Отже, комп'ютер дає змогу замінити традиційні інформаційні джерела. Застосування комп'ютерних підручників з географії зробить навчально-виховний процес особистісно-зорієнтованим, ефективнішим і цікавим для учнів.

Пропонуємо як приклад мультимедійну програму теми «Природні зони Африки» з курсу «Географія материків і океанів».

МУЛЬТИМЕДІЙНА ПРОГРАМА ТЕМИ «ПРИРОДНІ ЗОНИ АФРИКИ»

Проблемою курсу «Географія материків і океанів» є недостатня наочність.

Передусім це стосується вивчення природних зон материків. Адже учні мають ознайомитися з рослинністю та тваринним світом далеких країв. Найчастіше такі уроки перетворюються у нецікавий перелік назв живих істот, яких діти ніколи не бачили. Завдяки комп'ютеру можна не тільки дізнатися, який вигляд мають представники флори і фауни материків, а й почути їхні голоси у своєрідному «віртуальному зоопарку», знайти стислу інформацію про кожну істоту. Крім того, завдяки унаочненню, програма дає можливість краще зрозуміти і засвоїти досить складні географічні поняття, наприклад «широтна зональність», «фізико-географічна секторність», «висотна поясність».

Програма складається з 31 слайда (в тому числі титульний та останній). У правому нижньому ріжку комп'ютера є відповідні кнопки керування, які дають змогу вільно переходити від слайда до слайда на будь-якому етапі їх демонстрування.

Запропоновану комп'ютерну програму доцільно використовувати на уроках засвоєння нового матеріалу. Вона розрахована на дві навчальні години.

Зміст програми умовно поділений на чотири розділи, що мають різну дидактичну мету.

Розділ I

ЗАКОНОМІРНОСТІ ПОШИРЕННЯ ПРИРОДНИХ ЗОН НА ТЕРИТОРІЇ АФРИКИ (Слайди 2–3)

Головною метою розділу є повторення географічних понять: «природна зона», «широтна зональність», «фізико-географічна секторність», «висотна поясність». Також учні вперше ознайомлюються з типовим планом характеристики природної зони та обґрунтуванням послідовності опису природних компонентів природної зони, що визначає їх взаємозалежність.

Слайд 2 ознайомлює з назвами природних зон Африки шляхом поетапного накладання контурів показує закономірності їх поширення на материках в зв'язку з особливостями його фізико-географічного положення; пояснює причини порушення широтної зональності на морських узбережжях. Повторення понять «широтна зональність», «фізико-географічна секторність», «висотна поясність» здійснено тифлоосьовим текстом.

Слайд 3 подає типовий план характеристики природної зони. Друкований текст дублюється голосом лектора.

Розділ II

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИРОДНИХ ЗОН ЗА ТИПОВИМ ПЛАНОМ: ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ, КЛІМАТИЧНІ УМОВИ, ҐРУНТИ, РОСЛИННІСТЬ І ТВАРИНИНИЙ СВІТ, ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ (Слайди 4-28)

Дидактична мета розділу – сформувати в учнів уміння характеризувати природну зону. Особливу увагу слід приділити взаємозв'язкам природних компонентів у кожному природному комплексі. Тому важливе місце належить інформації про пристосування рослин і тварин до умов існування кожній природній зоні.

ГІЛЕЇ (ВОЛОГІ ЕКВАТОРІАЛЬНІ ЛІСИ) (Слайди 4-8)

Слайд 4 характеризує географічне положення зон вологих екваторіальних лісів на території Африки. Для цього використовується фрагмент карти Африки та контури природної зони гілеї. Інформація про місцезнаходження природної зони на материк дублюється текстом. Подано короткі відомості про екваторіальний тип клімату та ґрунти, що сформувалися на даній території. Слайд має шумове супроводження – дощ у гілеї.

Слайд 5 ознайомлює з багатозрушенням вологого екваторіального лісу; подано малюнок схеми видового складу типових рослин кожного дерева.

Слайд 6 звертає увагу на пристосування рослинності до життя у гілеї на прикладі окремих видів рослин (лангсат, орхідеї, фікуса, дерева-какає).

Слайд 7 подає інформацію про тварин гілеї; вміщено слайд тварин (класичним чином по зображенню можна озвучити і почути голос тварин).

Слайд 8 окреслює головну екологічну проблему природної зони – скорочення її площі внаслідок підсічно-вогневої системи землеробства; текст дублюється голосом лектора.

САВАНИ ТА РІДКОЛІСНЯ (Слайди 9–19)

Слайд 9 дає уявлення про географічне положення савани та рідколісся на території Африки. Для цього використовуються фрагмент карти Африки та контури природної зони. Звертається увага на велику площу зони, яку вона охоплює на материк. Текст дублює відомості про місцезнаходження саван у Північній та Південній півкулях у межах Африки. Подано короткий характеристику субекваторіального типу клімату. Залежно від тривалості сухого сезону формуються три типи саван (високотравних, типових, опустелених) і ґрунтів, що сформувалися під ними. Слайд має відповідне звукове супроводження — учням пропонується типові звуки савани.

Слайд 10 ознайомлює з основними типами рослинності африканських саван. Особлива увага приділяється пристосуванню рослин до сухого сезону (на прикладі баобаба, зонтичної акації, дерева мандрівників).

Слайди 11–18 надають інформацію про тварин африканських саван, їх унікальність. Вміщені слайди та малюнки представників фауни саван можна озвучити: клацанням мишки по зображенню тварини можна почути її голос. *Слайди 12 та 16* містять міні-відеокліпи про слонів та крокодилів. Вони розширюють відомості про цих тварин; просування інформації в межах даних слайдів відбувається автоматично; зображення тварин супроводжуються відповідною музикою та коментарями диктора.

Слайд 19 окреслює основні екологічні проблеми зони саван та рідколісся. Тут йдеться переважно про її опустелювання через недосконалу систему землеробства; текст дублюється голосом диктора.

ТРОПІЧНІ ПУСТЕЛІ (Слайди 20–28)

Слайд 20 характеризує географічне положення природної зони тропічних пустель на території Африки. Для цього застосовується фрагмент карти Африки та контури даної природної зони. Демонструються ландшафти найбільших африканських пустель: Сахара, Наміб, Калахарі. Відомості про місцезнаходження природної зони на материк дублюються текстом. Слайд також містить короткі відомості про тропічний континентальний тип клімату та ґрунти, що сформувалися на даній території. Звукове супроводження слайду — пилова буря.

Слайд 21 подає інформацію про різні типи пустель: кам'янисті (гамади), піщані (ерги), глинисті (серири).

Слайди 22–24 ознайомлюють з рослинністю тропічних пустель, пристосуванням рослин до умов існування. Подано

описи окремих рослин (вельвічія, живе каміння). Наведено схему утворення оазису в пустелі. Слайди супроводжують відповідними звуками природи.

Слайди 25–27 ознайомлюють з тваринами пустель (верблюдом, лисицею-фенек, жуком скарабеем, піщанкою та ін.) та пристосуванням до нестачі води у пустелях.

Слайд 28 розповідає про екологічні проблеми африканських тропічних пустель у місцях розробки родовищ корисних копалин; текст дублюється голосом диктора.

Розділ III

ОХОРОНА ПРИРОДИ (Слайд 29)

Метою розділу є узагальнити знання про екологічні проблеми різних природних зон материка та назвати найвідоміші природоохоронні території: національні парки, заповідники Африки, показати їх розміщення на карті.

Під час роботи з матеріалом розділів II та III учням доцільно запропонувати заповнити узагальнюючу таблицю 5.

Таблиця

ПРИРОДНІ ЗОНИ АФРИКИ

План характеристики	Природні зони		
	Гілеї	Савани та рідколісся	Тропічні пустелі
Положення на материку Клімат Ґрунти Рослинність Тваринний світ Екологічні проблеми Природоохоронні об'єкти			

Розділ IV

«ПЕРЕВІР СЕБЕ» (Слайд 30)

Дидактична мета розділу — визначити рівень засвоєння учнями навчального матеріалу та провести корекцію знань. Слайд містить перелік 12 контрольних запитань та різні варіанти відповідей до них. Учні мають вибрати правильну відповідь до кожного питання.

Під час підготовки мультимедійної програми було використано такі матеріали:

1. Кольорові контурні карти Африки та її окремих частин з поетапним накладанням на них ілюстративного матеріалу.

2. Слайди та малюнки типових видів рослин і тварин, що ростуть і водяться в різних природних зонах материка.
3. Звуки природи та голосів тварин.
4. Озвучений диктором авторський текст.
5. Картосхеми.

Розділ 8

ПОЗАКЛАСНА РОБОТА З ГЕОГРАФІЇ

8.1. Цілі та методи позакласної роботи

Одним із напрямів вивчення географії в школі є позакласна та позашкільна робота, до якої вчитель залучає учнів, що виявили зацікавленість його предметом. Вчитель не завжди в змозі викласти весь обсяг цікавого пізнавального матеріалу про окремі явища чи географічні об'єкти на уроках. Користуючись різними інформаційними джерелами, учні дізнаються про існування споріднених до географії наук: геології, вулканології, гляціології, океанографії тощо. Вчитель виявляє інтереси учнів, залучає їх до позакласної роботи, використовуючи для цього додатково літературу та надаючи можливість практично застосувати здобуті знання у своїй діяльності.

Метою позакласної роботи є:

- формування в учнів навичок самостійної творчої діяльності з географії у позаурочні години;
- поглиблення та розширення знань, здобутих безпосередньо на уроках географії та інших природничих наук (насамперед біології та фізики);
- розвиток пізнавальних інтересів учнів, розширення їхнього світогляду, підвищення загальної культури;
- виховання любові до рідного краю, своєї Батьківщини, бережливого ставлення до природи, всього навколишнього середовища;
- зацікавлення учнів безпосередньою участю у збереженні, відновленні та примноженні багатств Батьківщини, їх охороні та раціональному використанні;
- закладання основ фізичного та психічного здоров'я, загартовування учнів при поєднанні краєзнавчої роботи з туризмом, змаганнями з орієнтування тощо.

При всій різноманітності методів, організаційних форм, напрямків, видів позакласної роботи з географії вона починається з вивчення рідного краю, його природи, історії, народних звичаїв, обрядів тощо. Здебільшого вчителі використовують краєзнавчий принцип навчання, який дає змогу поєднати вивчення додаткового теоретичного матеріалу з практичною пошуковою

та науково-дослідницькою діяльністю дітей, що значно розширює їхній світогляд, виховує громадянську позицію, привчає до творчої роботи. Результати позакласної роботи з географії бажано узагальнювати, щоб їх можна було використати під час проведення навчальних занять та у виховному процесі з усіма учнями школи. Ці результати оформлюються та експонуються у краєзнавчих куточках і музеях школи, кабінеті географії, використовуються в процесі підготовки дидактичних посібників. У цілому, уся позакласна робота спрямована на поглиблення знань з географії, оволодіння вміннями та навичками розширення загальнокультурного світогляду учнів, формування патріотизму, поваги до інших націй та народів тощо.

Крім позакласної роботи, вчителі можуть залучати учнів до позашкільної роботи з географії, яка здійснюється позашкільними закладами, станціями юних туристів, гуртками та секціями центрів творчості школярів. У цій діяльності беруть участь ще менша кількість учнів школи, ніж у позакласній, але поєднання цих напрямів може дати досить значний ефект.

Позакласна робота ґрунтується на зацікавленості та ентузіазмі вчителів з урахуванням потреб учнів та спрямованості своїх інтересів. Коли вчитель любить геологію і зможе передати її любов учням, у школі з'являються гуртки юних геологів, краєзнавство та туризм — учні школи ходитимуть у походи і вивчатимуть рідний край. Тому в школі в основному позакласна робота ведеться за авторськими програмами, які складає вчитель разом зі своїми учнями. У позашкільних навчально-виховних закладах робота ведеться за програмами, затвердженими Міністерством освіти і науки України. Але вчителі шкіл також користуються ними, удосконалюючи програми відповідно до можливостей та місцевих умов.

Поєднання теоретичної, практичної, дослідницької та пошукової діяльності учнів у позакласній роботі з географії дає найкращі результати. Розглянемо ряд методів (за Ю. І. Валішним) проведення позакласної роботи з географії:

1. Словесні (вербальні) методи — лекція, бесіда, доповідь, інтерв'ю. Тут провідну роль відіграє слово вчителя або запрошених на зустріч з учнями науковців, дослідників, мандрівників тощо. Цей метод найефективніший на початковій стадії позакласної роботи. Учні можуть почути та побачити видатних людей, які починали свій шлях пізнання світу зі школи і присвятили цьому своє життя на фаховій основі або як аматори. Це дає їм наснагу для початку особистої діяльності у цій сфері. Але організація позакласної роботи тільки на основі цього методу може призвести до втрати зацікавленості в учнів. Коли ці методи не змінювати час від часу, їх ефективність різко знижується.

2. Практичні методи використовуються вчителем як для групових, так і для індивідуальних занять. Сюди можна віднести заняття з формування вмінь і навичок використання різноманітних приладів та обладнання для проведення спостережень, роботу на місцевості з природоохоронної тематики.

3. Спостереження — один з найцікавіших для учнів видів позакласної роботи. Спостереження можуть бути метеорологічними, фенологічними, гідрологічними, геологічними тощо. Вони поділяються на постійні, тимчасові та одноразові. Постійні метеорологічні, фенологічні спостереження проводяться на відведених для цього ділянці природного або антропогенного комплексу упродовж року. На їх основі проводиться аналіз змін на цій ділянці, прогнозування цих змін тощо. Результати записуються у щоденники спостережень, які є основою для дослідницької роботи учнів. Тимчасові спостереження за окремими явищами природи дають можливість узагальнювати їх зміни, підтверджувати закономірності природи, навіть прогнозувати їх повторення. Наприклад, спостереження за повінню та паводками річок, пиловими бурями, затемненням Місяця та Сонця. Одноразові спостереження ведуться під час туристсько-краєзнавчих походів, екскурсій у природу або на підприємства.

Результати спостережень обов'язково використовуються вчителем у навчально-виховному процесі — безпосередньо на уроках у школі під час вивчення відповідних тем. Наприклад, метеорологічні спостереження можна використати у практичній роботі з теми «Атмосфера» (6 кл.) для складання графіка температур та рози вітрів, гідрологічні — в темі «Гідросфера» (6 кл.) та «Внутрішні води України» (8–9 кл.), геологічні — в темі «Літосфера» (6 кл.), «Корисні копалини України» (8–9 кл.).

Цей метод формує в учнів навички самостійної творчої роботи, розвиває у них пізнавальні інтереси.

4. Дослідницько-експериментальний метод — метод, який використовується в процесі вивчення процесів і явищ, які не можна спостерігати в природі протягом короткого часу. Наприклад: відкладання осадових порід у морях та океанах, ілюстрація дії прибійних хвиль, руйнування гірських порід під впливом різниці температур, утворення вітрових хвиль і течій тощо. Усі досліді готуються вчителем разом з учнями, але бажано їх демонстрацію доручити учням з відповідною розповіддю та поясненням. Тоді учні із задоволенням будуть їх готувати та проводити.

5. Конструювання та моделювання. Цей метод використовується дуже часто, враховуючи сучасний стан забезпечення школи приладами та обладнанням. До того ж, ним цікавляться діти, які мають здібності робити їх своїми руками. Це може

⁴ С. Г. Коберник

бути виготовлення шкільних нівелірів, саморобних компасів, моделей (у тому числі й діючих) артезіанських колодязів, вулканів, різних форм рельєфу, які дають образне уявлення про форму та дію природних об'єктів. Моделі можна виготовляти як постійний експонат для кабінету географії або краєзнавчого музею школи, а можна і для одноразового використання. Наприклад, у лотку з вогким піском можна перед заняттям зробити модель річкової долини, яру, горба, інших форм поверхні, а на наступному занятті цей же лоток використати для моделювання інших форм поверхні. Демонстрування моделей підвищує ефективність об'ємного сприйняття різних форм поверхні та розуміння географічних процесів природи.

6. Екскурсійно-туристичний метод — це проведення екскурсій та туристських походів на природні, природоохоронні, антропогенні географічні об'єкти, в музеї, на виставки тощо. Це один із найцікавіших для учнів методів позакласної роботи, який підвищує мотивацію учнів у вивченні географії. У позакласній роботі екскурсії не повинні повторювати навчальні екскурсії, які проводяться відповідно до шкільної програми. Позакласні екскурсії — це мініпоходи, де ведуться комплексні спостереження та дослідження географічного об'єкта. Під час екскурсій на природні об'єкти в учнів формуються любов до природи, шанобливе ставлення до неї, навички поведінки в природі тощо. У туристських походах, крім іншого, формуються почуття колективізму, взаємодопомоги, вміння поводитися в ситуаціях, близьких до екстремальних.

Екскурсійно-туристичний метод узагальнює всі попередні методи позакласної роботи і навчає використовувати набуті знання, вміння та навички в практичній діяльності.

7. Вивчення різноманітних джерел географічних знань. Цей метод формує навички самостійної творчої діяльності учнів. Він передувє спостереженням, екскурсіям, походам. Перш ніж відвідати об'єкт або підготувати доповідь про якісь географічні явища, процеси, території, учні вивчають додаткову географічну літературу, аналізують її, генералізують вивчений матеріал і тільки після цього доводять його до всього класу. Це своєрідна науково-дослідницька діяльність. Вчитель, в основному, використовує цей метод при індивідуальній роботі з учнями, оскільки вивчення різноманітної літератури, її узагальнення та складання власної доповіді — це завжди індивідуальна робота учня, і якщо вчитель не допоможе йому на початковому етапі, то ефективність цього методу дорівнюватиме нулю. Самостійна діяльність учня може в такому разі перетворитися в механічне копіювання, переписування першоджерел без їхнього осмислення та аналізу.

8. Картографічний метод. Без нього взагалі неможливе вивчення географії. У позакласній та позашкільній роботі цей метод використовується для поглибленого вивчення змісту карт, їх аналізу, зіставлення, вимірів на карті. Враховуючи, що у позакласній роботі, особливо при вивченні рідного краю, проведенні спостережень, туристських походів та екскурсій, використовуються топографічні карти, вчитель повинен звернути на них особливу увагу. Складання планів ділянок для спостережень, топографічних маршрутних карт, користування ними в походах є невід'ємною складовою позакласної та позашкільної роботи.

Використання всіх методів позакласної та позашкільної роботи в їх єдності є запорукою їх ефективності. Проте вчитель має враховувати і диференційований підхід. Вміння тонко використовувати індивідуальні особливості дітей, їхні нахили та зацікавленість дозволять йому залучити до цієї роботи максимально можливу кількість учнів. Треба пам'ятати, що учні, задіяні у позакласній роботі, ніколи не будуть поганими слухачами і на уроках географії.

8.2. Форми позакласної роботи

Серед різноманітних форм позакласної та позашкільної роботи можна виділити кілька основних: гурток, секція, географічний або туристсько-краєзнавчий клуб, дитяче географічне товариство, краєзнавчий музей.

Гурток — це об'єднання учнів різного віку, зацікавлених у додатковому отриманні знань з географії. Тематика занять гуртка може бути вузькою, що зацікавлює учнів з одного географічного напрямку (метеорологічного, геологічного, краєзнавчого тощо), або охоплювати широке коло географічних знань (фізична або економічна географія, історія географічних досліджень тощо). Гурток не передбачає великої кількості учасників. Оптимальний варіант — 15–20 учнів. При наявності більшої кількості бажаючих створюється окремий гурток. Планування роботи гуртка ведеться в журналі встановленого зразка, а в разі його відсутності — у саморобному. У журналі фіксується кожне проведене заняття, як групове, так і індивідуальне. Бажано, щоб журнал мав такі графи:

Номер заняття	Дата	Тема заняття	Форма і місце проведення заняття	Відповідальні за підготовку заняття	Запрошені гості

Остання графа заповнюється, коли проводиться засідання (заняття) всього складу гуртка за темою, що започатковується

або узагальнюється. В такому випадку запрошуються науковці, практичні працівники, представники підприємств і установ, видатні люди.

Наприклад на узагальнююче засідання гуртка за темою «Охорона внутрішніх вод району», що є результатом річних спостережень та досліджень всіх членів гуртка, запрошуються відповідні представники наукової установи та адміністрації району. Особливо тоді, коли дослідження проводилися за їхнім дорученням.

План роботи гуртка складається вчителем разом з активом гуртка і затверджується на його загальних зборах. Облік роботи ведеться у щоденнику вчителя та індивідуальних щоденниках членів гуртка. Під час складання плану роботи вчитель обов'язково враховує особисті інтереси, нахили та здібності учнів.

Роботою гуртка керує вчитель, але за активної підтримки учнів, з-поміж яких на загальних зборах вибирається староста та рада гуртка. Аби всі члени гуртка вважали себе рівноправними учасниками, не можна залишати жодного з них без самостійного творчого завдання (індивідуального або групового), за виконання якого вони звітують.

Засідання гуртка бажано проводити не рідше одного разу на тиждень. Індивідуальні та групові заняття з окремих питань — відповідно на вимогу учнів. Вчитель, який веде гурток, це ентузіаст, який повинен бути готовий у будь-який час спілкуватися з учнями за тематикою їхніх завдань чи з якихось інших питань. Ще одне побажання вчителю. Більшість занять повинна проводитися у нестандартних умовах (поза класом, школою), мати практичну спрямованість і розвивати самостійну творчу діяльність учнів.

Географічний клуб — це об'єднання кількох географічних гуртків за різною тематикою, яке своєю метою ставить не тільки науково-пізнавальну діяльність, але й проведення дозвілля школярів, об'єднаних спільними інтересами. У географічному клубі можуть діяти фотогурток, ізо студія, туристсько-краєзнавчі, етнографічні, фольклорні, біологічні гуртки або секції. Спільні засідання клубу проводяться 2–4 рази на рік. Тематика цих засідань включає звіти окремих секцій і гуртків. Вони можуть бути присвячені знаменним датам, які стосуються географії, проходити у вигляді зльотів або фестивалів. На такі заходи запрошуються батьки, жителі селища або мікрорайону міста. Між засіданнями клубу позакласна робота проводиться на рівні окремих гуртків і секцій, які готують результати своїх досліджень на спільні засідання клубу.

Можна практикувати спільні практичні заняття, екскурсії та туристичні походи кількох гуртків та секцій клубу. Наприклад, члени фото-кіногуртка запрошуються для складання фото-кінозвіту походу або екскурсії, члени туристично-краєзнавчої секції — для проведення спортивно-туристичної та краєзнавчої роботи. У таких випадках члени клубу обмінюються між собою знаннями, вміннями та навичками, які вони отримали в ході занять кожного окремого гуртка або секції.

Керівництво роботою клубу здійснює рада керівників та рада активу клубу (учнівська), які планують його роботу, визначають основну тематику роботи, координують дії окремих гуртків і секцій. Керівниками окремих гуртків і секцій є різні за фахом вчителі. Створення географічного клубу, особливо краєзнавчого спрямування, потребує об'єднання зусиль педагогічного колективу школи за обов'язкової підтримки адміністрації школи та активу батьків.

Географічне товариство — це дитячий осередок Українського географічного товариства, яке ставить перед собою мету пропаганди наукових географічних знань як серед школярів, так і серед жителів селища або мікрорайону школи. В основі роботи шкільного географічного товариства — лекційна, пошукова, та дослідницька діяльність. Товариство об'єднує учнів, закоханих у географічну науку, які намагаються передати набуті знання іншим.

Пошукова діяльність членів товариства більш індивідуальна, ніж членів інших географічних об'єднань. Вона включає роботу з архівними матеріалами, фотографіями, науково-популярною літературою, аналіз періодичної преси з географічних питань, роботу з картами, малюнками, художньою літературою. Коли тематика географічного пошуку пов'язана з краєзнавством, члени товариства можуть проводити опитування місцевих жителів, просити консультації співробітників наукових установ тощо.

Результати своїх досліджень члени географічного товариства узагальнюють у доповідях, науково-дослідницьких рефератах, а потім пропагують їх серед учнів школи на уроках, конференціях. Ці роботи захищаються на конкурсах Малої академії наук, публікуються у дитячих, а іноді й спеціальних журналах та збірниках. Бажано, аби планування пошуково-дослідницьких робіт узгоджувалося з регіональними відділеннями Українського географічного товариства. Науковці товариства можуть навіть замовити школярам проведення пошуково-дослідницької роботи за конкретною темою. Керівниками шкільного географічного товариства можуть бути не тільки вчителі школи, але й науковці регіональних географіч-

них установ. Зрозуміло, що створення шкільного товариства можливе у місцях, де є наукові географічні установи, науковці-ентузіасти, які б допомогли педагогічному колективу школи у створенні та функціонуванні такої форми позакласної роботи з географії.

8.3. Основні напрями позакласної та позашкільної роботи з географії

Серед напрямів позакласної та позашкільної роботи з географії можна виділити кілька основних: а) туристсько-краєзнавчий, б) науково-дослідницький, в) культурно-просвітницький, г) трудового виховання, ґ) музейно-дизайнерський тощо. Кожен з них має свої особливості й чимось цікавий. Учні, відвідуючи гуртки і секції, захоплюються усіма або більшістю з цих напрямів. Це дає змогу їм розширювати та поглиблювати свої знання, вміння та навички, збагачувати світогляд. У них виникає бажання займатися пошуково-дослідницькою, природоохоронною, лекторською роботою. Виробляється почуття патріотизму, поваги до суспільства, культури всіх народів і націй в Україні та у світі.

8.4. Шкільний географічний комплекс

Шкільний географічний комплекс відіграє важливу роль у формуванні знань, умінь і навичок учнів, дає змогу використовувати велику кількість наочності, приладів, технічних засобів навчання, створює відповідний психологічний настрій учнівського колективу, сприяє самостійному здобуттю географічних знань.

До географічного комплексу в школі входять такі складові: географічний кабінет, географічний майданчик (або метеопост), краєзнавчий куточок (або краєзнавчий музей). Кожен з них відіграє відповідну роль у засвоєнні програм шкільних курсів географії.

Географічний кабінет. Викладання географії неможливе без певного обладнання, яке потребує окремого приміщення. Карти, картини, колекції, моделі, технічні засоби навчання, відео- та аудіоматеріали, книжки, атласи мають зберігатися там, де їх можна швидко відшукати і використати.

Зовнішній вигляд кабінету створює відповідну робочу атмосферу, а його окремі функціональні зони допомагають учням у засвоєнні навчального матеріалу, проведенні практичних, самостійних робіт та підготовці творчих завдань.

Кабінет географії може створити кожен вчитель разом з групою зацікавлених учнів без залучення професійних художників, дизайнерів та великих коштів.

У кабінеті бажано створити робоче місце учня, робоче місце вчителя, зону методичної підтримки (дидактичні картографічні, аудіо-, відео- та ілюстративні матеріали), ілюстративно-інформаційну зону, де зберігаються дидактичні матеріали.

Робоче місце учня — одне з найважливіших в оформленні та функціонуванні кабінету географії. На робочому місці учня бажано сконцентрувати ті прилади, обладнання та картографічні матеріали, які учень використовує на більшості уроків.

На кожній парті повинен знаходитися глобус. Для зручності користування та гарантії збереження його бажано надійно прикріпити до парті. Глобус, як модель Землі, використовується на кожному уроці в курсах «Загальна географія», «Географія материків і океанів», «Економічна та соціальна географія світу» для формування просторової орієнтації. На кожній парті бажано прикріпити і фізичну карту України та політичну карту світу. Ці карти можна взяти зі старих атласів.

Крім глобуса і карт, на кожній парті має бути набір географічних атласів з усіх курсів шкільної географії. Все це дає змогу під час роботи в класі зіставити і аналізувати карти. На робочому місці учня бажано також зробити шухлядку для зберігання компасів, транспортирів, трикутників, лінійок, кольорових олівців тощо. Зрозуміло, що утримання робочого місця учня в належному стані можливе лише тоді, коли в його оформленні брали участь групи учнів з усіх класів школи. Тоді вони самі будуть стежити, аби їх робота не псувалася іншими.

Робоче місце вчителя. Однією з найважливіших складових робочого місця вчителя є передня стіна кабінету, на якій закріплена класна дошка і відведене місце для розміщення географічних карт, таблиць, картин тощо. Класна дошка має бути вільною від наочних посібників. На ній учитель записує тему уроку, питання, які на ньому розглядаються, креслить графічні схеми, таблиці, записує домашні завдання тощо. Дошка потрібна вчителю географії протягом всього уроку.

Класна дошка має бути добре освітлена. Бажано, аби до неї був прикріплене додаткове джерело світла. На стіні по обидва боки від дошки бажано розмістити дерев'яні планки з цвяшками або іншими закріплювачами для розміщення карт, картин і таблиць. Верхню частину передньої стінки можна використати для розміщення екрана та окремих великих ілюстрацій. На передній стінці бажано розвісити різної довжини указки: найдовшу — для вчителя, середню за довжиною — для більшості учнів, найкоротшу — для учнів з вадами зору.

Важлива складова організації педагогічного процесу на уроці — *стіл вчителя (демонстраційний стіл)*. На ньому вчитель розміщує ті моделі, інструменти, прилади та дидактичні матеріали, які необхідні йому безпосередньо на даному уроці. Внутрішня частина столу містить шухляди, які можуть бути сховищем для обладнання та дидактичних матеріалів.

На столі бажано встановити пульт управління ТЗН (телевізора, відеомагнітофона, магнітофона тощо), або на додатковому столі (біля демонстраційного). За неможливості установки цих ТЗН бажано мати в кабінеті географії епіпроектор або графопректор.

Картосховище призначене для зберігання настінних географічних карт. Бажано, щоб карти були закріплені на дерев'яні плашки та згорнуті у рулони. Кожна карта має бути пронумерована і стояти у відведеному для неї місці. Список із переліком карт найкраще помістити на дверцятах картосховища.

На полицях підсобного приміщення розміщуються комплекти *дидактичних матеріалів*, що створюються та постійно відновлюються вчителем з допомогою окремих учнів або членів відповідних географічних гуртків. На розробку, підбірку та класифікацію повного комплекту дидактичних матеріалів потрібно близько двох років. Кожний комплект дидактичних матеріалів повинен бути розрахований на максимальну кількість учнів у класі, розроблятися в кількох варіантах. Різноманітність і зміст дидактичних матеріалів залежить від потреб вчителя. Найкращий варіант, коли на всі курси шкільної географії, на кожную тему, кожний урок є своя папка з комплектом дидактичних матеріалів під відповідним номером. Перелік всіх комплектів бажано занести до відповідного реєстру, який постійно буде доповнюватися новими надходженнями.

Аудіо-, відео- та ілюстративні матеріали є теж невід'ємною частиною засобів навчання. Їх можна поділити на кілька груп залежно від призначення. Зберігають ці матеріали у закритих шухлядах, щоб запобігти потраплянню на них світла. Як і попередні засоби навчання, їх упорядковують, нумерують.

На окремих полицях зберігаються інші засоби навчання: ТЗН, прилади, обладнання, колекції тощо. Вони теж класифікуються, нумеруються і заносяться у реєстр. Усе підсобне приміщення бажано умовно поділити на сектори та пронумерувати їх. Наприклад: картосховище — сектор № 1, дидактичні матеріали — сектор № 2, аудіо-, відео матеріали — сектор № 3 тощо.

Для полегшення подальшої підготовки вчителя до уроку та вільної орієнтації при підборі засобів навчання до кожної теми

уроку бажано скласти комплексний реєстр їх використання та підбору за такою схемою.

Клас	Тема	Урок	Сектор	Нумерація засобів навч.	Примітки
6	Атмосфера	№ 3	№ 1	12, 16, 18	Підготувати відеомагнітофон

Ілюстративно-інформаційна зона — це стаціонарне та тематично-експозиційне оформлення кабінету. Розміщується на стінах основного приміщення. Серед стаціонарної частини оформлення кабінету є два обов'язкових стенди: «Календар погоди» та «Ми вивчаємо». Це стенди із змінною експозицією. Їх оформлення залежить від можливостей школи та творчості вчителя. Розглянемо орієнтовно кожний з них.

Стенд «Календар погоди» демонструє показники метеорологічних елементів, що постійно змінюються: тиск, температура, напрям, швидкість, сила вітру, опади, вологість повітря, хмарність, інші явища. На цьому стенді вивішують графіки ходу температури повітря, зміни тиску, розу вітрів за місяць. Матеріали спостережень за кожний місяць складають в окремі папки і використовують на практичних роботах під час вивчення тем «Атмосфера» в 6 класі, «Клімат Європи» в 7 класі, «Клімат України» у 8 класі.

Стенд «Ми вивчаємо» зроблений у вигляді книжки, в якій кількість сторінок відповідає кількості шкільних курсів географії. Експозиція сторінки кожного курсу змінюється після закінчення вивчення великої теми. На сторінці експозиції записується назва теми, перелік питань, що виносяться на тематичне оцінювання навчальних досягнень учнів, питання та завдання для самостійних творчих робіт учнів, перелік рекомендованої літератури, графічні схеми (ЛЮС, СЛС, ОІС) до даної теми, зразок виконання практичної роботи тощо. Оформлення та додаткове наповнення цих стендів залежить від можливостей школи та творчості вчителя. Матеріали експозиції зберігаються і можуть бути використані в наступні роки.

Для розвитку просторової уяви учнів бажано мати діорами природних зон. Крім різноманітності природи суходолу варто показати різноманітність життя Світового океану. Такі діорами вчитель може виготовити спільно з учнями, використовуючи різноманітні природні матеріали, а також папір, фарби, іграшкових тварин, тканини. Написи та оформлення таблиць найпростіше виконати з допомогою комп'ютера. Якщо школа не має таких можливостей, можна залучити для цього батьків.

Спільна робота вчителя і учнів над створенням шкільного кабінету географії згуртовує клас. У процесі цієї роботи учні привчаються до праці, краще засвоюють навчальний матеріал, вчаться шанувати чужу працю. Під час виконання творчих робіт виявляються здібності дітей.

Географічний майданчик (метеопост). Не можна уявити вивчення географії без ведення спостережень за явищами природи, сезонними змінами в природі, проведення практичних робіт на місцевості. Для цього на території школи там, де це можливо, створюють географічні майданчики.

Для створення географічного майданчика на території шкільного подвір'я вибирають відкриту ділянку площею 100 м^2 ($10\text{ м} \times 10\text{ м}$) (або більшою). Ділянку огорожують парканом висотою 1 м . Фарбують паркан через один метр.

Територію майданчика бажано розподілити на функціональні зони: метеорологічних спостережень, проведення занять, зосередження макетів різних форм рельєфу. У метеорологічній зоні встановлюють метеорологічну будку з вимірювальними приладами (термометр, барометр, гігрометр), флюгер, дощомірне відро, снігомірну рейку, нефоскоп, гномон, показчик полярної зорі, сонячний годинник тощо. Зона проведення занять — столи та лавки, вкопані в землю. Макети різних форм рельєфу учні виготовляють під керівництвом учителів географії та праці. Основні матеріали — пісок, щебінь, глина, цемент. Готові моделі вкривають фарбою. У цій зоні розміщують ящик з піском, за допомогою якого можна змодельовати різні форми рельєфу, а також зробити з планом квадратний та кубічний метри.

Виходячи з можливостей школи та бажання вчителя і учнів, можна створити додаткові функціональні зони з астрономії, математики тощо. Озеленення майданчика (наприклад, трав'яний покрив, квітковий годинник тощо) можна оформити спільно з вчителями біології.

У разі, коли школа не може з різних причин створити та утримувати географічний майданчик, необхідно створити метеопост за вікном географічного кабінету або на даху школи. Це метеобудка, що встановлюється на зовнішньому боці вікна. Одним боком будка відкрита до вікна географічного кабінету. Основні прилади: термометр або термограф, барометр або барограф, гігрометр або гігрограф. Прилади встановлюються таким чином, щоб їх показники було видно через скло вікна географічного кабінету. Вікно повинно відкриватися в бік приміщення, щоб мати змогу міняти прилади. Зрозуміло, що при такому розташуванні метеопоста показники приладів не будуть такими точними, як на географічному майданчику. Та

цією незначною різницею можна знехтувати. Звичайно, дані приладів у метеобудці, розміщеній на даху школи, будуть набагато точнішими.

Показники спостережень на географічному майданчику (метеопосту) записуються в календарі погоди і використовуються під час проведення практичних робіт.

Шкільний краєзнавчий (географічний) музей (краєзнавчий куточок) може стати центром пошукової, науково-дослідницької, краєзнавчої роботи в школі. Робота в шкільному краєзнавчому музеї є комплексною і об'єднує вчителів різного фаху (географів, істориків, біологів тощо) та учнів, які можуть виявити свої здібності в певній галузі діяльності.

Шкільний краєзнавчий музей найкраще розмістити в окремому приміщенні, оскільки його експонати не зможе вмістити географічний кабінет. Особливо важливе значення шкільних краєзнавчих музеїв для шкіл, розміщених у селах та невеликих містах, де немає державних краєзнавчих музеїв. Слід враховувати, що в музеї збираються матеріали, які стосуються географії, історії, населення та господарства свого краю.

Тому користуються матеріалами музею здебільшого під час вивчення курсу «Рідний край» та розділів «Історія рідного краю» в 5 класі, курсів «Біологія рослин» та «Біологія тварин» в 6–7 класах, «Географія України» у 8–9 класах.

Створення музею починається з організації пошукової та дослідницької роботи вчителів та учнів у профільних гуртках (географічних, етнографічних, екологічних тощо), збирання і класифікації матеріалів та підготовки їх до експонування. Експонати збираються під час екскурсій, туристичних походів, зустрічей зі старожилами свого населеного пункту, археологічних експедицій, роботи з архівними матеріалами.

Для відбору та підготовки експонування матеріалів створюється Рада музею, до якої входять як вчителі-предметники і учні, так і представники громадськості — ветерани, місцеві науковці, представники культури тощо. На засіданнях Ради визначається структура музею. Залежно від можливостей школи, а також від того, яких фахівців вдалося залучити до цієї роботи, можна визначити відділи експозицій. Їх може бути кілька:

Відділ природи, в якому можна розмістити експозиції: а) колекції мінералів, гірських порід; б) розрізи ґрунтів свого краю; в) гербарії рослин, опудала окремих тварин; г) фото краєвидів природоохоронних об'єктів тощо.

Відділ історії, на стендах і вітринах якого можна розмістити матеріали, що стосуються історії виникнення та форму-

вання свого населеного пункту. Відомості про основні історичні події, що відбувалися на території краю, участь земляків у них.

Етнографічний відділ. У ньому збирають експонати, які демонструють особливості архітектури, побуту, одягу, народних ремесел та художньої творчості свого краю тощо.

Відділ населення містить відомості про кількісний, національний, професійний склад населення, видатних людей — вихідців з краю, працівників науки, культури, які на сучасному етапі працюють та проживають на території, соціальна інфраструктура свого краю тощо.

Відділ господарства. Експонати відділу ознайомлюють промисловими і сільськогосподарськими підприємствами краю, їх продукцією, спеціалізацією, забезпеченням енергією і сировиною, транспортним зв'язком.

Якщо школа не має можливостей виділити окреме приміщення та відсутня велика кількість експонатів, то бажано мати краєзнавчий куточок, який експонується у рекреаціях школи біля кабінету географії за тією ж структурою, що й музей. На кожний експонат музею треба обов'язково завести реєстрову картку, в якій зазначають його назву, розміри, час придбання, місце і час надходження, хто передав експонат музею.

Працюючи над створенням шкільного краєзнавчого музею, учні поглиблюють програмний матеріал з географії, розвивають спостережливість, виробляють практичні навички і вміння.

частина II

МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ОКРЕМИХ КУРСІВ ГЕОГРАФІЇ В ШКОЛІ

Розділ 1

КУРС «РІДНИЙ КРАЙ» (5 клас)

Ази географії учні здобувають у початковій школі, але закріплення їх, вживання власне географічних термінів починається з курсу «Рідний край» у п'ятому класі. Тут вони можуть одержати елементарні знання про свою місцевість і підготуватися до сприймання наукових географічних знань у наступних систематичних курсах. Курс «Рідний край» є перехідною ланкою між початковою природничо-науковою освітою учнів, де дитина накопичує знання про навколишнє середовище, й подальшою географічною освітою, яка складається з пізнання причин виникнення природних явищ та особливостей об'єктів природи та суспільства.

Мета курсу — ознайомити дітей з природою, господарством, національними, та соціальними особливостями свого краю, сформувані в них початкові географічні знання та вміння.

Виховною метою цього курсу є формування в учнів любові до рідного краю, своєї оселі, почуття національної гідності, поваги до здобутків своїх пращурів, до їхніх звичаїв та поглядів. Тут вони ознайомлюються з історією свого краю, видатними діячами науки та культури, народними звичаями та обрядами, вчать робити свій особистий внесок в охорону навколишнього середовища, розуміти, що їхній рідний край (село, місто, район, область) є невід'ємною частинкою держави, де «вся Україна — єдина родина».

Навчально-методичне забезпечення курсу. Базою для навчально-виховного процесу є підручник-зошит «Рідний край. Географія та краєзнавство» (за редакцією О. Я. Скуратовича, К.: Просвіта, 1996). Оскільки 60–70 % змісту завдань і тем цього курсу стосується безпосередньо своєї місцевості (міста, села, району), то обов'язковим додатком є посібники (підручники) для цього курсу, що видаються в областях або районах областей. Більшість регіонів мають такі посібники. Позитивна риса цих посібників — вони відповідають програмі, а також узгоджені з базовим підручником-зошитом. Крім того, у більшості областей видано набори контурних карт своїх регіонів. Отже, утворюється своєрідний навчально-методичний комплекс, який складається з базового підручника-зошита «Рідний край. Географія та краєз-

навство», посібника (підручника) «Географія рідного краю» (на областях або районах), контурних карт.

Деякі області, наприклад Полтавська, видали також посібник з методики викладання цього курсу для вчителів.

Особливості викладання курсу. Бажано 40–60 % уроків (занять) проводити на місцевості, у краєзнавчих музеях (куточках шкіл, районів, областей, на підприємствах тощо. Велика кількість завдань пов'язана з отриманням інформації про природу, історію, народні звичаї, обряди, які учні можуть виконати тільки після спілкування з членами своєї родини, старожилами даної місцевості тощо. Це має велике виховне значення, оскільки до навчально-виховного процесу залучаються члени родин учнів, місцева громадськість, що сприяє мотивації навчання учнів, зацікавлює родину, формує повагу батьків до школи тощо.

Важливим компонентом навчання є прилучення учнів до спостережень (ведення календаря погоди, фенологічних спостережень), що формує в них початкові уміння дослідницької діяльності та готує до розуміння методів наукових досліджень.

Основні методи викладання курсу. За логікою сприйняття та передачі інформації визначальним методом організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності є *індуктивний* (від часткового до загального), за джерелами знань — *словесний, наочний, практичний*, за ступенем управління навчальною роботою — *робота під керівництвом учителя, самостійна робота*. Головний принцип навчання — краєзнавчий.

Застосовуючи методи та педагогічні прийоми, учитель має враховувати те, що в учнів цього віку ще не сформоване абстрактне мислення, тому наочні методи навчання, ознайомлення з основними поняттями і термінологією географії повинно формуватися на конкретних прикладах, які зрозумілі учням, оскільки знаходяться навколо них, постійно використовуються ними на ужитковому рівні.

Зміст, структура та методика викладання курсу. Структура курсу складається з вступу та 10 тем. У підручнику-зошиті вони розподілені по окремих уроках, що до деякої міри спрощує роботу вчителя, але й заважає йому в розвитку своїх особистих підходів до методики викладання курсу. Тому наша пропозиція вчителю — дотримуватися цього розподілу умовно, щоб мати можливість використати свої методичні задумки в проведенні окремих тем або уроків.

Вступ.

Урок 1 — «Природні тіла, речовини, процеси».

Основні поняття про живу і неживу природу учні здобули ще в початковій школі. Але бажано зупинитися на організа-

ційних моментах з ведення метеорологічних та фенологічних спостережень. Тож варто провести цей урок на місцевості. Взагалі такі уроки у розкладі краще ставити останніми, щоб не поспішати до школи на наступні уроки і мати змогу довести до кінця заплановані спостереження.

Починати урок слід вступною бесідою, мета якої — створити відповідний настрій, який дозволить учням поглянути на оточення іншими очима і ніби відкрити ті емоційні енергетичні канали, через які здійснюватиметься взаємозв'язок між ними і природою. Треба підвести дітей до думки про те, що людина є часткою навколишнього середовища, такого ж, як і рослина чи тварина, і вона має дбати про наш спільний дім. А щоб дбати, потрібно навчитись спостерігати життя в ньому і вивчити його закони. І тільки після того, як діти перейнялися важливістю почутого, зрозуміли, як багато цікавого навколо них, такого, що можливо раніше було поза увагою, — вчитель приступає до розподілу ділянок для фенологічних спостережень. Фенологічні спостереження проводяться, по можливості, на різних ділянках (ліс, поле, лука, садиба, берег річки, озера, болото тощо), які знаходяться в районах проживання учнів. Особливо різноманітною буде робота сільських учнів. Для городян вибираються паркові зони, околиці, промислові або «спальні» райони міста.

На місцевості складно провести записи чи письмово відповісти на запитання в зошиті. Тому всі завдання виконуються вдома, але з обов'язковим обговоренням на наступному уроці, що й буде мотивацією до роботи над наступною темою.

Тема I. Пізнай свій край (уроки 2–4).

Уроки 2–3 проводяться у класній кімнаті, але, розповідаючи зміст уроків «Що вивчає географія рідного краю» (урок 2) та «Природні компоненти» (урок 3), бажано, щоб вчитель весь час звертав увагу учнів на результати попереднього уроку, який проходив на місцевості («А ви пам'ятаєте...?», «А ви звернули увагу...?»). Це формуватиме в учнів розуміння цілісності навчання, поняття про те, що все попереднє не було випадкове, його слід засвоїти, щоб краще розуміти наступне. Неможливо розробити повний сценарій цих уроків, їхній хід залежатиме від уміння вчителя вести бесіду, порівнювати разом з учнями побачене на місцевості з тим теоретичним матеріалом, до розуміння важливості якого вони повинні прийти спільно. Ніяка лекція або навіть емоційна й цікава розповідь вчителя не дасть такого ефекту, як обговорення побаченого разом.

Особливу увагу під час вивчення теми треба звернути на розгляд малюнків 1 і 2 зошита-підручника, де кожен компонент

природи нагадує те, що спостерігалось під час першого заняття на місцевості. Не обов'язково виконувати всі завдання, які є в зошиті-підручнику. Частина їх можна дати як домашнє завдання бажаним учням з обов'язковою розповіддю про їх виконання на наступних уроках і заохоченням позитивними оцінками. Це дасть змогу вчителю викликати мотивацію до виконання подібних завдань у всіх учнів і формуватиме в них навички самостійної і творчої діяльності у позаурочний час.

Урок 4 — «Ми вивчаємо природні компоненти» — проводиться на місцевості на одній з виділених для фенологічних спостережень ділянок. Для цього треба підготувати найпростіші прилади: компас, термометр, переносний саморобний флюгер, лінійки, олівці тощо. По можливості, бажано мати планшети, на які прикріплюються зошити для зручності роботи з ними. Цей урок — заняття з формування вмінь і навичок учнів, урок використання набутих на попередніх уроках знань у своїй практичній діяльності. Для виконання окремих завдань, що є в зошиті, рекомендуємо поділити клас на групи. Кожна з них виконує окреме завдання і захищає його перед товаришами наприкінці уроку.

Завдання 6 та 7 залишаються як домашні для бажаних. Але якщо бажані одні й ті ж, то можна дати їх тим учням, які ще жодного разу не виконували завдань вдома, враховуючи їхні можливості.

Тема II. Географічне положення та минуле рідного краю (уроки 5–7).

Урок 5 — «Твоя адреса».

На цьому уроці вчитель вперше в курсі «Географія рідного краю» використовує картографічні матеріали: стінні карти «Фізична карта півкуль», «Політико-адміністративна карта України», картосхему (мал. 4). Викладаючи його зміст, вчитель повинен спиратися на базові знання, які учні здобули в початковій школі. Розглядаючи і закріплюючи поняття «Фізико-географічне та політико-адміністративне положення», не треба детально пояснювати особливості роботи з географічними картами, вивчати легенду карти. Все повинно бути на рівні ознайомлення або актуалізації матеріалу за початкову школу.

Головна мета уроку — навчити учнів розрізняти фізико-географічне і політико-адміністративне положення та створити образ тої абстрактної адреси, яку всі діти не раз читали чи писали на поштовому конверті, а детальна розшифровка поняття «фізико-географічне положення» буде проводитися в наступних курсах шкільної географії.

Урок 6 — «Минуле твого краю. Твій родовід».

Після повторення попереднього матеріалу вчитель нагадує учням, що їхні адреси — це маленькі складові загальної адреси України, всього світу, що всі окремі частини України — їхні «рідні краї», які складаються в єдину спільність: Україна — людство — світ. Цей урок добре було б провести у краєзнавчому музеї школи, села, району або в «світлиці», яких уже багато створено в школах України. Урок можна зробити інтегрованим. Його спільно проводять вчителі географії та історії. Незалежно від варіанта, він повинен подаватися на високому естетичному рівні, супроводжуватися ілюстративним матеріалом, музикою.

На уроці бажано виконати завдання 1–6. Для завдань 7–9 треба виділити час, щоб пояснити як виконувати їх вдома. Ці завдання теж можна запропонувати тільки бажаним учням. Розгляд свого родоводу (завдання 8) можна розширити, якщо запропонувати учням крім імен та прізвищ записати, чим займалися їхні предки, який був у них фах. До цих даних можна буде звернутися під час вивчення теми «Господарство». Особливо наголошується, що ця робота може бути виконана тільки з допомогою батьків, бабусь, дідусів та інших родичів. Це і є головна мета уроку — домогтися співпраці вчителів, дітей та батьків у виявленні своїх «коренів», у вихованні патріотичних почуттів.

Урок 7 — «Джерела знань про рідний край».

Цей урок займає особливе місце в усьому курсі. Він формує в учнів уміння та навички користуватися додатковою літературою, готує їх до самостійної творчої роботи з різними джерелами знань.

Урок обов'язково треба проводити в шкільній, сільській або районній бібліотеці спільно з бібліотекарем. Попередньо бажано підготувати невелику експозицію — виставку усієї літератури, що містить інформацію про природу, населення, історію та господарство свого міста, села, району, області.

Схему (мал. 6) слід заповнити на уроці, підписуючи конкретні назви всіх джерел знань, а потім, коли з різної тематики будуть пропонуватися учням творчі завдання на краєзнавчій основі, можна буде посилатися на них для підготовки виступу на уроці. Саме вчитель під час бесіди з учнями, розповідаючи про якісь цікаві факти, може нагадувати про ці джерела, спонукаючи цим самих учнів до користування ними.

Тема III. Твоя місцевість (уроки 8–12).

Це одна з найскладніших тем, що містить різноманітну географічну інформацію, її вивчення спирається на базові знання учнів з початкової школи.

Якщо рельєф околиць школи достатньо різноманітний, бажано провести перший урок теми (№ 8 — «Основні форми рельєфу») на місцевості. Коли ні, то на цьому уроці використовують таблиці, картини, слайди, кінофрагменти. Вчитель має врахувати, що діти в цьому віці дуже люблять малювати, але не всі мають до цього хист. Тому завдання 2 і 6 виконують тільки ті учні, які виявляють бажання.

У ході виконання завдання 3 (мал. 7) закріплюються навички учнів у читанні карти та формується уявлення про шкалу висот, тобто робиться перший крок до розуміння поняття «рельєф місцевості та способи його зображення на карті». Разом з тим, учні ознайомлюються з основними формами рельєфу Землі. Більш детально розглядаються форми рельєфу своєї місцевості, всі інші — оглядово, оскільки їх класифікація буде вивчатися в курсі «Загальна географія» у 6 класі.

Отже, головна мета уроку — створити з допомогою ілюстративного, картографічного матеріалу та розповіді вчителя географічний образ поверхні свого краю, навчити добре розрізняти і вільно «читати» кольори фізико-географічної карти, наголошуючи ненав'язливо, що вони означають тільки висоту місцевості, а не рослинність, природні зони тощо (бо ж відомо, що зелений колір найчастіше асоціюється у дітей з лісами, жовтий — з пісками, пустелями).

Урок 9 — «Гірські породи та мінерали».

Для учнів це може бути один з найцікавіших уроків, якщо використати колекції мінералів і обов'язково роздати набір зразків на кожну парту. Особливу увагу треба приділити не походженню гірських порід та мінералів, а їх ужитковому використанню відповідно до їхніх властивостей. На уроці не варто вживати геологічну термінологію, для цього буде нагода у наступному курсі («Загальна географія», 6 клас). Більшу увагу слід звернути на ті гірські породи, що залягають у вашій місцевості та зустрічаються учням у повсякденному житті.

Завдання 1 («Розглянь зразки мінералів та гірських порід своєї місцевості») виконується тільки разом з вчителем у класі, коли на партах однакові набори зразків мінералів. Причому спочатку бажано дати деякий час просто на розгляд «камінців», а потім, коли почнуть виникати запитання, запропонувати описати їхні властивості та сфери використання. Перший зразок можна описати разом з учнями, спрямувавши їх на виділення певних особливостей (колір, блиск, твердість тощо) та нагадавши, де конкретний мінерал чи гірська порода використовується, а потім запропонувати самостійно описати 3–4 зразки. За бажанням учнів можна продовжити опис вдома.

Звичайно, це завдання повинно бути оцінене, як і завдання 2 («Колекція зразків»), але зібрані зразки мінералів вчитель обов'язково ще й експонує в своєму кабінеті.

Урок 10 — «Корисні копалини».

Цей урок є продовженням попереднього. Його можна почати з перевірки домашнього завдання, акцентуючи увагу на використанні мінералів і гірських порід у господарстві. Уточнивши відмінність між поняттями «мінерали», «гірські породи», «корисні копалини», слід організувати розширену бесіду про родовища корисних копалин своєї місцевості. Доцільно розглянути карту і ознайомити учнів з умовними знаками, якими показують основні корисні копалини і особливо ті, що трапляються в районі та області. Розгляд схеми (мал. 9) бажано проводити із використанням зразків корисних копалин, повторюючи попередній матеріал про основні властивості мінералів та гірських порід. Немає потреби використовувати зразки корисних копалин інших регіонів, вони будуть розглядатися в наступних курсах.

Урок 11. Тема уроку — «Перетворення гірських порід» — одна з найскладніших у курсі «Географія рідного краю».

Головне завдання вчителя — розповісти на доступному для учнів цього віку рівні про процеси вивітрювання і перетворення гірських порід під впливом зовнішніх і внутрішніх сил Землі. Основу уроку становить розповідь вчителя і аналіз малюнків 10, 11, 12. Розповідь доповнюється показом ілюстративного матеріалу, а також посиланням на ті процеси, які учні споглядають у повсякденному житті (руйнування твердого покриття дороги, утворення вимоїн після дощу і ярів, робота вітру тощо).

Під час проведення уроку вчитель повинен генералізувати навчальний матеріал, досягаючи мети засвоєння уявлень про ці процеси, а не розглядаючи їх занадто детально. Всі завдання зошита вчитель розглядає разом з учнями на уроці.

При наявності часу можливе розфарбовування учнями малюнків для кращого запам'ятовування під час закріплення нових знань. Бажано, щоб учитель разом з учнями домігся кількаразового повторення нового матеріалу на різних рівнях його засвоєння.

Базовими поняттями цього уроку є: зовнішні сили Землі, які є чинниками процесу вивітрювання; внутрішні сили Землі, дію яких не завжди можна спостерігати безпосередньо, але уявлення про які у дітей, звичайно, вже є і буде достатньо розширене у наступному класі.

Урок 12 — «Як змінюються гірські породи і рельєф у твоїй місцевості».

Цей урок — продовження попереднього. Після короткої (4–5 хвилин) перевірки знань вчитель закріплює вивчений матеріал і учні разом з ним виконують завдання 1 і 2. Далі, після співбесіди вчителя з учнями, спираючись на відповідний життєвий досвід, на власні знання про зміни гірських порід та рельєфу своєї місцевості під дією господарської діяльності людини, учні працюють над завданням 3. Зробивши під керівництвом учителя висновки, діти переходять до виконання завдання 4. Завдання 5, як творче, виконується вдома індивідуально або групою учнів. Наводячи конкретні приклади місцевих форм рельєфу, вчитель може використовувати місцеві мікротопоніми, які відповідають темі уроку.

Наприкінці уроку, під час закріплення навчального матеріалу, бажано зробити наголос на засвоєнні базових понять: зовнішні сили Землі та форми рельєфу, ними утворені; внутрішні сили Землі та утворені ними форми рельєфу (якщо такі є в мікрорайоні школи); діяльність людини та зміни рельєфу, викликані нею; правила охорони рельєфу.

Тема IV. Погода (уроки 13–15).

Проведення цих уроків спирається на базові знання учнів, які були здобуті у початковій школі, та вміння і навички, які сформувалися з початку навчального року при веденні щоденника (календаря) погоди.

Урок 13 — «Повітря. Погода».

Цей урок бажано почати з розгляду та аналізу календаря погоди, який учні вели протягом попередніх трьох місяців (вересня, жовтня, листопада), і, аналізуючи зміни температур, тиску, опадів, хмарності, напряму і сили вітру, поступово підійти разом з учнями до поняття того, що «погода — це стан прилеглої до поверхні землі повітря в даній місцевості у певний час».

Другим етапом уроку буде ознайомлення з причинами зміни окремих компонентів погоди та як вони впливають на зміни інших. Наприклад, зміни напрямів вітру впливають на зміни температури, кількості опадів, хмарності, тиску повітря тощо. При зміні окремих компонентів погоди виникають атмосферні явища. Це допоможе учням засвоїти поняття, що всі складові погоди тісно взаємопов'язані між собою, а різка зміна деяких із них викликає стихійні явища. Згадуючи разом з дітьми ці стихійні явища, вчитель може підвести їх до розуміння того, що деякі з цих явищ повторюються щороку, деякі рідко — раз на кілька років. Не варто перевантажувати учнів великою кількістю інформації, яка не стосується своєї місцевості. Краще більше попрацювати над конкретним навчальним матеріалом, який вони виявили в ході аналізу

щоденників (календарів) погоди. Треба підвести учнів до розуміння того, що результати спостережень за погодою можуть бути використані в побуті та в конкретному виді господарської діяльності людини. Ефективність такого уроку повністю залежить від творчого потенціалу вчителя, його здібності зрозуміліше пояснити учням закономірності зміни погоди та її вплив на навколишнє середовище, людську діяльність і побут. Домашні завдання повинні спиратися на можливості учнів та на допомогу батьків, які зможуть розповісти про різні погодні явища, що спостерігалися протягом багатьох років у цій місцевості.

Урок 14 — «Метеорологічна служба. Прогноз погоди».

Такий урок проводиться на місцевій метеостанції або на географічному майданчику школи. У випадку, коли такої можливості немає, вчитель може провести його у дворі школи, використовуючи ті метеоприлади, які є в географічному кабінеті.

У разі проведення такого уроку на метеостанції краще, аби пояснення роботи приладів, їх показ проводив працівник метеостанції. Зміст розповіді, основні її положення вчитель має попередньо погодити з працівниками метеостанції, аби уникнути незрозумілих учням термінів або занадто детальної розповіді про те, що не потрібно учням для вивчення цієї теми. В деяких випадках бажано, аби вчитель після проведення занять фахівцями метеостанції виділив наприкінці екскурсії час для узагальнення побаченого учнями, визначив головне, що вони повинні запам'ятати, тощо.

Коли це заняття проходить на шкільному географічному майданчику або на подвір'ї школи, основне навантаження бере на себе вчитель. Після пояснення особливостей роботи з метеоприладами він повинен звернути увагу учнів на значення метеоспостережень у житті людей, на розміщення метеостанцій по всьому світу, їх зв'язок між собою та з метеорологічними супутниками для прогнозування погоди та виявлення її впливу на всі сфери людської діяльності: сільське господарство, транспорт, промисловість, будівництво, туризм, побут. Дома учні повинні стисло описати побачене та засвоєне, самостійно зробити висновки про необхідність метеоспостережень та прогнозування погоди. Як допоміжне завдання можна запропонувати зібрати та записати народні прикмети про погоду, прислів'я, приказки, повір'я, народні звичаї.

Урок 15 — «Народні звичаї та календарні обряди, пов'язані зі змінами погоди».

Це заключний урок теми, який вчитель проводить у вигляді гри чи бесіди. Головними учасниками можуть бути, крім уч-

нів, і члени родин, учасники фольклорних ансамблів, гуртків художньої самодіяльності, які візьмуть участь у підготовці цілого «збірника» прислів'їв, приказок, прикмет тощо.

Почати такий урок можна зі вступної розповіді вчителя про нагальну потребу прогнозування погоди ще з давніх часів, коли не було сучасних метеорологічних методів передбачень і люди візуально спостерігали за станом неба, поведінкою птахів, тварин, рослин. Вони зіставляли результати багаторічних спостережень і робили примітивні, але досить точні прогнози, закріплюючи їх у короткій влучній формі приказок, прикмет тощо. За багато років народ зібрав безліч прикмет, за якими можна завбачувати погоду. Вони широко використовуються й тепер. Після вступного слова вчитель називає кілька прикмет гарної та поганої погоди: «На гарну погоду вранці густа роса на траві. На негоду туман вранці не розсіюється. Хто з вас може ще назвати прикмети гарної погоди та негоди?» Учні називають їх, пояснюють, звідки вони отримали ці знання, і у робочий зошит записують прикмети погоди, поділяючи їх на групи: про гарну погоду, негоду, зміни погоди за порами року.

Далі вчитель говорить, що багато народних звичаїв пов'язано зі змінами погоди, їх називають календарно-обрядовими. І тут у бесіду можуть вступити запрошені гості, і не тільки розповісти цікавинки, а й заспівати, показати які-небудь обрядові сценки. Наприкінці уроку учні мають подякувати всім запрошеним, а ті в свою чергу заохотити дітей до перевірки народних прикмет на прикладі найближчого календарно-обрядового свята, прогнозу погоди на цей день чи на якийсь тривалий період.

Головне завдання уроку — не тільки ознайомлення учнів з народними прикметами, а й формування навичок у користуванні ними, їх перевірка. Тому на завершення уроку вчитель пропонує учням продовжити такі спостереження, вести записи у щоденнику погоди та фенологічних спостережень, а наприкінці року або при вивченні теми «Атмосфера» у 6 класі повернутися до цих записів та проаналізувати їх. Вивчення цієї теми є підготовкою до подальшого поглиблення знань про погоду та клімат у старших класах.

Тема V. Водні багатства (уроки 16–18).

Актуальність вивчення цієї теми в курсі географії «Рідний край» незаперечна. Вода в нас, вода навколо нас. Нестачу або її зайвину людина відчуває завжди. Вона може поліпшити чи погіршити умови життя суспільства.

Урок 16 — «Водиця — всьому цариця». На цьому уроці вчитель повинен розповісти про різний стан води, її власти-

вості, провівши разом з учнями відповідні досліди, показати наявність води у всіх компонентах природи, її вплив на життя та побут людей. Які основні досліди можна продемонструвати, щоб ознайомити учнів із властивостями води?

Перший, найпростіший дослід, який показує, що воду можна одночасно спостерігати в трьох станах (розтавання шматка льоду у склянці з водою, поступове висихання дошки після змочування її водою, запітніння холодної шибки вікна при диханні на неї). На основі цих дослідів учитель підводить учнів до розуміння поняття про три агрегатних стани речовини, і вони самі називають їх: твердий — лід, рідкий — вода, газоподібний — водяна пара.

Другий, теж елементарний дослід, який всі діти проробляють щодня, коли п'ють чай, підтверджує, що вода — розчинник. Слід взяти дві склянки з водою і в одній розчинити цукор, а в іншій намагатись розчинити пісок. Спробувавши розчинити пісок, можна пояснити, що вода — не універсальний розчинник.

Третім дослідом з фруктами чи овочами вчитель доводить, вичавлюючи з них краплі соку, що вода є складовою живої природи. Згадавши з попередніх уроків про хмари, учні роблять висновок, що вода входить до складу й інших компонентів природи.

Четвертий дослід покаже, що вода може руйнувати та будувати (для нього потрібна невелика плоска посудина з гіркою піску і вода).

Таке унаочнення під час уроку дає змогу вчителю підвищити ефективність засвоєння навчального матеріалу, урізноманітнити урок, зацікавити учнів спостереженням за роботою води у навколишньому середовищі. Проводячи досліди, слід спиратися на ті явища природи, з якими учні вже ознайомлені під час екскурсій, у своєму побуті, з телепередач.

Як домашнє завдання вчитель може запропонувати провести ще один дослід із заморожуванням закупореної пляшки з водою. Чи зможуть учні самі пояснити, чому пляшка тріскається? Згодом цим дослідом можна буде пояснити вкривання поверхні води кригою, коли буде мова про льодостав на річці.

Урок 17 — «Річки».

Цей урок припадає на зимовий період, тож недоцільно проводити його на місцевості, краще організувати бесіду про річки, спираючись на базові знання з початкової школи та життєвий досвід учнів. Будуючи бесіду у формі «запитання — відповіді», вчитель поступово підводить учнів до розуміння понять «річка», «витік», «гирло», «притоки», «швидкість течії», «живлення та режим річок», «робота річки». Спираючись на відповіді, корегуючи їх, вчитель допомагає учням викону-

вати завдання з робочого зошита. Бажано ознайомити учнів із походженням назв річок свого регіону. Такі дані є в багатьох регіональних посібниках (В. Яценко «Київщина», Л. Шилова, В. Тимашова «Запорізька область» та ін.). Це дасть змогу використати знання історії рідного краю. Як уже зазначалося вище, використання місцевих топонімів доцільне під час вивчення більшості тем цього курсу.

Урок 18 — «Різноманітність вод свого краю та їх охорона».

Урок є логічним продовженням попереднього. Після короткого опитування вчитель починає викладення нового матеріалу за завданнями робочого зошита. Ці завдання спочатку даються усно, в ході бесіди з'ясовуються правильні відповіді. Тільки після цього вже скореговані відповіді записуються учнями в зошит.

Ось приклади завдань і порядок їх виконання:

1. Крім річок у твоєму краї та в Україні є: ...
2. Водні об'єкти краю використовуються для ...
3. Які водойми розташовані в нашій місцевості найближче до школи? Давайте зробимо стислий опис однієї з них за планом: тип та назва водойми, де знаходиться, приблизно яку площу і довжину має, як використовується, як охороняється.
4. Чи є в нашій місцевості підземні води? Як ми їх використовуємо?
5. Поміркуймо: чому необхідно берегти водні джерела?
6. Чому не всі води нашого краю чисті? Що призвело до їхнього забруднення?
7. Випишіть основні правила охорони вод.

Вчитель може зменшити або збільшити кількість завдань, але насамперед він повинен спиратися на знання учнями тих водних об'єктів, які є в навколишній місцевості. Це допоможе вчителю на конкретних прикладах формувати в них почуття відповідальності за стан навколишнього середовища. Чудово було б, якщо є така можливість, у весняно-літній період разом з учнями очистити і впорядкувати джерело, прибрати сміття з якоїсь невеликої ділянки річки або озера, можливо, навіть поставити табличку із застереженням щодо звалювання сміття та хто упорядкував цю ділянку. Це надзвичайно заохочує дітей до колективної безкорисливої роботи, практично закріплює правила поведінки у природі, а приклад вчителя — головний чинник формування в учнів бережливого ставлення до навколишнього середовища.

Тема VI. Ґрунти (урок 19).

Урок 19 — «Ґрунти своєї місцевості».

Проведення цього уроку особливо актуальне для сільської місцевості й невеликих міст та селищ, де практично кожна

родина займається сільським господарством як основним видом діяльності або має присадибну ділянку.

Такий урок можна побудувати як практичну роботу із зразками ґрунтів своєї місцевості. Бажано підготувати невеликі ящики і покласти туди зразки ґрунтів, найбільш поширених у даній місцевості (для кожного учня, або один на парту). На початку уроку вчитель оголошує тему уроку, під час актуалізації знань наголошує на особливому практичному значенні знань про ґрунти, пропонує учням розглянути зразки ґрунтів і виконати завдання з робочого зошита на с. 39. Доцільно для порівняння покласти біля ящиків зразки гірських порід. Виконавши цю роботу, учні визначають у бесіді з учителем, яке значення має вода, добрива у підвищенні родючості ґрунту.

Учні готують ґрунт до посіву і висівають насіння, що швидко сходить, щоб через тиждень на наступному уроці визначити вплив різних умов на родючість ґрунту. Для цього одні ящики залишають без води, інші поливають, деякі перенасичують вологою, ще до інших додають мінеральні добрива. Результати можна одержати і через два тижні, але насіння слід брати місцевих, найпоширеніших культур, щоб використати цей матеріал у темах «Рослинний і тваринний світ своєї місцевості» або «Господарство твого краю». В кінці уроку у співбесіді учні разом з учителем виявляють засоби, які використовуються для підвищення родючості місцевих ґрунтів сільськогосподарськими підприємствами та на присадибних ділянках.

Тема VII. Рослинність і тваринний світ (уроки 20–22).

На жаль, вивчення цієї теми припадає на кінець лютого — початок березня, коли показати на місцевості усе багатство та різноманітність рослинного і тваринного світу ще немає можливості. Тому проведення цих уроків найбільше пов'язано з використанням ілюстративних засобів навчання краєзнавчої тематики (що є у посібниках окремих регіонів «Рідний край») та знаннями природи свого краю, отриманими з попередніх учнівських фенологічних спостережень та в позаурочний час чи на літніх канікулах.

Уроки 20–21 — «Дивосвіт навколо тебе».

Найкраще почати ці уроки з показу ілюстрацій рослинного і тваринного світу свого краю. Це можуть бути фотографії, зроблені безпосередньо вчителем і учнями, або ілюстрації з красназавчої літератури регіону, коли така є в наявності. Під час бесіди вчителя з учнями, спираючись на попередні знання учнів з початкової школи та їх досвід, вчитель пояснює, що до складових живої природи належать рослини, тварини, гриби та мікроорганізми (бактерії, віруси). Основні ознаки живих

істот: вони народжуються, дихають, живляться, ростуть, дають потомство, вмирають.

Після цього вчитель пропонує учням визначити найбільш відомих тварин і рослин своєї місцевості та заповнити таблицю в робочому зошиті, або в окремому зошиті за ознаками — дикі, свійські (культурні). Тут можуть згодитися ящики зі сходами культурних рослин, що були підготовлені на попередньому уроці.

Другий (21-й) урок бажано провести як інтегрований спільно з вчителем малювання. Після повторення навчального матеріалу попереднього уроку учням можна запропонувати намалювати окремих представників тваринного та рослинного світу своєї місцевості або місцевий краєвид, який вони найбільше запам'ятали. Вчитель малювання на цьому уроці виступає як консультант з технології малювання, а оцінювання учнів проводиться з двох предметів. Такий урок досягає виховної мети — формування любові до рідної природи та естетичного виховання учнів.

Урок 22 — «Охороняй і збагачай».

Під час закріплення знань із попереднього навчального матеріалу вчитель разом з учнями визначає, які представники тваринного та рослинного світу трапляються в регіоні дуже рідко. Підводить своїми проблемними запитаннями учнів до розуміння причин, які призвели до поступового зникнення деяких представників рослинного та тваринного світу. Пояснює учням, що подібний процес характерний не тільки для їх місцевості, а й для всього світу. Вчитель розповідає про Червону книгу, історію та причини її виникнення. Пояснює, що в кожній країні, в тому числі і в Україні, є своя Червона книга, демонструє ілюстрації «червонокнижних» рослин і тварин своєї місцевості. Пропонує учням записати назви рослин і тварин своєї місцевості, які зникають. Допомагає учням визначити дії та заходи, аби зберегти їх. У другій половині уроку можна підвести підсумки проведення фенологічних спостережень. Виділити найцікавіші факти цих спостережень.

Як домашнє завдання для деяких учнів можна запропонувати поговорити із старожилами своєї місцевості та записати їхні розповіді про те, як змінився рослинний і тваринний світ свого краю за кілька останніх десятиліть. Ці записи можна потім об'єднати і використати при оформленні шкільного краєзнавчого музею або куточка.

Крім того, можна здійснити екскурсію до водного об'єкта і сумістити уроки про охорону вод та рослинного і тваринного світу. Для цього, звичайно, необхідно провести корекцію календарного плану.

Тема VIII. Населення, освіта, наука і культура (уроки 23–27).

Урок 23 — «Люди навколо тебе».

Цей урок має дуже важливе виховне значення. Готуючись до його проведення, вчитель ознайомлюється з питаннями міжнародних відносин, що склалися в регіоні. Основним завданням цього та наступних уроків теми є виховання поваги до родини, особливостей побуту, народних звичаїв, релігійних поглядів населення рідного краю, розуміння рівних прав усіх націй і народностей. Вступна розповідь вчителя (10–15 хвилин) повинна бути спрямована на досягнення цієї виховної мети. Після вступної бесіди вчитель дає завдання учням визначити співвідношення кількості жителів рідного краю і кількості населення всієї держави. Для цього учням пропонується записати кількість населення України, області, свого району, міста або селища і визначити їх співвідношення у відсотках.

Друге завдання, що пропонується учням, це визначення густоти населення своєї області, району за формулою: $G = N/P$, де G — густина населення, N — кількість населення, P — площа (області, району). При цьому учням 5 класу ще необхідно пояснити, що населення розміщується нерівномірно і що одиниця виміру густоти населення (чоловік на 1 км²) — величина умовна. Після цього вчитель переходить до характеристики національного складу населення свого краю. Тут доцільно використати міжпредметні зв'язки з історією і показати, в результаті яких подій, в який час виникли основні населені пункти, представники яких національностей їх населяють.

Цей урок можна провести в обласному, районному, шкільному краєзнавчих музеях або зробити його інтегрованим разом з вчителем історії. Творчий підхід вчителів та краєзнавчі можливості регіону дають змогу провести його цікаво і сприяти самостійній творчій діяльності учнів.

Урок 24 — «Освіта, наука, культура».

Починається урок із розповіді вчителя. В ній підкреслюється значення освіти, культури, науки у житті суспільства та подаються стислі відомості про окремі заклади своєї місцевості. Особлива увага приділяється їх значенню у житті суспільства, впливу на культурний та інтелектуальний розвиток особистості. Після цього в бесіді з учнями визначаються інші установи освіти, культури, науки, що функціонують у місті, районі чи області, про які учні знають самі.

Окремим питанням уроку є ознайомлення учнів із засобами масової інформації регіону. В ході бесіди учні можуть розповісти, якими засобами масової інформації вони користуються вдома, яку періодичну та краєзнавчу літературу читають.

На заключному етапі уроку, узагальнюючи матеріал, учні з допомогою вчителя записують у зошит по декілька установ освіти, культури, науки свого населеного пункту, районного та обласного центрів. Ці записи краще робити у вигляді таблиці, яка, буде узагальнюючою для попереднього та цього уроку. Потім її використовують для повторення та закріплення навчального матеріалу. Не обов'язково заповнювати одночасно всі графи таблиці. На наступних уроках її можна буде доповнювати і в результаті такої практичної роботи вийде своєрідний «паспорт» своєї місцевості (див. табл. 6).

Таблиця 6

Відомості про об'єкт	Твій населений пункт	Районний центр	Обласний центр
1. Назва			
2. Кількість населення			
3. Промислові підприємства			
4. Сільськогосподарські підприємства			
5. Навчальні заклади			
6. Заклади культури			
7. Наукові установи			
8. Історичні, культурні та архітектурні пам'ятки			
9. Дата заповнення даних			

Урок 25 — «Пам'ятні місця області».

Для учнів шкіл обласного центру цей урок бажано провести у краєзнавчому музеї або як пішохідну екскурсію по місту. У невеликих містах і селищах також знайдуться якісь визначні місця. Проте, якщо здійснити екскурсію немає можливості, то урок проводиться у школі. Потрібно підготувати ілюстративні матеріали пам'яток природи, історії, культури, архітектури свого краю. Використавши міжпредметні зв'язки з історією, можна дати попередні завдання для підготовки заочної мандрівки по області, конференції, рольової, гри тощо. Учні самі розповідатимуть про пам'ятні місця своєї території, інші будуть доповнювати. Наприкінці уроку вчитель пропонує звернутися до записів попереднього уроку і дописати визначні

пам'ятки свого населеного пункту, районного та обласного центрів. Звернення до таблиці буде одночасно і повторенням теми попереднього уроку.

Планування цього уроку цілком залежить від краєзнавчих можливостей регіону, творчості вчителя, особливостей класного колективу, зацікавленості учнів у засвоєнні навчального матеріалу.

Урок 26 — «Вони звеличують свій край».

Цей урок бажано провести як зустріч з діячами науки, культури та мистецтва. Якщо в школі кілька п'ятих класів, їх об'єднують. Не обов'язково шукати для зустрічі з учнями людей, які є видатними діячами в межах всієї України. У кожному невеликому місті, райцентрі, селищі є люди, що люблять свою професію (лікарі, працівники сільського господарства чи сфери послуг, майстри своєї справи у будь-якій галузі). Крім того, є художники (професіонали чи аматори), майстри народних промислів, керівники художньої самодіяльності, ветерани воєн тощо. Дехто з них є батьками учнів. Спілкування з ними має більше виховне значення, ніж зустрічі з деякими «зірками». Крім виступів запрошених гостей, бажано підготувати виступи учнів про тих, хто не зміг прийти, продумати, які краще запитання поставити запрошеним, як привітати гостей (можливо, віршем чи піснею).

Головною метою уроку є виховання в учнів переконаності, що коли повністю віддатися улюбленій справі, постійно вчитися, удосконалюватися, то кожен з них може стати видатною людиною і принести велику користь суспільству.

В цілому урок можна визначити, звичайно за ретельної підготовки, як урок-свято спілкування з видатними людьми свого краю. Зроблені під час уроку фотографії, записи бажано потім експонувати в шкільному краєзнавчому музеї чи куточку.

Урок 27 — «Традиції та побут».

Урок є логічним продовженням виховання в учнів поваги до старших, до їхніх здобутків та звичаїв. У багатьох школах України є «світлиці» — своєрідні етнографічні виставки та експозиції, що розповідають про особливості традицій та побуту жителів своєї місцевості. Бажано провести урок у цій «світлиці». Вчитель може запропонувати учням одягти або принести для показу національний одяг, його окремі елементи (вишиванки, рушники тощо), старовинні речі домашнього вжитку та знаряддя праці, що збереглися в родині. При цьому кожен школяр, що приніс із дому експонат, розповість, де, коли та як його використовували або й зараз використовують у роботі чи побуті. Поступово така бесіда переходить у дискусію, чи варто зберігати ці старі речі, чи треба берегти народні звичаї

і традиції. Роль вчителя в тому, щоб узагальнити все сказане учнями та підвести їх до розуміння невмирущих цінностей народу, які треба поважати, відновлювати і зберігати.

Побудова такого заняття не може бути схожою на класичний хід уроку, на ньому не дають домашні завдання, немає записів у робочому зошиті. Це урок емоцій, урок сприйняття навколишнього життя, урок відтворення умов життя своїх пращурів. Під час його проведення вчитель може використовувати не тільки описаний тут сценарій, а виявити свої творчі здібності та особистий досвід. Все залежатиме від того, ким вчитель себе відчуває — вчителем чи урокодавцем.

Тема IX. Господарство свого краю (уроки 28–30).

Урок 28 — «Господарство».

Почати урок можна з опитування учнів: де працюють їхні батьки, інші члени родини. Слухаючи відповіді учнів, учитель на дошці пише ті установи і підприємства, які називають діти. Форма запису — таблиця.

Промислові підприємства	Сільськогосподарські підприємства	Підприємства сфери послуг

Після заповнення таблиці у співбесіді вчитель виявляє відмінності між промисловими, сільськогосподарськими підприємствами та підприємствами сфери послуг, пояснює тісний взаємозв'язок між ними та взаємозалежність.

Наступний етап уроку — з'ясування, яку продукцію виробляють ці підприємства, куди її відправляють, хто є споживачем. Також визначається, звідки надходить обладнання і сировина. Вчитель разом з учнями ще раз повторює весь ланцюжок взаємозв'язків між різними галузями господарства і робить висновок: розвиток окремої галузі є запорукою розвитку всього господарства держави.

На завершення уроку вчитель пропонує учням визначити, які спеціалісти переважають у їхньому населеному пункті, і пояснити, чому це так склалось. Ким хочуть стати діти у подальшому житті? Чому? Як визначається і задовольняється потреба рідного села (міста) у відповідних фахівцях?

Як і на попередніх уроках, вчитель не розповідає сам весь навчальний матеріал, а в бесіді підводить учнів до його вивчення, розуміння та засвоєння.

Урок 29 — «Експедиція на підприємство».

Об'єкт експедиції вибирає вчитель в залежності від місця розташування школи та домінуючої галузі господарства населеного пункту. Але, незалежно від того, промислове це підприємство, чи сільськогосподарське, бажано перед початком експедиції запропонувати учням звернути увагу на такі питання: яка структура підприємства (з яких цехів, відділків, підрозділів воно складається), яку кінцеву продукцію випускає, куди вона відправляється, з якими іншими підприємствами є взаємозв'язки, які основні спеціалісти працюють на цьому підприємстві. Відповіді на ці питання учні записують під час експедиції, потім переносять їх у зошити (домашнє завдання) і обговорюють на наступному уроці.

Якщо експедицію провести не можна, вчитель організовує заочну експедицію, пояснюючи всі основні питання на дошці (у вигляді схем, окремих записів). Домашнє завдання у його попередньому вигляді в цьому випадку не дається. Учням пропонується знайти відповіді на питання, що не висвітлені на дошці, у своїх батьків, а на наступному уроці продовжити обговорення заочної експедиції.

Урок 30 — «Транспорт і шляхи сполучення».

Після обговорення результатів експедиції на попередньому уроці, викладання нового навчального матеріалу можна побудувати за такою схемою запитань вчителя та відповідей учнів:

1. Яким видом транспорту ви їздили на експедицію (в гості; на відпочинок тощо)?

2. Які ще є види транспорту? Що перевозять різні види транспорту?

3. Давайте розглянемо карту шляхів сполучення своєї області (при наявності географічних атласів області). Ознайомтесь з умовними знаками. Чи проходять територією області та району залізниці, автомобільні шляхи, водні магістралі, нафтопроводи, газопроводи?

4. (Для міських шкіл). Які види транспорту є в нашому місті? Які райони вони з'єднують?

5. Які служби, з якими ви ознайомилися, здійснюють обслуговування всіх видів транспорту?

6. Які відомі вам спеціалісти забезпечують роботу транспорту й транспортних шляхів?

Запитання і завдання вчитель може урізноманітнити відповідно до місцевих особливостей транспорту. При узагальненні вивченого матеріалу учні мають зрозуміти роль транспорту в розвитку господарства району, області, всієї держави, а також його значення у розвитку міжнародних економічних та культурних зв'язків.

Тема X. Охорона природи (уроки 31–34).

Це останній розділ з курсу «Географії рідного краю». Він підсумовує всі одержані знання про природу та господарську діяльність, орієнтує учнів на бережливе ставлення до навколишнього середовища, охорону рідної природи, готує їх до виконання практичної роботи по збереженню всіх компонентів природи.

Урок 31 — «Я буду господарем на своїй землі».

Урок будують у вигляді узагальнюючої бесіди. Учні, повторюючи основні положення курсу, називають зміни природи свого краю, пов'язані з діяльністю людини.

Вчитель підводить їх до самостійного висновку, як треба поводитися в природі, що потрібно зробити, аби уповільнити негативний вплив людини на довкілля та не допустити погіршення умов життя у своїй місцевості.

Можна запропонувати учням спланувати необхідні заходи з охорони природи рідного краю, спрогнозувати зміни в природі, які виникнуть в результаті виконання цих заходів. Основні заходи були розглянуті нами в темах про водні багатства краю, його рослинність і тваринний світ.

Підтримання в чистоті струмка, ділянки берега річки, узлісся тощо дасть набагато більше, ніж всі теоретичні уроки з охорони природи. Безумовно, що догляд за обраним куточком природи і всі роботи повинні здійснюватись тільки з учителем або досвідченими старшокласниками.

Урок 32 — «Заповідні куточки рідного краю».

У вступній бесіді обов'язково треба наголосити на необхідності створення заповідних територій, де обмежена, призупинена чи зовсім заборонена господарська діяльність. На таких територіях охороняються та відтворюються представники рослинного і тваринного світу, занесені до Червоної книги України, а також зберігаються якісь особливі об'єкти, створені природою або людьми.

Для кращого розуміння всієї системи охорони природи можна більш детально ознайомити учнів із структурою природно-заповідного фонду.

Вчитель називає всі його складові і пояснює завдання кожної (від природних та біосферних заповідників до урочищ та пам'яток природи). Особливу увагу слід звернути на значення ботанічних садів, зоопарків як об'єктів, де не тільки зберігаються, а й відновлюються чи акліматизуються представники флори і фауни даної місцевості та інших куточків світу.

Після розповіді вчителя, що супроводжується показом ілюстративного матеріалу, потрібно виявити, які заповідні

території та якого рівня (місцевого чи загальнодержавного) розташовані в межах області, району, околиць населеного пункту.

Що охороняється в них — які представники рослинного і тваринного світу, форми рельєфу, геологічні або гідрологічні об'єкти своєї місцевості.

В процесі підготовки до двох останніх заключних уроків курсу «Географія рідного краю» (екскурсії в природу) бажано особливу увагу звернути на характеристику тієї заповідної території, де буде проводитися екскурсія.

Уроки 33 і 34 — «Куточок рідної природи».

Це спарений урок. Перед його початком учні повторюють правила поведінки у природі та правила безпеки під час проведення екскурсії. Чітко розподіляються завдання, за якими можна буде зробити звіт про екскурсію, а зібрані матеріали оформити в експозицію для шкільного краєзнавчого музею чи куточка.

Орієнтовні завдання, які даються окремим учням або групам:

1. Повна назва та місце розташування природоохоронної території (адреса, відстань та напрям від школи, маршрут, засоби транспорту).

2. Особливості рельєфу та гірських порід (основні форми, мікроформи, зміни рельєфу людиною).

3. Водні об'єкти (озера, річки, струмки, ставки, болота, рослинність навколо них).

4. Ґрунти (характеристика ґрунтів за схемою попередніх уроків).

5. Рослинність (основні деревні породи, чагарники, трави тощо).

6. Тваринний світ (звірі, птахи, плазуни, комахи — якщо такі трапляються під час екскурсії).

7. Наслідки людської діяльності в межах об'єкта (негативні чи позитивні).

Кожній групі чи окремим учням пропонується вести спостереження, робити замальовки, записи, фотознімки. Якщо у вчителя є така можливість, непогано було б зняти відеофільм, який потім змогли б подивитись учні цього і наступних класів. Для кращого виконання завдань та гарантування безпеки учнів рекомендується залучити до проведення екскурсії батьків або старшокласників — членів краєзнавчого гуртка.

Розділ 2

КУРС «ЗАГАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ» (6 клас)

2.1. Місце і значення курсу в системі природничих предметів

«Загальна географія» є першим суто географічним курсом у шкільному навчальному плані. Він покликаний у доступній, відповідно до віку школярів, формі розкрити матеріальну сутність навколишнього світу, встановити глибокі причинно-наслідкові зв'язки між природними об'єктами та явищами, дати загальне уявлення про місце людини на Землі та її господарську діяльність. Вивчення курсу має переконати учнів, що незнання закономірностей розвитку географічної оболонки Землі та окремих її компонентів обов'язково призведе до неправного, згубного впливу на природу. Виховання почуття необхідності дбайливого, відповідального ставлення до її багатств є запорукою формування освіченої людини, справжнього господаря своєї землі.

Зміст курсу спирається на природничу базу початкової школи і 5 класу (курс «Природознавство»). Найбільш важливими є поняття про сторони горизонту, гірські породи та корисні копалини, використання їх у господарстві, значення і роботу води у природі, причини зміни пір року в Південній та Північній півкулях, властивості ґрунту та його утворення, рослинність і тваринний світ, необхідність охорони і збереження природних багатств. Велике значення в успішному засвоєнні географічного матеріалу 6 класу має підготовка з математики. Вивчення основ картографії і топографії неможливе без понять про кути, градуси, масштаб. Формуванню практичних навичок з теми «Атмосфера» сприяє математичний матеріал про додатні й від'ємні числа, середнє арифметичне, побудову графіків. Важко зрозуміти поняття «солоність води» без знань про відсотки.

Зміст самого курсу «Загальна географія» має забезпечити теоретичну основу для вивчення наступних курсів географії. Знання про закономірності існування зовнішніх оболонок Землі, їхні взаємозв'язок і взаємозалежність, про природні комплекси є важливою базою для глибокого розуміння особливостей природи материків і океанів (7 клас), України (8 клас), природних умов зарубіжних країн (10 клас). Практичні роботи, передбачені програмою 6 класу, мають на меті сформувати навички користування різними джерелами здобування географічних знань, передусім географічними картами. Без цього вивчення подальших курсів просто втрачає сенс. Самі методи і форми організації навчання, які вчитель застосовує у 6 класі,

налаштовують учнів на певний ритм роботи, значно динамічніший, ніж у 5 класі. Методичні знахідки вчителя мають бути такими, щоб уникнути крайнощів у ставленні до предмета: або, як до занадто простого, що не вартий особливої уваги, або ж як до дуже складного, незрозумілого. Вершиною методичної майстерності було б досягти золотієї середини: щоб складні речі учні засвоювали без особливої напруги. Вдало вибрана модель викладання, що враховує індивідуальні особливості учнів кожного класу, сприяє найбільшій ефективності навчання.

«Загальна географія» тісно пов'язана з іншими шкільними предметами природничого, суспільного та математичного циклів і дає базові знання для вивчення у майбутньому окремих тем чи розділів цих предметів. Наприклад, до глибокого розуміння біосфери учні підходять у 10 класі в курсі «Загальна біологія», а перші уявлення про цю оболонку Землі вони одержують з географії 6 класу. Тиск повітря, абсолютну і відносну вологість школярі вивчають у курсі фізики 7 і 10 класу, а вперше вони знайомляться з цими поняттями у курсі загальної географії. З астрономією учні зустрінуться вдруге після 6 класу тільки в 11-му. Практичні навички орієнтування на місцевості, користування топографічними картами знадобляться учням на уроках фізкультури (спортивне орієнтування) та на заняттях з допризовної підготовки юнаків. Знання про положення України та інших держав на політичній карті світу допоможуть у вивченні історії України та всесвітньої історії. Отже, від того, наскільки ґрунтовно і якісно буде вивчено матеріал географії за 6 клас, залежить ступінь засвоєння багатьох предметів середньої і старшої школи.

2.2. Структура курсу та основні завдання кожного розділу

Курс «Загальна географія» складається із вступу і п'яти розділів, які ознайомлюють учнів з основними географічними науками: картографією і топографією, фізичною географією (геоморфологією, метеорологією, гідрологією тощо), а також дають уявлення про економічну і соціальну географію та геоєкологію. Тому курс дістав назву «Загальна географія», оскільки містить відомості з різних географічних дисциплін.

Майже до кожного розділу передбачені практичні роботи, які покликані сформувати навички роботи з географічними картами, глобусом, окремими приладами. Особливе значення мають практичні роботи на контурних картах, без чого подальше вивчення шкільної географії значно ускладнюється.

Вступ до загальної географії ставить за мету зацікавити школярів предметом, показати практичну спрямованість нау-

Розділ 2

КУРС «ЗАГАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ» (6 клас)

2.1. Місце і значення курсу в системі природничих предметів

«Загальна географія» є першим суто географічним курсом у шкільному навчальному плані. Він покликаний у доступній, відповідно до віку школярів, формі розкрити матеріальну сутність навколишнього світу, встановити глибокі причинно-наслідкові зв'язки між природними об'єктами та явищами, дати загальне уявлення про місце людини на Землі та її господарську діяльність. Вивчення курсу має переконати учнів, що незнання закономірностей розвитку географічної оболонки Землі та окремих її компонентів обов'язково призведе до неправного, згубного впливу на природу. Виховання почуття необхідності дбайливого, відповідального ставлення до її багатств є запорукою формування освіченої людини, справжнього господаря своєї землі.

Зміст курсу спирається на природничу базу початкової школи і 5 класу (курс «Природознавство»). Найбільш важливими є поняття про сторони горизонту, гірські породи та корисні копалини, використання їх у господарстві, значення і роботу води у природі, причини зміни пір року в Південній та Північній півкулях, властивості ґрунту та його утворення, рослинність і тваринний світ, необхідність охорони і збереження природних багатств. Велике значення в успішному засвоєнні географічного матеріалу 6 класу має підготовка з математики. Вивчення основ картографії і топографії неможливе без понять про кути, градуси, масштаб. Формуванню практичних навичок з теми «Атмосфера» сприяє математичний матеріал про додатні й від'ємні числа, середнє арифметичне, побудову графіків. Важко зрозуміти поняття «солоність води» без знань про відсотки.

Зміст самого курсу «Загальна географія» має забезпечити теоретичну основу для вивчення наступних курсів географії. Знання про закономірності існування зовнішніх оболонок Землі, їхні взаємозв'язок і взаємозалежність, про природні комплекси є важливою базою для глибокого розуміння особливостей природи материків і океанів (7 клас), України (8 клас), природних умов зарубіжних країн (10 клас). Практичні роботи, передбачені програмою 6 класу, мають на меті сформувати навички користування різними джерелами здобування географічних знань, передусім географічними картами. Без цього вивчення подальших курсів просто втрачає сенс. Самі методи і форми організації навчання, які вчитель застосовує у 6 класі,

налаштовують учнів на певний ритм роботи, значно динамічніший, ніж у 5 класі. Методичні знахідки вчителя мають бути такими, щоб уникнути крайнощів у ставленні до предмета: або, як до занадто простого, що не вартий особливої уваги, або ж як до дуже складного, незрозумілого. Вершиною методичної майстерності було б досягти золотієї середини: щоб складні речі учні засвоювали без особливої напруги. Вдало вибрана модель викладання, що враховує індивідуальні особливості учнів кожного класу, сприяє найбільшій ефективності навчання.

«Загальна географія» тісно пов'язана з іншими циклічними предметами природничого, суспільного та математичного циклів і дає базові знання для вивчення у майбутньому окремих тем чи розділів цих предметів. Наприклад, до глибокого розуміння біосфери учні підходять у 10 класі в курсі «Загальна біологія», а перші уявлення про цю оболонку Землі вони одержують з географії 6 класу. Тиск повітря, абсолютну і відносну вологість школярі вивчають у курсі фізики 7 і 10 класу, а вперше вони знайомляться з цими поняттями у курсі загальної географії. З астрономією учні зустрінуться вдруге після 6 класу тільки в 11-му. Практичні навички орієнтування на місцевості, користування топографічними картами знадобляться учням на уроках фізкультури (спортивне орієнтування) та на заняттях з допризовної підготовки юнаків. Знання про положення України та інших держав на політичній карті світу допоможуть у вивченні історії України та всесвітньої історії. Отже, від того, наскільки ґрунтовно і якісно буде вивчено матеріал географії за 6 клас, залежить ступінь засвоєння багатьох предметів середньої і старшої школи.

2.2. Структура курсу та основні завдання кожного розділу

Курс «Загальна географія» складається із вступу і п'яти розділів, які ознайомлюють учнів з основними географічними науками: картографією і топографією, фізичною географією (геоморфологією, метеорологією, гідрологією тощо), а також дають уявлення про економічну і соціальну географію та геоєкологію. Тому курс дістав назву «Загальна географія», оскільки містить відомості з різних географічних дисциплін.

Майже до кожного розділу передбачені практичні роботи, які покликані сформувати навички роботи з географічними картами, глобусом, окремими приладами. Особливе значення мають практичні роботи на контурних картах, без чого подальше вивчення шкільної географії значно ускладнюється.

Вступ до загальної географії ставить за мету зацікавити школярів предметом, показати практичну спрямованість нау-

ки, що вивчається, оскільки географія — навколо нас. Уявлення про форму, розміри та природу Землі у давні часи й сьогодні говорять про невичерпність географічних знань, оскільки всі загадки планети ніколи розкриті не будуть, їх вистачить на долю нинішніх і прийдешніх поколінь. Практична робота до вступу має за мету організувати спостереження за погодою та сезонними змінами у природі, ознайомити школярів з різними джерелами знань, з якими доведеться працювати під час вивчення предмета. Особлива увага до правил роботи з підручником, який весь рік супроводжуватиме дітей.

Розділ I — «Історія пізнання Землі» — ознайомить учнів із розвитком географічних знань у Стародавньому світі, Середньовіччі, Новий час та сьогоденні. Велике виховне значення має знайомство з мандрівками видатних мореплавців та землепроходців, як взірці мужності та відваги.

Розділ II — «Земля на плані і карті» — складний як для учнів, так і з методичної точки зору. Він має під собою велике математичне підґрунтя і передбачає багато практичних робіт та окремих завдань. Учні знайомляться зі способами зображення місцевості, вивчають умовні топографічні знаки, способи зображення рельєфу на площині, навчаються визначати напрямки та вимірювати віддалі на плані й карті. Часто на географічних олімпіадах учням 8–10 класів пропонуються завдання даного розділу. Тому зрозуміло, наскільки ґрунтовні знання повинні отримати учні у цьому курсі. Найважливішою вимогою до вмінь учнів з даного розділу є визначення географічних координат. Ці навички знадобляться і в наступних класах. Практичні роботи спрямовані також на ознайомлення з окомірною зйомкою місцевості, прийомами роботи з планом, географічною картою, правилами оформлення контурних карт.

Розділ III — «Оболонки Землі» — центральний у курсі загальної географії і складається з п'яти тем.

Тема 1. «Літосфера».

Тема знайомить учнів з внутрішньою будовою Землі, враховуючи досягнення науки останніх десятиліть з цього питання. Пояснюючи поняття «літосфера», слід звернути увагу на відмінність його від поняття «земна кора». Не розуміючи різниці, не можна пояснити сучасну теорію тектоніки літосферних плит та гіпотези про походження материків і океанів. У темі приділено велику увагу геологічним процесам, що формують рельєф планети: внутрішнім і зовнішнім. Шестикласники також мають змогу поглибити свої знання з мінералогії та петрографії, працюючи із зразками мінералів та гірських порід, з'ясувати умови їх утворення. Програмою вимагається також вивчення основних форм рельєфу суходолу і Світового океану та зміни їх

у часі. Практичні роботи з теми мають за мету вивчити певний обсяг географічної номенклатури (найбільші рівнини, гори, вулкани), удосконалити навички роботи з контурною картою, а також закріпити вміння визначати географічні координати і абсолютну висоту (глибину) точок місцевості.

Тема 2. «Атмосфера».

Навчальний матеріал теми, за оцінками учнів, є досить складним, тому що вимагає абстрактного мислення і певних узагальнень. Учні повинні знати в загальних рисах будову атмосфери (тропосфера, стратосфера, верхні шари атмосфери), газовий склад атмосферного повітря. Складним є поняття «погода». Учні приходять до його розуміння тільки після вивчення складових стану погоди: температури повітря, атмосферного тиску, вітру, вологості повітря, хмарності, опадів. Доречно розглядати всі складові погоди за єдиним планом, що полегшить їхню характеристику (одиниці виміру; прилади для вимірювання та принцип їх роботи; чинники, що впливають на дану складову). Дуже важливо встановити взаємозв'язок і взаємозалежність всіх компонентів погоди та вплив людської діяльності на цю систему зв'язків.

Ще більш складним є поняття «клімат», «кліматотвірні чинники», «кліматичні пояси». Перше знайомство з ними є досить поверховим. Подальша деталізація в наступних класах має сформувати більш чітке уявлення про них. У 6 класі доречно звернути більшу увагу на питання про тропіки і полярні кола, а також пояси освітлення. Практична робота з теми спрямована на формування навичок проведення регулярних спостережень за погодою, фіксації даних, а також їх обробки та аналізу (складання графіка ходу температури, рози вітрів, діаграми хмарності та кількості опадів). На основі цього учні можуть скласти опис погоди за певний проміжок часу та порівняти погоду цього року з результатами багаторічних спостережень.

Тема 3. «Гідросфера».

Тема передбачає вивчення особливостей води як хімічної речовини; ознайомлення з водами суходолу (річками, озерами, болотами, підземними водами, льодовиками, багаторічною мерзлотою, штучними водоймами) та Світового океану. Розглядається багато нових понять: річкова долина та її частини, річкова система, басейн річки та океану, вододіл. Під час вивчення теми поглиблюються знання про живлення і режим річок, вивчає види боліт, типи озерних улоговин тощо. Багато нової інформації дається про Світовий океан та його частини (моря, затоки, протоки), про рух води в океані (вітрові хвилі, цунамі, течії, припливи і відпливи). Для ефективної організації навчального процесу слід чітко знати, які поняття і в якій логічній послідовності

доречно вводити, щоб учні помітили, які існують між ними зв'язки і взаємозалежності. Більшість понять є предметними і не відрізняються великою складністю, абстрактністю. Практична робота, як і з попередньої теми, покликана вивчити географічну номенклатуру і закріпити навички роботи з атласами та контурними картами.

Тема 4. «Біосфера».

Ця тема стоїть на стику двох наук — географії та біології. Її викладання в даному курсі спиратиметься на знання учнів з курсу природознавства 6 класу (поняття про царства живої природи, фотосинтез, дихання, роль умов навколишнього середовища у житті організмів). Програмою передбачено розглянути межі біосфери та вплив людини на їх зміни, нерівномірність поширення організмів у біосфері та її причини, взаємозв'язки біосфери з іншими зовнішніми оболонками Землі, вплив людини на сучасний стан біосфери. Необхідно підкреслити внесок нашого співвітчизника академіка В. І. Вернадського у створення вчення про біосферу. Особливим природним утворенням, що сформувалося на межі біосфери з іншими зовнішніми оболонками, є ґрунт. У темі розглядаються процеси ґрунтоутворення, склад і основні властивості ґрунтів, вплив людини на їх родючість.

Тема 5. «Географічна оболонка».

Основне завдання теми — сформувати в учнів уявлення про природу як єдине ціле, компоненти якої утворюють природні комплекси. Вчення про природні комплекси (ПК) є наріжним каменем у справі збереження і охорони природи. Безліч фактів підтверджує, що недосконало вивчені взаємозв'язки між природними компонентами призводять до таких перетворень ПК, що це починає загрожувати існуванню всього живого, і людині теж. У темі вводяться поняття «географічна оболонка» і «природна зона». Практична робота на місцевості дає змогу прослідкувати взаємозв'язки між компонентами природи в ПК на власні очі і навчитися складати опис місцевого ПК.

Розділ IV — «Земля — планета людей» — дає найбільш загальні уявлення про населення світу, основні людські раси і расові ознаки, їх формування, роль М. М. Миклухо-Маклая у становленні поглядів на рівність людських рас. Дається поняття про політичну карту світу (способи зображення держав та столиць), загальну чисельність населення світу й України, господарську діяльність людей.

Практичні роботи з теми сприяють формуванню навичок нанесення на контурну карту держав та їхніх столиць, вивчення географічної номенклатури.

Розділ V — «Природа і людина» — покликаний ознайомити учнів з основними видами господарської діяльності людини

та її впливом на навколишнє середовище. Важливо виявити, як людина змінює природу, які екологічні проблеми постають через це, і як вони вирішуються.

Отже, всі розділи курсу «Загальна географія» тісно пов'язані між собою логікою викладання. Тому так важлива систематична праця як учнів, так і вчителя. Якщо з поля зору учнів випадають окремі теми чи розділи, логічна послідовність вивчення матеріалу порушується, і єдиним виходом стають додаткові заняття, пояснення, складання заміток тощо, тому що механічне заучування не дає бажаного результату.

2.3. Навчально-методичне та матеріально-технічне забезпечення курсу

Курс «Загальна географія» має повне методичне забезпечення: підручник, географічний атлас, робочий зошит, контурні карти. Також створені: практикум, в якому подані розробки практичних та самостійних робіт; дидактичні матеріали з завданнями для поточного контролю та тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів.

Основний **підручник** для 6 класу — «Загальна географія» авторів О. Я. Скуратовича, Р. Р. Коваленка, Л. І. Круглик. Підручник конкретизує програму, обсяг і систему знань з предмета, виділяє головну і додаткову інформацію, націлює учнів на самостійний пошук інформації, готує їх до уроків узагальнення і контролю знань.

Роботу над підручником слід починати з ознайомлення дітей з правилами роботи з ним. Слід звернути увагу на те, що підручник містить багато різного матеріалу: текстового (параграфи, сторінки цікавих фактів, завдання для самостійних і практичних робіт тощо), а також ілюстративного (малюнки, слайди, схеми).

У параграфах основні поняття, терміни і географічні назви виділені певним шрифтом. На відміну від старих підручників, у цьому після тексту кожного параграфа вміщено висновки, в яких узагальнюється його зміст. Для допитливих після декількох параграфів, що об'єднані загальним змістом, подано сторінку цікавих фактів — «Це цікаво знати», читання якої не обов'язкове для всіх учнів. Після великої теми чи розділу вміщено завдання для проведення практичних робіт, передбачених програмою. Для учнів, що цікавляться географією, звичайно, буде замало тексту підручника. Тому після кожної теми (розділу) подано перелік тем для самостійного виступу на уроках-конференціях чи для заочних подорожей.

Щоб перевірити свої знання, учні можуть скористатися тестовими завданнями. Для підготовки до контрольних робіт з теми чи до заліків складено перелік питань після кожної теми (розділу).

Отже, підручник розрахований на декілька рівнів засвоєння матеріалу: перший — текст параграфа, висновки; другий — те саме плюс сторінка цікавих фактів; третій — те саме і теми для самостійних виступів, що передбачає роботу з додатковою літературою. Всім адресовані практичні й тестові завдання, гитання до підсумкового заняття.

В кінці підручника вміщено короткий словник термінів і понять, що зустрічаються в тексті. Терміни розміщені в алфавітному порядку окремо до кожного розділу чи теми, що спрощує користування словником.

Велике смислове навантаження несуть схеми. У тексті параграфів вони допомагають систематизувати матеріал (як, наприклад, схема факторів вивітрювання, схема складу атмосфери) чи унаочнити його (як, скажімо, схеми роботи гейзера, рельєфу дна Світового океану). Підсумкові схеми мають іншу мету. Вони повинні привести в систему знання з теми чи її великої частини. Такі схеми складені з окремих блоків. До кожного блоку є самостійні роботи, які учень може виконати письмово чи усно (на розсуд вчителя). Це схеми до тем «Літосфера», «Атмосфера» і «Біосфера».

В цілому підручник вдало структурований. Матеріал поділено на параграфи, які об'єднані в групи за змістом, а групи параграфів у свою чергу об'єднані у теми та розділи. Кількість параграфів менша за кількість годин, що відведена для вивчення курсу. Це дає змогу вчителю самостійно дозувати матеріал — подавати матеріал параграфа на двох уроках чи об'єднувати зміст кількох параграфів на одному уроці. Крім того, вільний час можна використати на проведення практичних робіт, нетрадиційних форм організації навчання (конференцій, вікторин, екскурсій, рольових ігор, відвідування лекцій у планетарії тощо), уроків узагальнення та контролю знань.

Вивчення географії неможливе без **географічного атласу**. Учням 6 класу адресований атлас «Наша планета». Деякі карти потрібні для постійної роботи протягом року, а також для використання під час практичних робіт. До них можна віднести фізичну карту світу, фізичну карту України, політичну карту світу, а також план місцевості. Друга група карт може бути використана як ілюстративний матеріал до тексту підручника і пояснення вчителя. Це карта літосферних плит, фізична карта океанів, карта розподілу тепла і вологи на земній кулі,

природні зони світу, природні зони України, людські раси, адміністративно-територіальний поділ України. Всі карти гарно оздоблені, мають багато фотознімків і малюнків навколо основного картографічного зображення, що значно розширює пізнавальні можливості атласу. Другу групу карт також можна широко використовувати для підготовки і проведення вікторин, КВК, рольових ігор та інших нетрадиційних форм роботи. Ними учні можуть користуватися також для написання доповідей і повідомлень.

Крім карт, в атласі є багато кольорових схем і малюнків, які істотно доповнюють уявлення учнів про об'єкти і явища, що вивчаються. Зокрема, досить вдалимими є схеми будови атмосфери, річкової долини, а також стародавні карти, що показують, як змінювалися уявлення людей про Землю. Нарешті, в атласі подано довідкові таблиці, які можна використовувати для ілюстрування чи конкретизації певних явищ, а також для збору інформації про природні і суспільні об'єкти-рекордсмени (найбільший, найдовший, найглибший...).

Робочий зошит з курсу «Загальна географія» є суттєвою методичною підмогою вчителю при роботі з учнями різного рівня підготовленості. Зошит містить багато завдань, різних за складністю: а) репродуктивних, що передбачають лише відтворення певної назви, прізвища, терміна чи визначення; б) частково-пошукових, що передбачають підключення певних елементів логічного мислення; в) творчих, розрахованих на високий рівень самостійності виконання із проявами фантазії, уяви, логіки.

Зошит побудовано згідно з діючою програмою і максимально наближено до змісту підручника, що дає можливість використовувати його в системі з іншими джерелами знань. В додатках зібрано контурні карти, завдання до яких поставлені в основному тексті. На нашу думку, дуже спрощує роботу учнів та економить час вчителя на уроці друкований матеріал до спостережень за погодою.

В ньому відтворені умовні знаки для позначення певних атмосферних явищ, календарі погоди на всі місяці року (ці дані дуже знадобляться при організації практичних робіт з тем «Вступ» і «Атмосфера»), а також заготовки для підведення підсумків спостережень погоди кожного місяця.

У зошиті є багато схематичної наочності, яку доцільно використати на різних етапах уроку: і під час вивчення нового матеріалу, і під час його закріплення, а також під час перевірки знань. Схеми оформлені так, що є простими як для виконання завдань учнями, так і зручними для перевірки робіт вчителем.

Вдало побудована спеціально створена система перевірки знань наприкінці кожної теми чи розділу. Рубрика «Перевір

свої знання» містить десятки тестових завдань, що є істотним доповненням до аналогічних завдань підручника.

Продовженням рубрики підручника «Це цікаво знати» є завдання зошита «У вільну хвилину». Тут і ребуси, і кросворди, і чайнворди, і цікаві пошукові завдання («Назвіть «кольорові» моря, річки, озера»), змістовна довідкова інформація, контури географічних об'єктів, які слід розпізнати, загадки тощо.

Проте треба мати на увазі, що зовсім не обов'язково виконувати всі завдання поспіль. Вчитель повинен відібрати лише ті, що на його розсуд є найбільш змістовними, цікавими і, головне, відповідають індивідуальним особливостям кожного учня. Досвід роботи показує, що найдокитливіші піколярі самостійно заповнюють всі граfi зошита. Особливо їхню увагу привертають найбільш оригінальні завдання, що потребують пошукової роботи з картою.

Оскільки є готовий друкований зошит, виникає запитання, чи потрібний ще й звичайний робочий зошит з географії, до якого звикли вчителі? Звичайно, це має вирішити сам вчитель. Якщо він вважає цілком достатнім матеріал, представлений у даному виданні, звичайно, інші записи не потрібні. Якщо ж учням доведеться креслити схеми, розв'язувати додаткові задачі чи виконувати інші практичні завдання, тут без ще одного зошита не обійтися. Деякі вчителі пропонують дітям при необхідності вклеювати в друкований зошит чисті аркуші, на яких і ведуться додаткові записи до конкретної теми. Особливо бракує аркушів у клітинку для побудови діаграм, графіків і рози вітрів у темі «Атмосфера».

Контурні карти для 6 класу мають кілька варіантів виконання. Вони містять карти світу й України, які необхідні для виконання практичних робіт, а також окремих контрольних завдань (скажімо, нанесення точок чи маршрутів руху за географічними координатами). Саме такий варіант контурних карт дає змогу сформувати в учнів правильні навички нанесення різних об'єктів.

На принципово новому рівні складено контурні карти із загальної географії, що вийшли у видавництві «Стафед-2» у 2000 році. Вони насичені багатим методичним апаратом, який, з одного боку, значно полегшує організацію роботи учнів, а з іншого, суттєво спрощує роботу вчителя з перевірки виконання завдань. Перед початком роботи з картами учні мають змогу прочитати правила їх заповнення. До окремих карт навіть складена легенда, елементи якої лише слід дописати чи розфарбувати. Крім карт, до комплекту включено схеми: «Внутрішня будова Землі», «Основні форми рельєфу суходолу і дна океанів» з конкретними завданнями, що є методично правомірним.

Досить оригінально подані завдання для роботи з топографічними картами (планами). Використовуючи елементи гри, учням пропонується два фрагменти плану місцевості, які, на перший погляд, абсолютно однакові. Необхідно знайти відмінності між ними (на одному з фрагментів відсутні 10 умовних знаків), викреслити відсутні умовні знаки на плані і пояснити їх значення в легенді.

Вибір за вчителем, оскільки кожен з варіантів контурних карт має свої недоліки і переваги.

Матеріально-технічне забезпечення курсу «Загальна географія» знаходиться у стадії формування. Вже видано ряд настінних карт: фізична карта півкуль, фізична карта України, політична карта світу, топографічна карта. Можна використати у роботі низку таблиць: походження озерних улоговин, будова річкової долини, утворення підземних вод, географічна оболонка.

Для вивчення теми «Земля на плані і карті» є планшети, триноги, нівеліри, прилади для зйомки місцевості, компаси, візирні лінійки, моделі гірок, глобуси, чорні глобуси. До теми «Літосфера» існують набори роздаткових зразків і колекції мінералів та гірських порід, комплект макетів поверхні суходолу. Тему «Атмосфера» допоможуть краще засвоїти телурій, метеорологічні прилади: термометр, барометр-анероїд, анеометр, флюгер, гігрометр. До вивчення теми «Біосфера» можна залучити макети ґрунтових розрізів та гербарій для уроків географії.

Для 6 класу було також випущено цілу низку кодоскопних транспарантів: поняття про азимут, абсолютна і відносна висота, градусна сітка; визначення географічної широти і довготи, пороги і водоспади, утворення підземних вод, річкова система і басейн річки, зміна тиску з висотою, бризи, утворення хмар, утворення опадів, тропіки і полярні кола, поняття про природний комплекс.

Крім того, існує набір схем-кодограм для географії 6 класу (автор О. Я. Скуратович).

До ряду тем є діафільми («Як скласти план місцевості», «Землетрус», «Форми поверхні суходолу», «Значення океанів і морів для людини»), діапозитиви («Поняття про раси», «Літосфера», до «Вступу» тощо), кінофрагменти.

Останнім часом створюються відеофільми і комп'ютерні програми для вивчення загальної географії. Розроблені комп'ютерні програми до вивчення курсу дають змогу учням у динаміці прослідкувати природні процеси, багато разів повторити матеріал у різних навчальних ситуаціях, перевірити свої знання завдяки іграм і тестам, виконати контрольне завдання на оцінку.

При цьому учень сам обирає зручний для нього темп роботи. Коли щось залишилось незрозумілим, то можна повторити необхідний фрагмент.

При цьому в роботу включаються всі види пам'яті: зорова, слухова, емоційна. Масове створення і широке застосування комп'ютерних програм — справа сьогодення.

2.4. Методичні моделі вивчення курсу

В останні роки для вивчення шкільної географії поряд із традиційною моделлю, яка ґрунтується на використанні комбінованих уроків і загальновідомих форм (урок, навчальні екскурсії, консультації), широко впроваджуються і нові моделі, що дають змогу, з одного боку, глибше розкрити творчі здібності учнів, а з другого, — уникнути штампів у плануванні навчальної роботи вчителем.

При творчому підході до роботи побудова кожного уроку, незалежно від обраної моделі викладання, не може бути заформалізованою, завжди однаковою. Для того щоб досягти найкращих результатів, слід уникати одноманітності, широко використовувати різні форми діяльності. Саме це дає можливість повною мірою запустити **модель великих смислових блоків**, яку широко використовують вчителі географії України.

Ця модель передбачає поетапне вивчення матеріалу, чому сприяє:

- ✓ використання багатьох видів навчальної діяльності;
- ✓ застосування різних джерел географічної наочності;
- ✓ залучення школярів до роботи зі спеціальною, довідковою і художньою літературою, періодичними виданнями та іншими джерелами масової інформації для розширення і поглиблення знань з предмета;
- ✓ забезпечення індивідуального підходу до учнів з урахуванням їх здібностей і уподобань;
- ✓ закріплення одержаних знань через виконання програмних практичних робіт і різних практичних завдань;
- ✓ багаторазове ситуаційне використання матеріалу.

Використовуючи модель великих смислових блоків у 6 класі, вчитель розподіляє час для вивчення кожної великої теми на чотири етапи. Практика роботи показує, що такими етапами можуть бути:

І етап — вивчення нового матеріалу. На нього доцільно відвести 30–40 % кількості годин, які виділені програмою на тему. Переважаючими типами уроків можуть бути уроки засвоєння нових знань і комбіновані.

II етап — вдосконалення знань, умінь і навичок (25–30 % кількості годин). На цьому етапі проводяться уроки розширення і поглиблення знань, уроки застосування знань і вмінь, а також різноманітні форми організації навчальної роботи: конференції; рольові ігри, диспути, вікторини, географічні КВК, екскурсії в природу, на виробництво, телеуроки, відеоуроки тощо.

Метою другого етапу є залучення учнів до роботи з різними джерелами географічної інформації, щоб дати змогу виявити свої творчі здібності, повторити вивчений матеріал у нових навчальних ситуаціях, а також значно розширити і поглибити знання з теми при виконанні індивідуальних чи групових завдань, або ж слухаючи виступи однокласників з питань, які вони більш ґрунтовно вивчали.

III етап — застосування одержаних знань на практиці. Цей етап може бути організований як виконання програмних практичних робіт, індивідуальних чи групових. На нього слід відвести 1–2 уроки. Якщо тема має велику практичну спрямованість («Земля на плані і карті»), то на третій етап роботи доречно відвести до 25–30 % навчального часу.

IV етап — корекція і контроль знань (1–2 уроки). На цьому етапі можуть бути застосовані уроки узагальнення і систематизації, що мають привести у певну систему одержані на попередніх уроках знання, уміння і навички та підготувати учнів до уроку-заліку. Заліковий урок проводиться за вимогами до знань і вмінь учнів, що визначені навчальною програмою. Мета заліку — не тільки оцінити учнів, а й ще раз повторити матеріал.

Подаємо розробку технології навчально-виховного процесу (див. табл. 7).

Під час підготовки уроків I етапу вчитель має виділити великі смислові блоки, які об'єднують матеріал кількох параграфів підручника і поєднані логікою викладання.

Вступ

Блок 1. Географія — наука і шкільний предмет. Що вивчає загальна географія. Джерела географічних знань.

Розділ I. «Історія пізнання Землі»

Блок 1. Як люди уявляли Землю в давнину.

Блок 2. Подорожі Марко Поло, Ібн Батути. Відкриття Америки Христофором Колумбом.

Блок 3. Перша навколосвітня подорож Фернана Магеллана. Навколосвітні подорожі Джеймса Кука, Івана Крузенштерна та Юрія Лисянського. Відкриття Австралії та Антарктиди.

Блок 4. Дослідження XX століття. Сучасні географічні дослідження.

Таблиця 7

**ОРІЄНТОВНЕ ПЛАНУВАННЯ УРОКІВ
ЗА МОДЕЛЛЮ ВЕЛИКИХ СМИСЛОВИХ БЛОКІВ**

Розділ, тема	Загальна кількість годин	I етап	II етап	III етап		IV етап	
				практичні уроки в класі	практичні уроки на місцевості	уроки узагальнення і систематизації знань	уроки-заліки (тематичне оцінювання)
<i>Вступ</i>	2	1	—	—	1	—	—
<i>Розділ I</i> Історія пізнання Землі	6	4	1	—	—	—	1
<i>Розділ II</i> Земля на плані і карті	12	4	1	3	2	1	1
<i>Розділ III</i> Оболонки Землі <i>Тема 1.</i> Літосфера	12	4	4	2	—	1	1
<i>Тема 2.</i> Атмосфера	12	4	4	2	—	1	1
<i>Тема 3.</i> Гідросфера	12	5	3	2	—	1	1
<i>Тема 4.</i> Біосфера	2	1	1	—	—	—	—
<i>Тема 5.</i> Географічна оболонка	3	2	—	—	1	—	—
<i>Розділ IV</i> Земля — планета людей	4	2	1	1	—	—	—
<i>Розділ V</i> Природа і людина	3	—	1	—	—	1	1

Розділ II. «Земля на плані і карті»

Блок 1. Способи зображення Землі: малюнок, аерофото-знімок, план, географічна карта, глобус. Масштаб. Топографічні умовні знаки.

Блок 2. Абсолютна і відносна висота точок місцевості. Зображення нерівностей поверхні горизонталями. Шкала висот і глибин на географічній карті.

Блок 3. Градусна сітка на глобусі і географічній карті. Географічні координати — широта і довгота.

Блок 4. Визначення напрямів на місцевості, плані й карті. Азимут.

Розділ III. «Оболонки Землі»

Тема «Літосфера».

Блок 1. Внутрішня будова Землі. Поняття «літосфера». Геологічне літочислення. Внутрішні процеси, що обумовлюють зміни земної кори (рухи літосфери, магматизм). Гарячі джерела, гейзери, літосферні плити.

Блок 2. Зовнішні процеси, що обумовлюють зміни земної кори.

Блок 3. Мінерали і гірські породи, що складають земну кору.

Блок 4. Основні форми рельєфу Землі. Форми рельєфу суходолу. Зміна гір та рівнин під впливом внутрішніх і зовнішніх процесів. Рельєф дна Світового океану.

Тема «Атмосфера».

Блок 1. Атмосфера, її будова. Атмосферне повітря, його газовий склад і значення для життя на Землі. Способи підтримання чистоти атмосферного повітря.

Блок 2. Погода. Причини зміни погоди. Характеристика складових стану погоди: температура повітря, атмосферний тиск, вітер, вологість повітря, хмарність, опади.

Блок 3. Клімат. Причини різноманітності кліматів Землі. Залежність клімату від широти місцевості (тропіки і полярні кола, пояси освітленості), від переміщення повітряних мас і характеру земної поверхні.

Блок 4. Кліматичні пояси.

Тема «Гідросфера».

Блок 1. Гідросфера та її склад. Вода — особлива речовина, її властивості. Світовий кругообіг води в природі.

Блок 2. Води суходолу. Річки. Елементи річкової долини. Річкова система, басейн річки, вододіл. Залежність напрямку і особливостей течії річки від рельєфу. Пороги і водоспади. Живлення і режим річок. Канали.

Блок 3. Озера. Походження озерних улоговин; стічні й безстічні озера. Водосховища і ставки. Болота, їх типи. Підземні води. Льодовики і багаторічна мерзлота.

Блок 4. Світовий океан і його частини: океани, моря, затоки, протоки. Суходіл в океані: острови і півострови, материки. Рух води в океані: вітрові хвилі, цунамі, припливи та відпливи, течії. Карта океанів.

Блок 5. Властивості вод Світового океану: солоність, температура. Водні маси. Ресурси Світового океану. Морські рослини і тварини. Проблеми охорони.

Тема «Біосфера».

Блок 1. Межі біосфери. Різноманітність організмів на Землі та нерівномірність їх розподілу. Вплив біосфери на атмосферу,

літосферу, гідросферу. Вплив людини на біосферу. Ґрунт — особливе природне тіло.

Тема «Географічна оболонка».

Блок 1. Поняття про географічну оболонку і природні комплекси. Основні властивості та закономірності розвитку географічної оболонки.

Блок 2. Природні зони світу. Вплив людини на їх компоненти.

Розділ IV. «Земля — планета людей»

Блок 1. Населення Землі. Чисельність населення Землі, України. Основні людські раси. Дослідження М. М. Миклухо-Маклая.

Блок 2. Держави та їх столиці на політичній карті світу. Господарська діяльність людини.

Розділ V. «Природа і людина»

Блок 1. Види господарської діяльності людини та їх вплив на природу.

Блок 2. Охорона природи. Природоохоронні території.

Кожен блок розглядається упродовж одного уроку. Для того щоб вкластися в часові рамки уроку, треба генералізувати навчальний матеріал, тобто виділити головне і знехтувати дрібними.

При цьому слід використати вимоги до знань і вмінь учнів, які виписані у програмах до кожної теми або розділу.

Велику допомогу учням у засвоєнні матеріалу на першому етапі нададуть засоби схематичної наочності. Для 6 класу накопичено великий досвід застосування таких засобів. Він ґрунтується на системі роботи, розробленій В. Ф. Шаталовим. Так, вчителька М. С. Винокур створила **листи опорних сигналів** (ЛОС). Вони являють собою смислові опори, які зображені у вигляді малюнків, окремих цифр, слів, фраз. Листи викликають у пам'яті дитини ланцюг асоціацій і слугують сигналом для відтворення розповіді, що закодована в цих опорах. Таким чином, ЛОС у стислому вигляді визначає основний зміст навчального матеріалу. З їх допомогою програмується навчальна діяльність учнів, упорядковується засвоєння і аналіз навчального матеріалу, підвищується ефективність його запам'ятовування та полегшується його творче застосування. Схематичний запис інформації допомагає учневі з'ясувати його логіку, зосереджувати увагу на головному. Часто в ЛОС вводяться знаки питання, які примушують школярів відповідати на всі «Чому?», тобто шукати причинно-наслідкові зв'язки, а значить, вчитися творчо мислити.

Під час складання ЛОС використовуються кольори, що несуть певну інформацію: червоний — найголовніше, коричне-

вий — гори, жовтий — пустелі, синій — водойми, зелений — рослинність.

Система роботи з ЛОС передбачає роздавання їх на кожну парту. Перше ознайомлення з матеріалом проходить традиційно, без залучення ЛОС. Закріплення будують у вигляді повторної розповіді з опорою на яскраво оформлені ЛОС з обов'язковим використанням тих ключових слів, понять, цифр, що там містяться. Мета цього етапу — коротко і чітко, у логічній послідовності викласти сутність матеріалу. Традиційний виклад інформації при цьому займає основну частину уроку (25–30 хвилин). Повторна розповідь із залученням ЛОС — 3 хвилини. ЛОС учні наклеюють у свої зошити чи переписують від руки.

На початку наступного уроку протягом 4–5 хвилин учні відновлюють ЛОС по пам'яті у спеціально відведених для цього зошитах, що зберігаються у кабінеті. Так проходить «тихе опитування» всього класу, за що виставляються оцінки.

Для роботи за моделлю великих смислових блоків у курсі «Загальна географія» О. Я. Скуратович склав **структурно-логічні схеми (СЛС)**. СЛС мають певні відмінності і переваги у порівнянні з ЛОС. Структурно-логічні схеми — це своєрідні плани-конспекти, за допомогою яких учень «вмикає» різні аналізатори пам'яті. Вони не потребують спеціальних умовних значків. Інформація записується словами, які можна скорочувати. Знаки і малюнки, що при цьому, як доповнення, застосовуються, є або ж загальноприйнятими, або ж легкозрозумілими. В СЛС обов'язкова наявність стрілок, які показують причинно-наслідкові зв'язки між предметами та явищами, що вивчаються. На відміну від ЛОС, СЛС не роздаються кожному учню на парту, а демонструються на дошці (як таблиці на ватмані чи кодоплівці). Доречно також їх демонструвати на моніторі комп'ютера або через проєкційну систему на екрані. Методика роботи з СЛС теж відрізняється від роботи з ЛОС.

Дається коротке пояснення матеріалу невеликими порціями, що відповідають окремим блокам СЛС. Повторення цього матеріалу проводиться з опорою на схему, яку учні разом з вчителем заповнюють відповідно у зошитах і на дошці. Якщо СЛС існує в готовому вигляді, вчитель її демонструє і підказує учням, що саме слід записати в зошити. Вдруге повторення матеріалу мікроблоку відбувається за участю самих учнів з опорою на зроблені ними записи. Після закріплення першої порції матеріалу аналогічно розглядаються інші. Тому ще однією особливістю СЛС є їхня структурованість, тобто вони складені з окремих мікроблоків, кожен з яких містить цілком закінчену думку. Але всі мікроблоки логічно поєднані між собою, тому розповідь може бути повною лише при посиланні на інші мікроблоки СЛС.

повідні параграфи у підручнику і висновки після них, а також структурно-логічні схеми у зошиті. Читаючи підручник, доцільно поряд мати зошит з СЛС, де стрілками показані причинно-наслідкові зв'язки. Це допоможе учням глибоко усвідомити навчальний матеріал.

Другий, третій і четвертий уроки розпочинаються з короткого повторення основних питань попередніх СЛС. На це має виділятися не більше 10 хвилин часу. Опитування краще проводити фронтально, щоб залучити до активної роботи якомога більше учнів. Учні на цьому етапі роботи доречно дозволити користуватися складеними на попередніх уроках СЛС. Основна увага при опитуванні зосереджується на головних поняттях і процесах. Другорядна інформація не згадується взагалі. Опитувати учнів на першому етапі краще за бажанням. По-перше, це зекономить час, по-друге, учні, що не зможуть відразу зорієнтуватися, почують правильну відповідь від своїх товаришів і тим самим повторять пройдений матеріал.

Далі все за схемою першого уроку. Учні, які активно працювали під час повторення та опрацювання нового матеріалу, виставляються оцінки.

Таким чином, на першому етапі роботи, що передбачає побіжне ознайомлення з інформацією, учні завдяки СЛС та відповідній методичній побудові уроків мають змогу багаторазово повторити вивчене. Ще раз підкреслимо, що дуже важливо генералізувати інформацію, враховуючи вимоги до знань і вмінь учнів. Крім СЛС, учні працюють з іншими видами наочності: таблицями, картинами, колекціями мінералів і гірських порід, малюнками і схемами підручника, а на четвертому уроці більше уваги приділяється роботі з фізичною картою світу (півкуль).

На другому етапі проводяться уроки вдосконалення знань, умінь і навичок, що сприяє не тільки поглибленню і розширенню знань з теми, а й дає змогу учням показати свої знання та ерудицію товаришам і вчителю. Саме на цьому етапі роботи активізуються творчі здібності школярів, коли вони поставлені в нові, незвичні навчальні ситуації.

Підготовка до деяких форм роботи (конференції, прес-конференції, уроки-подорожі, рольові ігри) передбачає ознайомлення учнів з додатковою літературою: науково-популярною, художньою, довідниками. Це формує вміння відбирати головне у прочитаному, узагальнювати вивчений матеріал, пов'язувати його з навколишньою дійсністю.

Якщо вчитель бачить, що можливості класного колективу не дозволяють організувати такі форми, він може провести на даному етапі роботи кіно- і відеоуроки, бесіди, екскурсії до

різних природних об'єктів, що відповідають даній темі, до краєзнавчого музею тощо. В такому випадку учні розширюють свої знання з меншими зусиллями. Однак до роботи залучаються нові джерела інформації, які суттєво доповнюють зміст підручника.

Дуже активізують творчість дітей, а також сприяють розвитку інтересу до предмета серед будь-якої категорії учнів вікторини, географічні КВК, ігри «Що? Де? Коли?», різноманітні конкурси. Ці форми організації навчання доцільно підключати в кінці другого етапу роботи, щоб учні могли продемонструвати один одному рівень опанування програмним матеріалом і додатковою інформацією.

Розглянемо окремі фрагменти другого етапу роботи з різних тем курсу «Загальна географія».

Сюжетно-рольова гра з теми «Біосфера»

Серед учнів завжди є бажаючі виступити з доповідями. Це наші «ерудити». Їм хочеться показати свою обізнаність з проблем, що вивчаються, або просто виявити зацікавленість даною темою. Для підготовки доповідей «ерудитам» можна запропонувати теми, що містяться у підручнику під рубрикою «Теми до самостійного виступу»: 1) різноманітність життя на Землі; 2) вплив людини на біосферу; 3) вплив живої природи на життя і діяльність людини; 4) роль ґрунтів у житті й діяльності людини. Можна дати й інші теми для виступів, наприклад: 1) тварини — рекордсмени живої природи; 2) рослини — рекордсмени живої природи; 3) найпоширеніші тварини і рослини нашої місцевості; 4) вимерлі істоти доісторичного часу — давні мешканці Землі; 5) тварини і рослини, що зникли з вини людини. Деякі «ерудити» можуть обрати тему на свій розсуд.

Перед «ерудитами» слід поставити конкретні умови виступу. По-перше, оцінка буде більш високою, якщо доповідь не читатиметься за конспектом, а буде викладена у вигляді розповіді. По-друге, не обов'язково записувати весь текст доповіді і оформляти його у вигляді реферату, достатньо записати план розповіді чи окремі тези, які допоможуть під час виступу. По-третє, час виступу обмежений, тому при підготовці треба відібрати найсуттєвіший матеріал, що розкривав би сутність даного питання. По-четверте, слід уникати незрозумілих, складних термінів або пояснювати їх класу.

З-поміж учнів-слухачів призначають групу «опонентів». Вони готують запитання до «ерудитів» та доповнюють їх виступи. Для того щоб: «опоненту» одержати високу оцінку, йому слід теж глибоко вивчити проблему. Від якості питань і доповнень «опонента» залежить його оцінка.

Другу групу школярів утворюють «рецензенти». Ці учні докладно аналізують всі виступи, оцінюють їх і узгоджують оцінки з класом. Бажано, щоб при цьому називалися всі джерела інформації, якими користувалися учні під час підготовки своїх виступів.

Велика роль «організатора» гри. Цей учень стежить за порядком виступів, викликає «ерудитів», їхніх «опонентів», «рецензентів», дає слово бажаним поставити питання з класу, а також обов'язково слідкує за регламентом. На обговорення кожного питання витрачається 10–12 хвилин («ерудиту» на доповідь — 5–7 хв, «опоненту» — 2–3 хв, для відповідей на додаткові запитання учнів та оцінку «рецензентів» — 4–5 хв). Тому за урок можна розглянути 3–4 питання з теми.

Опишемо фрагмент сюжетно-рольової гри на тему «Різноманітність організмів на Землі».

«Ерудит» в ході виступу розповів про загальну кількість видів живих істот на Землі, про об'єднання їх у чотири царства живої природи: бактерії, гриби, рослини, тварини; зачепив проблему виникнення життя на нашій планеті та його зміни в часі; виклав короткі відомості про кожне царство живої природи.

«Опонент» відзначив, що «ерудит» в цілому висвітлив проблему, але не сказав про різноманітність живих організмів на терені України і не відзначив те, що діяльність людини суттєво вплинула на кількість видів та форм життя рослин і тварин: деякі види зникли з вини людини, а нові сорти рослин і породи тварин були виведені для сільськогосподарських потреб.

До «ерудита» і «опонента» було поставлено декілька питань з аудиторії, наприклад: «Як ти ставишся до гіпотези занесення життя на Землю інопланетними цивілізаціями?», «Чому без рослин зникло б все живе на нашій планеті?», «З яких джерел взято інформацію для доповіді?».

До розмови підключається учень, який улітку був у Криму і відвідав Нікітський ботанічний сад. Там він побачив велике розмаїття рослин із субтропіків усього світу. Другий учень сказав, що різноманітність видів рослин і тварин з усього світу добре представлена і в природничому музеї та зоопарку.

«Рецензент» дав оцінку виступу «ерудита» і підсумував, що нового дізнались учні з розповідей товаришів. Разом з класом він виставив оцінки тим, хто виступав.

Фрагмент уроку тривав 12 хвилин. За урок було розглянуто три питання. В кінці вчитель провів узагальнення з теми «Біо-

сфера»: учні пригадали в ході бесіди основні поняття теми; межі біосфери і вплив людини на їх розширення; встановили роль живих організмів у житті людини і місце самої людини в біосфері; визначили, що нового дізналися про біосферу на даному уроці. Всі учні, що виступили на уроці, ставили запитання, доповнювали, одержують оцінки.

Отже, в сюжетно-рольовій грі бере участь більша частина класу: з кожного питання спеціально готуються до виступу по три учні з кожної групи («ерудит», «опонент», «рецензент»), а також декілька чоловік залучаються до індивідуального обговорення. Досить важко спрогнозувати хід рольової гри. Тут завжди можливі елементи несподіванки та імпровізації. Така форма роботи ефективна у класах з високим рівнем загальної підготовки учнів.

Також ефективною формою роботи на другому етапі є **кіно** або **відеоурок**. Ця форма допомагає побачити ті об'єкти та явища природи, про які говорилося під час вивчення теми на першому уроці. Саме завдяки цьому створюється образ території, про яку йде мова, або у динаміці розглядаються явища, які інакше спостерігати проблематично. Під час кіно або відеоуроків можна використати не лише кінофрагменти чи відеофільми, а й інші засоби технічної наочності: діафільми, слайди, кодоскопні транспаранти. Однак найбільш сучасно виглядає, звичайно, перегляд відеофільму.

Під час такого уроку дуже важливо уникнути бездіяльності учнів, не відводити їм роль пасивних спостерігачів. Учні мають одержати певні завдання перед переглядом відеоінформації. Після демонстрації відеоматеріалів учні аналізують природні процеси, роблять висновки. Враховуючи вікові особливості шестикласників, слід мати на увазі, що фрагменти мають бути короткими, а завдання до кожного з них дуже конкретними. Можна запропонувати до таких уроків також підготувати невеликі повідомлення про об'єкти, що будуть продемонстровані.

Розглянемо відеоурок з теми «Літосфера», присвячений розширенню та поглибленню знань про внутрішні сили Землі.

Обладнання: діафільм «Землетрус», діапозитиви «Літосфера», відеофрагменти про виверження вулканів різних типів, саморобні кодотранспаранти «Схема роботи гейзера», «Сучасне положення материків» і «Положення материків через 50 тисяч років».

Розпочати урок доцільно з актуалізації знань про внутрішні сили Землі, їх види: рухи літосфери, магматизм і метамор-

фізм. Доречно пригадати основні різновиди літосферних рухів і види магматизму (внутрішній, зовнішній).

Далі переходимо до розгляду питання про рухи більш детально. Для цього використаємо кодотранспаранти «Сучасне положення материків» і «Положення материків через 50 тисяч років». Запропонуємо учням пригадати, що таке літосферні плити і чому вони здатні рухатися. Покажемо кодотранспарант «Сучасне положення материків», а поверх нього накладемо схему, на якій червоним кольором нанесено лінії глибинних розломів, що є межами літосферних плит, стрілки напрямів руху. Запропонуємо учням спрогнозувати, якою можна побачити Землю через 50 тисяч років, враховуючи сучасні тенденції руху літосферних плит. Учні висловлюють свої думки, а вчитель їх доповнює і уточнює. Щоб упевнитися в правильності припущень, демонструється кодотранспарант «Положення материків через 50 тисяч років». Після цього учні роблять висновок про горизонтальні рухи літосферних плит.

Діти згадують також про існування вертикальних рухів у літосфері і наводять тому докази. Вчитель демонструє слайди, де зображено руїни Херсонеса в Криму. Учні з'ясовують причини необхідності вивчення таких рухів літосферних плит.

На наступному етапі уроку за допомогою діафільму «Землетрус» школярі розширюють свої знання про це явище природи. Деяким учням завчасно можна дати завдання підготувати короткі повідомлення про найбільш катастрофічні землетруси в історії людства, про цунамі. Діафільм допоможе ознайомитися з роботою на сейсмостанції та методами передбачення підземних поштовхів.

Вивчення процесу магматизму можна здійснити з допомогою відеофрагментів. З відеофільму, що показує виверження вулкана будь-якого типу, слід вибрати короткі фрагменти, до яких поставити конкретні запитання. Наприклад: 1) Які частини діючого вулкана ви побачили, яке їх походження? 2) Які продукти виверження вулканів були представлені у відеофрагменті, як вони утворюються? 3) Які явища, що супроводжують магматизм, були показані, яке вони мають практичне значення для людини?

Деякі відеофрагменти, що показують найвідоміші вулкани, можна демонструвати без звуку. Замість тексту диктора учні готують інформацію про ці вулкани і «озвучують» фільм.

Роботу гейзера можна пригадати завдяки кодотранспаранту, а розширити знання — зі слайдів і коротких повідомлень учнів про «країни гейзерів». Найбільш допитливі можуть знайти відомості і про сольфатари, фумароли, мофети.

Завершує урок вчитель підсумковими запитаннями: «Про які внутрішні сили Землі ви дізналися? Яке практичне значення має їх дослідження? Що нового ви дізналися про внутрішні сили Землі?»

На початку року, коли вчитель ще мало знає клас, на другому етапі можна провести гру «Що? Де? Коли?» до розділу «Історія пізнання Землі». Цю гру можна присвятити історії пізнання Землі і назвати «За слідами географічних відкриттів». Така форма роботи є доцільною і тоді, коли тема містить багато фактичного матеріалу, який не є обов'язковим для запам'ятовування. Саме в такому випадку спрацює «колективна пам'ять», яка є більш ємною, ніж індивідуальна. Що забув один учень, те пригадає інший, а перший, в свою чергу, повторить матеріал завдяки відповіді другого.

Клас можна розділити на окремі групи (по 3–4 учні). В кожній групі слід виділити капітана, який керує грою команди. Він визначає, який варіант відповіді даватиме команда після обговорення, а також хто з гравців відповідатиме на запитання.

Запитання слід виписати на окремі картки і розкласти їх на столі. Це імітовані листи телеглядачів до знавців історії пізнання планети. Якщо є стрілка, що рухається, можна запитання для кожної команди вибирати з її допомогою. Якщо стрілки немає, то картки із запитаннями витягатимуть капітани з кожної команди. Обговорення триває хвилину. Кожна правильна відповідь оцінюється в 1 бал. Якщо одна команда не може дати точну відповідь на запитання, що їй дісталось, інші за бажанням можуть це зробити, одержавши додатковий бал.

Наведемо приклади запитань, які можна поставити для обговорення «знавцями».

1. «Я обійшов Південний океан на високих широтах і ... заперечив існування тут материка, який, якщо і можна знайти, то тільки поблизу полюса», — писав офіцер російського флоту Фадей Беллінсгаузен. Про який материк мова? Хто і коли його відкрив?

2. Про цей материк ще до його відкриття існувало тверде переконання, що він існує, і його називали «Невідома Південна Земля». Шукала його не одна експедиція, але коли, нарешті, його було відкрито, це вирішили тримати в секреті. І ще понад 100 років світ не знав про його існування. Про який материк мовиться? Хто і коли його відкрив уперше і вдруге?

3. Повідомлення цього флорентійця зробили справжню сенсацію на початку XVI ст. До того часу європейці вважали, що під час своїх подорожей Христофор Колумб відкрив західний шлях до Індії. Та раптом нікому невідомий на той час мореплавець заявив, що землі, які відкрив Колумб, не Індія, а Новий Світ. Назвіть ім'я цього

мандрівника. В чому полягає значення його відкриття? Про яку частину світу йдеться?

4. Хто з мандрівників привіз вперше до Європи картоплю та тютюн? Коли це відбулося? З якої частини світу були привезені ці рослини?

5. Цей острів було відкрито ще у X ст. вікінгами. Береги його порізані вузькими і глибокими затоками (фьордами), а сам він майже весь вкритий кригою. Яку назву дали цьому острову? Що вона означає в перекладі на українську мову? Звідки така недоречна назва?

6. Чому корінних мешканців Америки називають індіанцями?

7. Згадайте, які географічні об'єкти дістали імена всесвітньо відомих мореплавців XV–XVI ст.? Покажіть їх на географічній карті.

8. 3 серпня 1492 р. три іспанські каравели з порту Палос вирушили на захід через Атлантичний океан. Що це була за мандрівка? Якою була її мета? Хто стояв на чолі експедиції та які географічні відкриття здійснив цей мореплавець?

9. Хто вперше і під час якої експедиції побачив найбільший океан у світі і дав йому назву «Тихий»? Які результати цієї подорожі для географічної науки? Яка доля спіткала керівника цієї експедиції?

10. Відомості про ці дивовижні мандри XIII ст. дійшли до нас завдяки надзвичайному опису, який зробив італійський мандрівник після своїх майже 25-річних подорожей далеко від батьківщини. Як звали цього мандрівника? Куди він здійснив свою подорож?

На деяких картках можна написати: «Запитання з залу». Це означатиме, що тур буде гратися як супербліц для команди, капітан якої витяг таку картку. За хвилину інші команди мають підготувати по одному запитанню з теми, за що і одержать по балу. Команда, що грає супербліц, повинна по черзі відповісти на них, обговорюючи відповідь по 20 секунд. Один бал команда одержить, якщо дасть правильні відповіді на всі поставлені суперниками запитання.

Гру можна провести і за правилами брейн-рингу. Тоді запитання оголошує ведучий гри (сам вчитель або ж один з учнів). Кожне запитання буде в такому разі адресоване всім командам одразу. Обговорювати відповідь можна теж тільки хвилину. А відповідатиме та команда, капітан якої першим піднесе руку. Якщо версія команди хибна, інші команди мають змогу продовжити обговорення ще протягом 20 секунд.

У кінці уроку вчитель підбиває підсумки гри. Визначається команда, яка набрала найбільше балів. Але цей результат ще не остаточний.

Для того щоб учні змістовно і охайно робили записи в зошиті, під кінець уроку можна влаштувати конкурс на кращий зошит і оголосити, що команда-переможець конкурсу одержує додатково ще 5 балів до загальної суми за гру. Учням цікаво самим вибрати кращий зошит серед запропонованих. Команди збирають всі свої зошити і передають їх своїм

суперникам, які, переглянувши записи із теми, мають визначити найкращий зошит за повнотою матеріалу і охайністю записів.

Кожна команда дає коротке пояснення, чому саме цей, а не інший зошит вони вважають найкращим. Отже, вчитель одержує 2–4 (за кількістю команд-учасниць гри) найкращі зошити і вибирає «суперзошит-переможець», який додасть тих самих 5 балів своїй команді.

Після цього можна підбити остаточні підсумки гри. Вся команда-переможець одержує найвищі бали. Гравці інших команд оцінюються індивідуально.

Цікавою формою роботи на другому етапі є так звані «уроки відкритих думок». Вони мають багато спільних рис з сюжетно-рольовими іграми і спрямовані також на формування навичок роботи з додатковою літературою, на розвиток творчого мислення, уяви, мови, художнього смаку. Такі уроки цінні також тим, що учні, використовуючи різні джерела географічних знань, дискутують з актуальних проблем теми, яка вивчається. Вони ведуть пошук різних шляхів подолання екологічних, економічних, соціальних проблем. Іноді пропозиції, висловлені учнями, досить оригінальні, такі, що спираються на власний підхід до розуміння цих проблем. На таких уроках учні вчать культури дискусій, усвідомлюють необхідність поважати думки інших.

Найбільш актуальними є, звичайно, екологічні проблеми, тому «уроки відкритих думок» найкраще будувати на їх основі. Наприклад, можна провести такий урок з теми «Атмосферне повітря і екологічні проблеми, пов'язані з його забрудненням». Деяким учням можна запропонувати підготувати повідомлення з таких питань:

1. Головні джерела забруднення повітря.
2. Зміни газового складу повітря та їх наслідки.
3. Смоги та їх види.
4. «Оранжерейний ефект»: причини виникнення.
5. «Кислотні дощі»: вплив на природу.
6. «Озонові дірки» — загроза всьому живому.

Учнів, які готують повідомлення, слід проінструктувати, що їхні виступи мають бути змістовними, короткими (до 7 хв) і чіткими. Слід уникати пустих фраз, а наводити конкретні факти, спираючись на певні джерела інформації (бажано їх вказати).

Після кожного повідомлення — коротке обговорення. Для того щоб урок пройшов чітко, не слід повністю покладатися на те, що учні будуть ставити один одному запитання. Треба підготувати ряд проблемних питань і запропонувати їх аудиторії

для обговорення. Наприклад, під час ознайомлення з основними джерелами забруднення повітря можна поставити такі запитання: «Що краще, на вашу думку, дихати чистим повітрям чи їздити в автомобілі?» Обговорення приведе до думки, що на даному етапі розвитку господарства неможливо обійтися без автотранспорту. «Як же знайти оптимальне рішення? Що ви чули по радіо, читали в газетах, бачили по телевізору про удосконалення транспортних засобів?», «Які б ви запропонували проекти автомобілів нового покоління?»

Після нетривалих дебатів з цих питань, слід зробити короткий підсумок, який би не розставляв всі крапки над «і», а, скоріше, поставив би багато крапок. Адже, скільки існує людство, стільки воно постає перед вибором, і накреслити остаточні шляхи вирішення будь-якої проблеми неможливо.

Для більшої активності аудиторії всі питання, які будуть обговорюватися, доцільно оголосити заздалегідь. Бажано порадити окремим групам учнів переглянути конкретні джерела інформації з даної теми. Вони могли б доповнити виступ доповідача і вступити з ним у дискусію.

«Уроки відкритих думок» є попередниками уроків-диспутів у старших класах. Учні в 6 класі слід навчити вільно висловлюватися, логічно мислити, переконувати опонентів у своїй правоті, визнавати свої помилки, аналізувати прочитане.

Третій етап роботи становлять **уроки застосування набутих знань на практиці**. Вони передбачають виконання практичних робіт різних типів: програмових (на місцевості чи в класі), а також позапрограмових. Метою таких уроків є формування умінь і навичок практичного використання географічних знань. Для того щоб сформовані уміння перетворилися у навички, слід виконати достатню кількість тренувальних вправ, кілька разів повторити технологію виконання кожного виду робіт.

Доцільно виконувати практичну роботу протягом двох уроків як єдине ціле. Алгоритм проведення роботи вкладається в чотири стадії.

На першій стадії вчитель сам виконує аналогічне завдання, пояснюючи учням хід виконання даної роботи. Після цього, на другій стадії, класу пропонується завдання для виконання всіма учнями (краще на засадах змагання) та аналізується технологія його виконання. Третя стадія полягає у виконанні завдань групами по 4–6 учнів. На цій стадії доречно записати на картках чи на дошці завдання, які їм пропонуються. Важливо диференціювати завдання залежно від потенційних можливостей кожної групи. Самі ж групи можуть формуватися або на добровільній основі, або вчитель пропонує свій склад учнівських бригад з урахуванням індивідуальних

особливостей їх членів. Виконання роботи в групах проводиться з активним обговоренням, в якому беруть участь всі діти. Для зручності спілкування учнів у групах бажано представити відповідно столи та стільці у кабінеті (імітація «круглих столів»).

Три перших стадії доцільно пройти на першому уроці. На другому уроці переходимо до останньої, четвертої стадії роботи — захисту кожною групою виконаних завдань біля дошки чи карти перед усім класом. Це дає можливість неодноразово повторити хід виконання роботи, виявити та виправити характерні помилки, вчить учнів аналізувати свою діяльність. Виконання роботи групою оцінюється вчителем. До цього можна залучити і клас. Учні мають аргументувати той чи інший бал, який вони пропонують поставити. Поділ на стадії роботи може бути й іншим.

Наведемо конкретний приклад виконання практичної роботи до теми «Атмосфера».

Тема практичної роботи: «Спостереження за погодою і опрацювання зібраних матеріалів».

Мета роботи — навчити учнів на основі зібраних під час спостережень погоди протягом місяця даних проводити їх аналіз. Підсумки спостережень учні мають навчитися оформляти графічно: будувати графік ходу температури, розу вітрів, діаграми хмарності й опадів. На основі побудованого графічного матеріалу треба формувати вміння складати опис погоди за місяць чи декаду, робити висновки про типовість погоди для даної пори року.

Роботу виконують у робочому зошиті з календарем погоди, що заповнювався учнями протягом кількох місяців. Якщо ж спостереження погоди всіма учнями тривали лише в період вивчення теми «Атмосфера» і даних для всіх груп для аналізу буде мало, можна скласти картки, де відобразити необхідні дані. Для виконання роботи учням також знадобиться креслярське знаряддя: лінійка, циркуль, транспортир, кольорові олівці, ручки та маркери. Результати роботи учні фіксуватимуть або у робочих зошитах, де для цього відведені певні графи, або ж на великих аркушах паперу в клітинку. У другому випадку результати, які оформлено у великому масштабі, можна продемонструвати всьому класу на стадії захисту роботи.

Хід роботи:

І стадія. Вчитель пояснює, що при аналізі погодних явищ за певний час незручно користуватися цифровими даними у формі таблиці, яка вміщена у календарі погоди. Зручніше це

робити за допомогою графіків та діаграм, які більш наочно відображають зміну погоди. Тому зібрані у календарі погоди відомості слід оформити графічно. Температуру кожного дня і характер її зміни доцільно зобразити у формі графіка. Для визначення переважаючих напрямів вітру — побудувати розу вітрів, а для характеристики хмарності й опадів — діаграми. На уроках математики учні знайомилися з правилами побудови графіка за точками, вчилися будувати стовпчикові та секторні діаграми. Вчитель має нагадати, як виконувати такі побудови. Для цього він на дошці креслить фрагмент графіка ходу температури (на матеріалі одного з місяців, протягом якого вели спостереження за погодою всі учні), показує на конкретному прикладі, як будувати розу вітрів, стовпчикову діаграму опадів та секторну діаграму хмарності. Після цього пояснює, яку інформацію для опису погоди за місяць можна одержати з побудованої графічної наочності. Наприклад, за графіком ходу температур легко знайти найвище та найнижче значення і визначити амплітуду, побачити, скільки разів і в які дні відбувався перехід температури через 0°C та як часто відбувалися коливання температури. За розою вітрів добре видно, вітри яких напрямків переважали, а яких зовсім не було. Порівнявши розу вітрів з діаграмами хмарності та опадів, можна виявити залежність між переважаючим напрямом вітру і характером погоди.

II стадія. Вчитель пропонує чотирьом учням біля дошки виконати завдання з побудови графіків і діаграм за даними спостережень з календаря погоди за 10 діб. Інші учні виконують у зошитах чи на листочках у клітинку такі ж завдання. Результати роботи звіряються. Учні, які працювали біля дошки, пояснюють порядок виконання роботи. Додому можна запропонувати виконання подібних побудов за місяць спостережень.

На другому уроці виконуються III та IV стадії роботи.

III стадія. Учні, які попередньо були поділені на бригади, одержують завдання опрацювати зібрані дані спостережень погоди за певний місяць. Скільки виділено груп школярів, за стільки ж місяців мають бути зібрані дані про погоду. На великих аркушах паперу в клітинку учні складають графіки і діаграми, охайно і яскраво їх оформлюють. Це вже четверте повторення порядку виконання роботи, тому багато часу на цей етап роботи не піде. Для того щоб зекономити час, слід порадити бригадиру розподілити чітко обов'язки між членами групи: одні займатимуться графіком ходу температури, інші викреслюватимуть розу вітрів і так далі. Для звітності потрібно зробити повний комплект графіків і діаграм.

Крім побудови графічної наочності, пропонується скласти письмово (чи усно) опис погоди за місяць. Для цього кожна бригада одержує комплект з чотирьох карток, в яких зазначено, що саме слід зазначити у звіті.

Картка 1. Обробка даних спостереження за температурою повітря протягом ... місяця ... року.

1. Побудуйте графік зміни температур за ... місяць ... року.
2. За графіком з'ясуйте:
 - а) в які дні були зафіксовані найвища і найнижча температури місяця;
 - б) місячну амплітуду коливань температур;
 - в) в які дні спостерігався перехід температури через 0 С;
 - г) середньомісячну температуру повітря порівняно з нормою для даної пори року за результатами багаторічних спостережень (середня температура ... місяця в нашій місцевості становить ... С).
3. Зробіть висновок про відповідність температури місяця даних порі року.

Картка 2. Обробка даних спостереження за напрямками вітрів протягом ... місяця ... року.

1. Побудуйте розу вітрів за ... місяць ... року.
2. Проаналізувавши побудовану розу вітрів, з'ясуйте:
 - а) вітри яких напрямків переважали протягом місяця;
 - б) звідки (з моря чи з суходолу) вони були і яку погоду приносили;
 - в) вітрів яких напрямків зовсім не було чи було мало.
3. Зробіть висновок про переважаючі напрямки вітрів протягом місяця.

Картка 3. Обробка даних спостереження за хмарністю протягом ... місяця ... року.

1. Побудуйте стовпчикову діаграму хмарності за ... місяць ... року в масштабі: 2 см — 1 день.
2. За діаграмою з'ясуйте, які дні переважали: ясні, з мінливою хмарністю чи хмарні.
3. Порівняйте дані спостережень за хмарністю з розою вітрів. Які закономірності ви помітили? Як їх пояснити?
4. Зробіть висновок, чи типовою для даної пори року в нашій місцевості була хмарність.

Картка 4. Обробка даних спостережень за опадами протягом ... місяця ... року.

1. Побудуйте секторну діаграму опадів за ... місяць ... року.
2. За діаграмою з'ясуйте:
 - а) які види опадів переважали (дощ, сніг, туман, роса, паморозь);
 - б) скільки днів було без опадів.

3. Порівняйте дані спостережень за опадами з розою вітрів і стовпчиковою діаграмою хмарності. Які закономірності проглядаються? Чим їх пояснити?

4. Зробіть висновок: сухим чи вологим був місяць? Чи відповідає це даній порі року?

IV стадія — захист робіт. Учні демонструють побудовані графіки і діаграми всьому класу, усно характеризують погоду за місяць (за результатами роботи з картками). Бригадир, підсумовуючи виступи членів бригади, робить висновок про типовість погоди за місяць, відповідність її порі року. Він також відзначає, які труднощі виникли під час виконання роботи, хто з членів бригади працював краще. Вчитель, радячись з колективом класу, виставляє оцінки кожному члену бригади.

Значно спрощує виконання практичних робіт робочий зошит або практикум із загальної географії.

Розглянемо приклад виконання практичної роботи до теми «Гідросфера» з його використанням.

Тема практичної роботи: «Визначення за картою географічного положення морів, проток, островів і півостровів, річок і озер. Позначення і підписування на контурній карті об'єктів, що названі в темі».

Мета роботи: сформувати вміння показувати і визначати за картою географічне положення об'єктів, що позначені на контурній карті; вивчити географічну номенклатуру, передбачену програмою; закріпити навички роботи з контурною картою та доповнити їх правилами підписування різних об'єктів гідросфери.

Обладнання: робочий зошит учня з загальної географії Л. М. Микитенко; шкільний атлас «Наша планета».

I стадія. Вчитель пояснює, з якими джерелами інформації працюватимуть учні та якої мети вони мають досягти. Після цього він разом з учнями розглядає приклад завдання з використанням настінної карти. Результати спільної роботи учні занотують у таблиці робочого зошита і на контурні карти, вміщені тут же. Вчителю не треба детально пояснювати, які відомості потрібні для визначення географічного об'єкта, адже це зрозуміло з таблиці. Більш детально слід пояснити, як на контурній карті правильно підписувати назви об'єктів гідросфери та суходолу в океані. Вчитель на дошці показує, як це робити.

II стадія. Працюють і вчитель (як консультант), і учні. Роботу можна організувати так. Завдання: визначити географічне положення Червоного моря і нанести його назву на

контурну карту. Одному з учнів пропонується назвати, а всім іншим за ним записати у відповідні графи таблиці 9 (с. 36) елементи географічного положення Червоного моря (які материки та їх частини омиває, до якого океану належить, є внутрішнім чи окраїнним морем, які середні й найбільші глибини). Після цього учні наносять на контурну карту назву «Червоне море», а вчитель, підходячи до кожної парти, перевіряє правильність виконання роботи.

Можна організувати роботу інакше: запропонувати всьому класу заповнити графи таблиці про Червоне море, а потім перевірити записи.

Нарешті, кожному ряду можна дати завдання охарактеризувати географічне положення одного з морів, назви яких наведено у таблиці. Потім під час перевірки учні з інших рядів перевіряють інформацію за картою атласу і теж заносять її у таблицю.

Аналогічну тренувальну роботу доцільно провести з визначення географічного положення річок (завдання 15, с. 31), озер (завдання 2, с. 32), півостровів, заток тощо. Крім того, слід потренуватися в нанесенні назв цих об'єктів на контурну карту.

III стадія. Завдання виконуються групами. Кожній з них пропонується за таблицями робочого зошита дати характеристику географічного положення одного-двох морів, однієї-двох річок, одного озера, по одній затоці та протоці. Всі учні класу одержують завдання позначити на контурній карті названі у таблицях робочого зошита моря, річки, озера, а також затоки і протоки, перелічені у тексті підручника. Вивчення островів можна організувати за оригінальним завданням 7 зошита (с. 36), в якому пропонується впізнати острови за наведеними контурами (с. 82) і підписати назви на контурній карті. Аналогічно доцільно провести і вивчення номенклатури півостровів (с. 81 і завдання 6 на с. 35).

IV стадія. Ця стадія — вже наступний урок. Під час захисту виконаних завдань бригади зачитують заповнені графи таблиць і показують на карті ті об'єкти, географічне положення яких визначалося. Інші учні в ході звіту бригади заповнюють відповідні графи таблиці. Географічну номенклатуру називають усі. Її повторення можна організувати по-різному: вчитель показує об'єкт, а учні хором його називають; учню, що стоїть біля карти, його однокласники ставлять запитання; два учні біля карти на швидкість і точність знаходять об'єкти, про які їх запитують однокласники та вчитель. Під час опитування номенклатури вчитель також оцінює правильність і охайність позначення на контурній карті об'єктів.

⁶ С. Г. Кобернік

Багато практичних робіт і окремих завдань можна поставити до змісту розділу «Земля на плані і карті». Оскільки розділ має практичну спрямованість, то на практичні завдання доцільно виділити 30-40 % навчального часу.

Під час вивчення умовних знаків плану можна використати топографічне лото. Для гри в лото із старих атласів вирізують умовні знаки географічних об'єктів і малюнки, що їм відповідають, наклеюють їх на картон. Всі зображення перемішуються і вкладаються у конверти за кількістю учнів (або груп учнів). Атласи з парт забираються. Діти одержують конверти і починається змагання: хто правильно поєднає малюнки з їх умовними знаками.

Учні з великим задоволенням працюють з топографічними знаками. Тут дуже важливо застерегти, що до знаків нічого не треба домальовувати чи змінювати їх.

Адже вони загальноприйняті і зрозумілі у всьому світі саме у такому вигляді. Вчителі засвідчують, що учням полюбилися топографічні диктанти, які проводяться у формі «морського бою».

Для цього на листочку в клітинку треба накреслити великий квадрат і поділити його на 16 чи 25 менших квадратів. Вертикально навпроти кожної клітини слід поставити букви алфавіту (А, Б, В, Г, ...), а горизонтально — цифри (1, 2, 3, 4, ...). Після цього «морський бій» можна починати. Вчитель називає квадрат і назву того знака, який треба в ньому намалювати. Наприклад: квадрат А-2 — болото, квадрат Г-4 — криниця і т. п. Роботу можна проводити за двома варіантами, диктуючи завдання для двох варіантів паралельно.

Коли знаки добре вивчені, а також розглянуто матеріал про орієнтування за топографічним планом, завдання «морського бою» можна ускладнити. Наприклад: квадрат Б-4 — річка тече з північного сходу на південний захід; через неї прокладено міст; правий берег річки вкрито луками, лівий чагарниками; квадрат В-1 — східний берег озера піщаний, а південний і південно-західний зайняті рідколіссям.

Важким для шестикласників є поняття «масштаб», хоча вони з ним попередньо ознайомилися в курсі математики. Нелегко, виявляється, перевести числовий масштаб в іменованний. Дуже важливо пояснити учням, що обидва елементи числового масштабу виражені в одних і тих же одиницях. На першому етапі робіт з масштабами слід повторити, як перевести одні одиниці вимірювання довжин в інші. А після цього показати, як перевести числовий масштаб в іменований чи навпаки.

Для закріплення можна запропонувати такі задачі:

I тип. Звести числовий масштаб 1 : 700 000 в іменований.

Розв'язок: в 1 см — 700 000 см;
в 1 см — 7 000 м;
в 1 см — 7 км;
Відповідь: в 1 см — 7 км.

II тип. Звести іменований масштаб «в 1 см — 10 км» у числовий.

Розв'язок: в 1 см — 10 км;
в 1 см — 10 000 м;
в 1 см — 1 000 000 см.
Відповідь: 1 : 1 000 000.

III тип. В якому масштабі створена карта, якщо на ній відстань 15 км відповідає відрізку 3 см?

Розв'язок: в 3 см — 15 км;
в 1 см — 5 км;
в 1 см — 5 000 м;
в 1 см — 500 000 см.
Відповідь: 1 : 500 000.

Для вдосконалення навичок користування масштабом, вимірювання відстаней на плані, визначення азимутів за допомогою транспортира, повторення умовних знаків можна запропонувати ряд завдань, що передбачають роботу з планом місцевості, що є в атласі.

Наведемо приклади таких завдань, які можна виконувати фронтально чи групами, у формі змагання:

1. Ви знаходитесь у північній частині міста Квітневе. Користуючись, планом, визначте найзручніший маршрут, за яким ви можете на велосипеді потрапити до греблі на річці Шполка.

2. Якщо ви стоїте на східному березі озера Глибоке, які об'єкти видно на схід і південь? Які об'єкти із зображених на плані і чому ви не побачите на місцевості з того ж місця спостереження?

3. Яку ви оберете точку стояння, щоб найкраще проглядалася з неї місцевість?

4. Визначте, які об'єкти розташовані від вітряка за такими азимутами й відстанями (див. таблицю 8):

Таблиця 8

Азимут	Відстань	Об'єкт	
		Топографічний знак	Назва
146°	660 м		
186°	580 м		
305°	800 м		
300°	420 м		
52°	670 м		
110°	660 м		

Великий інтерес викликають у школярів практичні роботи з топографії на місцевості. Наприклад, роботу «Орієнтування на місцевості» можна провести разом з вчителем фізкультури, використовуючи елементи спортивного орієнтування. Недалеко від школи заховано «скарб» (це може бути печиво, цукерки, яблука тощо). Розіб'ємо клас на групи по 5–6 учнів. Намітимо кілька різних маршрутів до «скарбу» і оформимо їх у таблицю 9.

Таблиця 9

Опорні точки маршруту	Напрямок руху на наступну точку	Відстань від попередньої точки, м
А (вихідний пункт)	Головний вихід зі школи	
Б	південь	42
В	схід	14
Г	північний схід	53
Г	північ	175
Д	захід	53
Е	південь	45
Є	схід	5
У точці Є шукайте скарб		

Обладнання для роботи: компас, картки з маршрутами руху бригад, блокноти, олівці, лінійки.

Опорні знання і вміння: користування компасом, поняття «азимут», вимірювання відстані кроками, знання топографічних знаків.

Розпочинати роботу потрібно в класі, поставивши перед учнями конкретні цілі. На місцевості треба рухатися за допомогою компаса, маршрутом, зазначеним у картці, вимірюючи кроками відстань. У блокнотах, які треба попередньо зорієнтувати, слід наносити умовними знаками маршрут просування та об'єкти, що трапляються дорогою. Після проходження маршруту кожна бригада має скласти план місцевості у масштабі 1:1000, якою проходив шлях, і показати на ньому опорні точки і напрям руху. Та бригада, що першою знайде «скарб», одержить його в нагороду.

На місцевості робота триває 30–35 хвилин. Остаточну роботу у вигляді плану оформляють у позаурочний час. Її оцінюють за звітністю, поданою кожною бригадою.

Центральними поняттями теми «Географічна карта» є «широта» і «довгота», а вміння визначати за картою координати точок є одним з найважливіших у курсі.

Існує багато варіантів організації тренувальних вправ при виконанні програмної практичної роботи «Визначення географічних координат на глобусі й карті півкуль, позначення їх на контурній карті». Цю роботу неможливо провести без методичних знахідок та ігрових моментів.

Пропонуємо два варіанти таких завдань.

I. Учням ставляться такі запитання і завдання для фронтальної роботи з картою півкуль атласу «Наша планета»:

1. Чи є такий материк, який перетинають усі меридіани? (*Антарктида*).

2. Чи є такий океан, який перетинають усі меридіани? (*Північний Льодовитий океан*).

3. Яка навколосвітня подорож є коротшою: по екватору чи по 60° пн. ш.? (*По 60° пн. ш., бо будь-яка паралель коротша за екватор*).

4. Яка подорож є довшою: по 0° д. чи по 30° сх. д.? (*Обидві однакові, бо всі меридіани рівні за довжиною*).

5. Батискаф «Трієст» здійснив занурення на глибину 11 022 м в точці з координатами 13° пн. ш., 145° сх. д. Як називається це місце? (*Маріанський жолоб у Тихому океані*).

6. У точці з координатами 79° пд. ш., 103° сх. д. було зафіксовано найнижчу температуру на Землі (–89,2° С). На якому материку знаходиться ця точка? (*В Антарктиді*).

7. Відомий герой роману Жуль Верна капітан Немо розпочав свою мандрівку морськими глибинами з точки з координатами 34° пн. ш., 139° сх. д. Біля яких островів почалася його подорож? (*Біля Японських островів*).

8. Моряки знайшли в океані пляшку, в якій була записка. Люди з корабля, що розбився на рифах, просили допомоги. Вода, що потрапила у пляшку, розмила окремі літери і цифри, а замість точних координат місця катастрофи збереглися лише уривки: «42° ...пн., 173° ...д., біля Нов...». У якому місці потонув корабель? (*Біля островів Нова Зеландія*).

9. Інопланетяни наблизилися до Землі у своєму літальному апараті. Але раптом щось трапилось з двигуном і командир вирішив зробити вимушену посадку. ЕОМ підказала: у землян є свої космодроми і видала координати місця посадки: 27° пн. ш., 80° зх. д. На якому півострові і в якій країні здійснив посадку інопланетний корабель? (*На п-ові Флорида, США*).

10. У романі Жуль Верна «Таємничий острів» розповідається про те, що герої вирушили у мандри на повітряній кулі з американського міста Річмонд (38° пн. ш., 78° зх. д.). Занесені ураганом, вони опинилися на безлюдному острові з координатами 35° пд. ш., 150° зх. д. Накресліть на контурній карті напрям і маршрут їхньої подорожі.

II. Учням пропонується і самим скласти завдання для товаришів такого змісту: записати координати кількох столиць

країн світу так, щоб з допомогою політичної карти світу в атласі за першими літерами назв столиць можна було скласти слово.

Наприклад:

38 пн. ш., 24 сх. д. (*Софія*)
40 пн. ш., 78 зх. д. (*Вашингтон*)
46 пн. ш., 74 зх. д. (*Оттава*)
16 пд. ш., 48 зх. д. (*Бразилія*)
54 пн. ш., 10 сх. д. (*Осло*)
29 пн. ш., 77 сх. д. (*Делі*)
39 пн. ш., 32 сх. д. (*Анкара*)

Отже, на третьому етапі роботи за моделлю великих смислових блоків забезпечується багатоваріантне, осмислене повторення матеріалу, що сприяє формуванню умінь, які переходять у навички.

Четвертий етап — це **уроки узагальнення і систематизації знань, а також корекції і контролю знань**. Розглянемо кілька варіантів проведення таких уроків.

Підсумкові конференції організовуються за великими темами, наприклад «Літосфера», «Гідросфера», «Атмосфера». Їх проводять за участю класів усієї паралелі. Таку форму роботи запропонував О. Я. Скуратович.

Учням класів наперед дають домашні завдання за основними питаннями теми (кожний клас одержує свої питання і має підготувати відповіді на них в обсязі, що значно перевищує зміст СЛС, а також текст підручника). Це можуть бути такі завдання:

1. Підготувати виставку з матеріалів, що висвітлюють тему (книжки, колекції марок, значки, листівки, твори мистецтва, власні малюнки тощо).

2. Підготувати запитання для паралельних класів за вивченою темою. (Запитання мають бути проблемного характеру, тобто передбачати логіку мислення, а не широке знання фактичного матеріалу. Кожен клас готує не менше як 6 запитань, які заклеюються у конверти).

Конференція проходить у три етапи. На першому — відбувається перегляд і захист виставкових експонатів. Окремі учні за дорученням класу представляють матеріали експозиції з поясненням їх значення для поглиблення знань з теми. Час на захист — до 5 хвилин на кожний клас. Журі, яке може складатися з вчителів, студентів вузів, учнів старших класів, гостей, підбиває підсумки і виставляє оцінки учням, а класам — бали.

На другому етапі розглядаються домашні завдання. Групи учнів з кожного класу (10–15 чол.) розкривають зміст домашнього завдання, користуючись таблицями, слайдами, настін-

рами картами, відеофільмами тощо. Учні інших класів під час доповіді не тільки слухають і оцінюють виступи суперників, а й мають право доповнити їх цікавими фактами, ставити запитання.

Таким чином, вони одержують оцінки самі і заробляють додаткові бали для своїх класів. Час на перевірку домашнього завдання обмежений — 15 хвилин на клас. На запитання та доповнення відводиться ще по 10 хвилин. Отже, весь час, відведений для другого етапу підсумкової конференції, не повинен перевищувати 1 годину 15 хвилин. Журі підводить підсумки чергового етапу роботи.

На третьому етапі класи, обмінявшись конвертами із запитаннями, готують на них відповіді. Обговорення триває 5 хвилин. Визначаються учні, що даватимуть відповіді, але тільки з тих, які ще не брали участі в роботі конференції. Після обговорення продовжується дискусія «запитання-відповідь»: по одному від кожного класу, по черзі. Якщо відповідь правильна, оцінку і бали одержує той, хто відповідав. Якщо ж ні — той, хто готував запитання. Журі підбиває загальний підсумок і визначає клас-переможець.

Таким чином, протягом трьох академічних годин (за спеціальним розкладом) поглиблено, з використанням ігрових елементів, розкривається зміст усієї теми, що є допоміжним чинником засвоєння матеріалу. Учні залюбки беруть участь у підготовці до подібної форми узагальнення і (одночасно) контролю знань, адже вона дає змогу продемонструвати здібності й ерудицію не лише перед своїм класом, а й перед учнями всієї вікової паралелі.

Іншою формою роботи на четвертому етапі є **уроки узагальнюючого повторення**. Перед заліковим уроком чи контрольною роботою з теми важливо відновити у пам'яті учнів основні питання навчального матеріалу. Це своєрідна репетиція перед заліком.

До таких уроків вчитель складає узагальнюючу СЛС. Така форма роботи дає можливість сконцентрувати увагу учнів на основних вимогах до знань і вмінь, що визначені програмою. Крім того, школярі мають змогу ще раз повторити основний зміст теми і психологічно підготуватися до останнього контрольного уроку. Замість спільного з учнями складання узагальнюючої СЛС можна запропонувати самостійну роботу з узагальнюючою таблицею, яку на цьому ж уроці доцільно перевірити, читаючи вголос і певним чином коментуючи.

Зокрема, до уроку узагальнюючого повторення з теми «Атмосфера» для систематизації знань про характеристики погоди можна запропонувати таку таблицю (див. таблицю 10).

Таблиця 10

ОПИС ХАРАКТЕРИСТИК ПОВІТРЯ

Назва	Показники	Прилади для вимірювання	Від яких чинників залежить дана характеристика
Температура повітря	Градуси Цельсія	Термометр	а) від кута падіння сонячних променів; б) від абсолютної висоти місцевості

Така таблиця дає можливість звести розрізнені знання учнів до певної системи, а також виробити певний алгоритм відповіді на запитання.

Підсумкові письмові роботи можна проводити за контрольними запитаннями до теми фронтально чи індивідуально. При цьому до підбору запитань слід підходити диференційовано, так само, як і до оцінки кожної роботи. В 6 класі не варто занадто часто використовувати таку форму контролю знань.

Усний залік може завершити всю систему роботи над великою темою. Проте не слід розуміти шкільний залік як певну аналогію вузівського. В школі, зокрема у 6 класі, це має бути різновидом гри, хоча й більш серйозної, ніж усі попередні. До такого уроку учні готуються дуже ретельно, тому що знають — треба відповідати чітко, по можливості повно, підкріплюючи відповідь конкретними фактами, а також у темпі.

Тематика запитань до заліку визначається змістом СЛС. Крім того, підручник вміщує перелік запитань до підсумкового заняття після кожної теми. Ці запитання складені з урахуванням вимог до знань і вмінь учнів, закладених у програму. Вчитель може скорегувати запитання відповідно до власних методичних уподобань. Також треба націлити учнів на те, що приклади слід наводити не лише ті, що є в тексті підручника чи у СЛС, а й одержані на другому етапі роботи (на уроках розширення і поглиблення знань) або свої приклади.

Щоб зекономити час, на заліку учнів можна викликати групами (по 5–6 чол.). Запитання їм ставлять інші учні класу, проводячи бліц-опитування, яке передбачає короткі конкретні відповіді. Як зразок, учні беруть добірку контрольних запитань у підручнику. Як правило, тому, хто відповідає, адресують два запитання: перше — з теми заліку, друге — з географічної номенклатури з даної теми або з попередніх. Час від часу запитання ставить і вчитель.

Оцінюють відповіді самі діти. Цікаво, що в такому віці вони бувають в оцінці знань однокласників більш прискіпливими,

ніж учитель. Якщо учень не може відповісти, додаткових питань йому не ставлять. Він відповідатиме в позаурочний час, але вже у більшому обсязі. Те саме стосується учнів, які не згодні з виставленою їм оцінкою. Залікова оцінка є дуже важливою і вирішальною при визначенні підсумкової оцінки з теми. Учні, які одержали багато позитивних оцінок під час вивчення теми, мають право одержати підсумкову оцінку без складання заліку. Відмінники можуть стати «консультантами» для інших школярів у ході підготовки до заліку.

Таким чином, протягом останнього уроку учні мають змогу ще раз повторити матеріал з усієї теми. Учні, які пропустили кілька уроків або з якихось інших причин погано засвоїли навчальний матеріал, можуть прослухати його від початку до кінця на заліку, вдосконаливши свої знання. Важливим є також порядок виклику учнів для відповідей. Краще підготовлених дітей доцільно спитати першими. Завдяки цьому інші прослухають матеріал ще раз.

Модель викладання географії у 6 класі великими смисловими блоками поширена в Україні. У деяких школах вчителі використовують окремі її елементи. Викладаючи курс загальної географії з використанням різноманітних форм навчання, педагог повинен диференційовано підходити до кожного учня. Найкраще підготовлені й зацікавлені предметом діти мають змогу розкрити свої творчі здібності, проявити свої організаторські можливості. Модель привчає до широкого залучення у процесі пізнання різних джерел інформації. А головне — це багаторазове повторення матеріалу. Причому не одноманітно, за шаблоном, а весь час у нових навчальних ситуаціях.

Крім моделі великих смислових блоків, великі можливості для успішного засвоєння навчального матеріалу та вироблення у дітей умінь та навичок має **модель комбінованих уроків**. Під час вивчення загальної географії на комбінованих уроках є можливість поурочного дозування матеріалу, включення елементів практичних робіт, рольових ігор, вікторин у структуру кожного з них. Комбінований урок має чітку структуру: організація класу, перевірка домашнього завдання (до 10 хв), вивчення нового матеріалу (20–25 хв), корекція знань (до 10 хв), домашнє завдання.

Це забезпечує зміну видів діяльності учнів, що є дуже важливим чинником у 6 класі, оскільки сприяє підтриманню уваги і працездатності упродовж усього уроку.

Проте комбінований урок має певні недоліки. Він, забезпечуючи зміну видів діяльності на одному уроці, не передбачає урізноманітнення форм організації роботи протягом вивчення однієї теми.

Цей урок обмежує розвиток творчих здібностей учнів. Крім того, вивчення матеріалу малими порціями від уроку до уроку не дає можливості багаторазово його повторити, що знижує ефективність процесу навчання.

На таких уроках можна використати багато форм перевірки домашнього завдання:

1) *індивідуальне усне опитування* дає змогу перевірити глибину знань одного учня (але слід добре продумати, що в цей час робитимуть інші учні);

2) *парне опитування і взаємоперевірка*: учні один одному розповідають матеріал і оцінюють як свої відповіді, так і відповіді напарників. Більш об'єктивним може бути письмовий взаємоконтроль, коли учні готують завдання один для одного (наприклад, на визначення географічних координат), виконують їх, а потім перевіряють, виставляючи оцінки (вчитель може вибірково перевірити роботи для контролю об'єктивності виставлення оцінок);

3) *усне фронтальне опитування*, яке передбачає залучення великої кількості учнів до розмови. Запитання мають бути дуже конкретними, як і відповіді на них. Для того щоб увага учнів не знижувалась, запитання мають логічно продовжувати одне одного;

4) *географічні диктанти*: топографічні, термінологічні, «закінчити речення», «вставити пропущені слова» тощо;

5) *програмний контроль* — «бліц-опитування»: так звані цифрові диктанти;

6) *проговорювання хором* — так можна опитувати і розуміти географічну номенклатуру чи окремі вузлові поняття;

7) *ущільнене опитування* — у ході усного фронтального опитування класу запропонувати відповісти письмово на деякі запитання кільком учням;

8) *складання схеми на магнітній дошці*: з готових магнітних знаків 1–2 учні складають схему, домальовуючи крейдою стрілки логічних взаємозв'язків (наприклад: схема «Типи гірських порід за походженням», «Види вивітрювання», «Склад гідросфери», «Будова атмосфери», «Людські раси»).

Бліц-опитування в 6 класі можна побудувати двома способами. По-перше, закодувати цифрами для двох варіантів терміни. Наприклад, з теми «Річки» (див. табл. 11).

Умову слід записати на дошці, потім запропонувати учням, слухаючи запитання, вибирати відповіді з перерахованих на дошці цифр-кодів. Вчитель читає одне за одним запитання, а діти виписують відповідні цифри:

1. В якій частині річкової долини вода буває постійно (І варіант — «8»; ІІ варіант — «3»).
 2. Зниження у земній корі, яким протікає річка (відповідно «3» і «8»).
 3. Місцевість, з якої річка збирає воду («1» і «0»).
 4. Гирло з піщаними островами і протоками («4» і «7»).
 5. Межа між басейнами двох річок («2» і «9»).
 6. Місце впадіння річки в іншу водойму («9» і «2»).
 7. Початок річки («6» і «5»).
 8. Частина річкової долини, що ніколи не затоплюється водою («0» і «1»).
 9. Річка зі всіма її притоками («7» і «4»).
 10. Частина річкової долини, що затоплюється водою під час повені («5» і «6»).
 11. Поповнення річок водою («10» і «11»).
 12. Річка, що впадає в іншу річку («11» і «10»).
- Правильними відповідями учнів мають бути такі:
- ✓ І варіант: 8, 3, 1, 4, 2, 9, 6, 0, 7, 5, 10, 11;
 - ✓ ІІ варіант: 3, 8, 0, 7, 9, 2, 5, 1, 4, 6, 11, 10.

Таблиця 11

І варіант	Умови	ІІ варіант
1	басейн річки	0
2	вододіл	9
3	річкова долина	8
4	дельта	7
5	заплава	6
6	витік	5
7	річкова система	4
8	русло	3
9	гирло	2
0	тераса	1
10	живлення річки	11
11	притока	10

Вчитель, має ключ для перевірки кодів і може швидко підбити підсумки роботи. Це ж можуть зробити і самі учні: або один перевіряє роботу другого, або ж два-три учні перевіряють роботи всього класу.

Другий спосіб організації блиц-опитування — це складання цифрового диктанту у вигляді стовпчиків, звідки потрібно вибрати правильні відповіді, що мають логічний зв'язок між собою. Наведемо приклад диктанту з теми «Погода» (табл. 12).

Таблиця 12

Характеристика погоди	Показники			Прилади для вимірювання		
	І в.		П в.	І в.		П в.
1) температура повітря	0	бали	7	9	онадомір	7
2) атмосферний тиск	1	мм	6	8	флюгер	6
3) напрям вітру	2	мм рт. ст.	5	7	флюгер з пласт.	5
4) сила вітру	3	м/с	4	6	термометр	4
5) швидкість вітру	4	г/куб. м	3	5	барометр	3
6) абсолютна вологість повітря	5	°С	2	4	анемометр	2
7) відносна вологість повітря	6	%	1	3	гігрометр	1
8) хмарність	7	за сторонами горизонту	0	2	візуально	0
9) атмосферні опади						

Диктувати запитання при цьому немає потреби. Учні, протягом 5–6 хвилин працюють самостійно, вибираючи відповідні коди з трьох стовпчиків. Правильними є такі відповіді (табл. 13).

Яку форму опитування обрати, треба вирішувати, орієнтуючись на конкретну мету і завдання кожного уроку, а також з урахуванням часу, запланованого на перевірку знань.

Вивчення нового матеріалу займає більшу частину комбінованого уроку. Воно у 6 класі не може проходити у формі лекції. Слід залучити самих учнів до вивчення матеріалу, спираючись на їхні знання з попередніх уроків та особистий досвід,

Таблиця 13

І варіант

- 1) 5 – 6
- 2) 2 – 5
- 3) 7 – 8
- 4) 0 – 7
- 5) 3 – 4
- 6) 4 – 3
- 7) 6 – 3
- 8) 0 – 2
- 9) 1 – 9

ІІ варіант

- 1) 2 – 4
- 2) 5 – 3
- 3) 0 – 6
- 4) 7 – 5
- 5) 4 – 2
- 6) 3 – 1
- 7) 1 – 1
- 8) 7 – 0
- 9) 6 – 7

набутий внаслідок спостережень. Найбільш оптимальним методом є евристична бесіда, в ході якої учні самостійно доходять до розуміння того, що вивчається, завдяки системі питань, які підводять їх до цього. Дуже важливо не давати знань учням у готовому вигляді, а намагатися привчити їх здобувати знання самотужки.

Під час вивчення нового матеріалу треба підключати всі можливі джерела інформації та наочності: підручник, карти атласу і настінні карти, таблиці, картини, моделі, ТЗН тощо. Це змушує працювати всі види пам'яті.

Наведемо приклад планування теми «Гідросфера» з використанням моделі комбінованих уроків (див. таблицю 14).

Таблиця 14

Тема уроку	Теоретичний зміст	Практичні роботи
Склад гідросфери	Гідросфера — водна оболонка Землі. Складові частини гідросфери. Вода — особлива речовина, її властивості. Світовий кругообіг води	—
Води суходолу. Річки	Складові вод суходолу. Поверхневі води. Річки. Елементи річкової долини. Річкова система, басейн річки, вододіл. Залежність напрямку і особливостей течії від рельєфу. Пороги і водоспади	Визначення за географічною картою положення найбільших річок світу і України, їх основних приток, характеру течії
Річки (продовження)	Живлення і режим річок. Робота річок у природі. Охорона річок. Канали: зрошувальні, транспортні	Підписування на контурній карті назв найбільших річок світу і України
Озера і водосховища	Озера. Озерні улоговини та їх утворення. Озера стічні і безстічні; прісні й солоні. Водосховища, їх значення у житті людини; проблеми, що з ними пов'язані	Підписування на контурній карті назв найвідоміших озер світу і України
Болота і підземні води	Болота, їх типи. Підземні води, їх види, використання. Робота підземних вод, зсуви. Значення боліт і підземних вод у природі	—
Льодовики і багаторічна мерзлота	Утворення льодовиків, їх типи. Робота льодовиків у природі. Сучасне і давнє зледеніння. Багаторічна мерзлота: гіпотези утворення, значення у природі й господарстві людини	—
Світовий океан і його частини	Океани, моря, затоки, протоки. Суходіл в океані: материки, острови, півострови. Типи островів за походженням	Визначення за картою приблизної відстані від свого населеного пункту до найближчого моря. Виявлення зміни глибин океанів уздовж однієї з паралелей
Рухи води в Океані	Вітрові хвилі, цунамі; припливи та відпливи, океанічні течії: причини формування і значення в житті людини	Підписування на контурній карті назв морів, заток, проток, островів, півостровів, течій
Властивості морської води	Солоність і температура вод Світового океану, чинники, що впливають на їх зміни. Водні маси. Біологічні, мінеральні, енергетичні, водні ресурси океану. Океан і людина	---

Тема уроку	Теоретичний зміст	Практичні роботи
Узагальнююче повторення з теми «Гідросфера»	Повторення основних понять теми та географічної номенклатури. Встановлення причинно-наслідкових зв'язків між природними об'єктами і явищами, що вивчалися	Демонстрування географічної номенклатури, що вивчалася
Тематичне оцінювання	Оцінювання знань основних понять теми, усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків між ними	Оцінювання знань географічної номенклатури, правил роботи з контурною картою, ведення зошитів

Корекція знань у кінці уроку покликана не стільки перевірити й оцінити результати роботи учнів за академічну годину, скільки з'ясувати, що залишилося не зрозумілим, що було засвоєно неточно, виправити помилки, виявити, на що слід звернути увагу дома під час виконання завдань, а також на наступних уроках. Отже, ви ознайомилися з методичними особливостями викладання шкільного курсу «Загальна географія». Тепер вирішувати вам, яку модель взяти на озброєння. А може варто взяти позитивне з них і створити свою? Це і буде називатися творчістю, до якої має прагнути кожний вчитель.

Розділ 3

КУРС «ГЕОГРАФІЯ МАТЕРИКІВ І ОКЕАНІВ» (7 клас)

3.1. Місце і значення курсу в системі шкільної географічної освіти

Курс «Географія материків і океанів» є одним з логічних етапів пізнання географії. З одного боку, він продовжує формувати спеціальні загальноземлезнавчі знання на базі попередньої підготовки у 6 класі. У курсі поглиблюються і конкретизуються знання про зовнішні оболонки Землі: літосферу, атмосферу, гідросферу, біосферу. Основним об'єктом вивчення у 7 класі стає географічна оболонка як найбільший природний комплекс нашої планети. Вона розглядається на початку вивчення курсу на планетарному рівні, а потім розкривається її територіальна неоднорідність: океани і материки як великі природні комплекси. Порівнюючи природу материків, учні приходять до усвідомлення загальних географічних закономірностей, які діють на різних рівнях: локальному (місцеві дрібні ПК), регіональному (природні зони, природні країни, цілі материки) і в межах всієї географічної оболонки.

З іншого боку, курс є логічною сходиною до пізнання географії у старших класах: географії України (8–9 кл.) та економічної і соціальної географії світу (10 кл.). Зокрема, питання про взаємозв'язки між будовою земної кори, рельєфом і закономірностями поширення корисних копалин, кліматотвірними чинниками і типами клімату, водними ресурсами і їх використанням, закономірностями зміни ПК на Землі; взаємозв'язок людського суспільства з природою є наріжним каменем усієї географії. Ці фундаментальні закономірності учні починають усвідомлювати в курсі географії материків і океанів, конкретизуючи потім їх прояв на певній території. Враховуючи вікові особливості семикласників, важливо знайти оптимальний рівень глибини пізнання законів природи. Якщо подавати їх складно і мало-зрозуміло, то втратиться інтерес до навчання, а якщо дуже спрощено — зведемо нанівець стимул вчити предмет.

Не слід забувати, що географія приваблює школярів своїми «мандрівками» у гілеї Амазонії та пустелі Африки, до вігвамів індіанців, чукотських чумів, найвищих гір світу і бездонних глибин океану. Розповіді про мандрівників і пригоди першопрохідців, розкриті таємниці природи і загадки сучасного світу — все це цікавить семикласників значно більше, ніж глибокі теоретичні підвалини науки. Тому майстерність вчителя — у методичному урізноманітненні викладання курсу і переконанні школярів у тому, що вони самі можуть багато про що дізнатися з карт підручника, художньої і спеціальної літератури. Використовуючи калейдоскоп цікавих фактів, учнів непомітно підводять до розуміння складних речей. Цьому сприятимуть і нетрадиційні форми організації навчального процесу: сюжетні рольові ігри, відеоуроки, вікторини, КВК, конференції тощо. Вони, що-перше, сприяють розвитку пізнавальної діяльності учнів, підвищують інтерес до предмета, а по-друге, виховують самостійність, жагу до самоосвіти, пізнання нового. Крім того, перелічені форми навчання формують такі необхідні людські чесноти, як комунікабельність, вміння спілкуватися з людьми, а також розвивають майстерність аргументовано відстоювати свою думку, прислухатися до ідей інших; сприяють виробленню організаторських здібностей. Саме це потрібно людині у теперішніх реаліях життя.

Зміст курсу є фундаментом для формування переконань школярів у тому, що географічна оболонка і всі дрібніші природні комплекси виникли в ході тривалого розвитку нашої планети, що вони постійно змінюються під дією внутрішніх і зовнішніх сил Землі. В останні десятиліття потужною силою, яка активно змінює природні комплекси, стала людина. Вивчаючи курс географії материків і океанів, діти наближа-

ються до формування правильних поглядів на процеси взаємодії природи і людського суспільства. Важливо розкрити перед ними практичне значення географічних знань, їх роль у сучасному світі. Гострі екологічні проблеми сьогодення червоною ниткою проходять через всі теми курсу і підводять учнів до сприймання ідеї необхідності пізнання об'єктивних закономірностей розвитку природи перед тим, як у них втручатися. Земля — наш спільний дім, який треба і можна зберегти, якщо бережливо ставитися до його багатств.

Курс має велику практичну ідейну спрямованість, формує вміння і навички. Практичні роботи семикласників ставлять більш глибокі цілі, ніж у 6 класі. Якщо у курсі «Загальна географія» вони мають переважно констатуючий характер і спрямовані на пошуки відповіді на запитання «що?», «де?», «як?», то у 7 класі практичні роботи передбачають розвиток логічного мислення, пошуки причинно-наслідкових зв'язків між природними об'єктами і явищами, тобто відповіді на запитання «чому?», «за яких умов?» Такі роботи також спрямовані на удосконалення набутих у попередньому курсі навичок роботи з атласом, контурними картами, а також на формування вмінь аналізувати статистичні й графічні дані. Враховуючи широкий фактичний аспект курсу, частина робіт націлена на вивчення географічної номенклатури, знання якої є показником загальної освіченості людини.

Отже, курс географії материків і океанів, за умови правильного його методичного втілення, здатний реалізувати багато освітніх, виховних і розвиваючих цілей. Організація навчального процесу має враховувати вікові особливості семикласників, індивідуальні їхні риси та рівень загальної підготовленості класу в цілому.

3.2. Структура курсу та основні завдання кожного розділу

Курс «Географія материків і океанів» складається з вступу і кількох розділів. Розділи поділені на теми. Майже до кожного розділу пропонуються практичні роботи, які дають можливість застосувати набуті знання, вдосконалюють навички роботи з різними джерелами географічної інформації.

Вступ, крім вирішення організаційних питань, розкриває зміст та побудову нового для школярів курсу. На перших уроках вводяться поняття «материк» і «частина світу», з'ясовуються відмінності між ними, порівнюється площа материків, а також сумарна площа суходолу і океану. У вступі також подано уявлення про різні джерела географічних знань. Особливу

увагу слід звернути на географічні карти, сформувані знання про їх типи за масштабом, обсягом території, змістом, призначенням. Оглядово можна подати матеріал про сучасні методи географічних досліджень.

Розділ I — «Загальні закономірності природи Землі» — має на меті озброїти школярів теоретичними знаннями з загального землезнавства, уточнити і конкретизувати, а також суттєво поглибити відомості про зовнішні оболонки Землі. Це є фундаментом для вивчення закономірностей розвитку природи на конкретних територіях: материках і океанах. Розділ включає теми, в яких розглядаються закони існування геосфер і причини їх прояву; а також основні особливості географічної оболонки.

Спочатку подано матеріал про походження і основні етапи розвитку Землі, космічні чинники, що впливають на прояв географічних закономірностей: осьовий та орбітальний рухи Землі в космосі. Метою теми є формування знань про геохронологічну таблицю, а також географічні наслідки рухів нашої планети у Всесвіті: їхній вплив на всі природні компоненти.

Наступною смисловою частиною є вивчення закономірностей розвитку рельєфу Землі. Для цього слід розкрити, враховуючи вікові особливості школярів, гіпотезу «дрейфу материків» А. Вегенера та сучасну теорію тектоніки літосферних плит. На цій основі вивчаються закономірності виникнення і поширення форм рельєфу на планеті. Матеріал вивчається з актуалізацією опорних знань з теми «Літосфера» (6 клас).

Ознайомлення із закономірностями розвитку кліматів Землі базується на знаннях з теми «Атмосфера» 6 класу: Метою вивчення цієї смислової частини є глибший, ніж у курсі «Загальна географія», розгляд поняття «кліматотвірні чинники». Слід ввести нові поняття: «сонячна радіація», «атмосферна циркуляція», «підстилаюча поверхня», дати їх характеристику. Досить глибоко вивчається поняття «повітряна маса», розглядаються типи повітряних мас, виявляються закономірності їх руху. На цій основі слід сформувані поняття «атмосферний фронт», «циклон», «антициклон», розглянути постійні (пасати, західне перенесення) і сезонні (мусони) вітри. Вивчаючи кліматичні пояси, учні мають усвідомити принцип їх виділення та відмінності основних поясів від перехідних. Слід також побіжно описати особливості кожного поясу, а конкретизація буде багаторазово зроблена під час вивчення окремих материків.

Спираючись на опорні знання з теми «Гідросфера» (6 клас), учні мають усвідомити роль Світового океану у формуванні головних особливостей природи Землі. Світовий океан вивчається в даній темі не як природний комплекс. Більше уваги приділяється водам океану як компоненту природи. Слід

сформувати поняття «водна маса» і встановити вплив зовнішніх та внутрішніх процесів у формуванні різних типів водних мас з глибиною і за широтою. Розглядаються також закономірності формування морських течій.

На завершення теми поверхово розглядаються закономірності розподілу вод суходолу, органічного світу і ґрунтів.

Тема **«Географічна оболонка — найбільший природний комплекс Землі»** основною метою ставить формування знань про взаємозв'язки компонентів природи. Слід актуалізувати і уточнити поняття «природний комплекс» (ПК). Центральним поняттям теми є «географічна оболонка» (ГО). Учні мають засвоїти принципи виділення її меж, вивчити загальні закономірності розвитку ГО: цілісність, ритмічність, кругообіг речовин та енергії, неоднорідність. Важливо підкреслити необхідність фізико-географічного районування ГО, тобто виділення в її межах дрібніших природних комплексів. Учні мають знати закономірності формування зональних і азональних природних комплексів, мати поняття про природні пояси, природні зони, природні країни, а також материки і океани як природні комплекси великого масштабу.

Логічним переходом від вивчення питання про принципи виділення природних комплексів є розгляд їх самих. Ознайомлення з великими ПК нашої планети починається з океанів.

Розділ II. — «Океани» — ознайомлює школярів з планом характеристики природного комплексу та оглядово характеризує природні умови кожного з океанів Землі. Звертається увага на проблеми охорони природи. Практичні роботи мають за мету вивчення географічної номенклатури, а також формувати навички складання порівняльної характеристики двох океанів.

Розділ III. «Материки».

Тема 1 — «Африка». Африка — перший з материків, що вивчається семикласниками. Тому й мета вивчення теми дещо відрізняється від інших. Вперше учні ознайомлюються з планом характеристики материка, який слід не тільки вивчити, а й зрозуміти логіку його побудови. Цим планом школярі користуватимуться протягом всього року. У темі слід актуалізувати ті знання, які учні одержали, вивчаючи розділ «Загальні закономірності природи Землі». Без них неможливо починати вивчення окремих компонентів природи материка: рельєф, клімат, внутрішні води. Учні мають добре засвоїти план характеристики фізико-географічного положення материка, зрозуміти, як воно впливає на формування всіх компонентів природи.

У темі вводиться багато нових загальних понять, наприклад, «тип ґрунту», «вологі екваторіальні ліси (гілеї)», «савани і рідколісся», «тропічні пустелі», «національний парк», «заповідник»,

«колонія» та інші. Крім того, школярі вперше на прикладі Африки ознайомлюються з багатьма причинно-наслідковими зв'язками, залежностями. Це потребує застосування нових прийомів навчальної і розумової діяльності.

Розглядаючи тему, учні навчаються застосовувати набуті раніше знання в нових навчальних ситуаціях. Відбувається перехід від засвоєння теоретичних знань до вміння оперувати ними. Учні вперше починають працювати з новими тематичними картами: тектонічною, кліматичною, природних зон, густоти населення, народів. Треба звернути увагу на формування навичок читати нові за змістом карти, складати за ними опис, встановлювати залежності компонентів природи на основі порівняння кількох карт. Крім вивчення особливостей природи Африки, учні одержують загальні уявлення про населення материка, його расовий і етнічний склад, розселення, види діяльності. Ознайомлюються з назвами найвідоміших країн континенту та їхніх столиць, колоніальним минулим Африки.

Практичні роботи до теми удосконалюють навички школярів працювати з контурними картами, сприяють засвоєнню географічної номенклатури. Крім того, учні вперше ознайомлюються з кліматичними діаграмами, вчать їх аналізувати. На основі вивчення тематичних карт засвоюють прийом порівняння (завдяки матеріалу про складання порівняльної характеристики природних зон). На вивчення теми відводиться багато часу, адже школярі мусять опанувати великий обсяг нових знань і сформувати низку нових умінь.

Тема 2 — «Австралія» — має дві основні дидактичні мети: повторити, закріпити і розвинути загальні поняття, які пройшли «перше коло» опрацювання в темі «Африка», а також створити загальне уявлення про своєрідність, неповторність природи найменшого материка на Землі та виявити причини цієї своєрідності. Крім того, важливо, починаючи з цієї теми, запровадити порівняння кожного компонента природи материка, що вивчається, з аналогічним в Африці. Слід з'ясувати причини подібності й відмінності природи двох материків. Варто приділити увагу вивченню питання про історію відкриття і колонізації Австралії, показати вплив колоніального минулого на формування сучасного етнічного складу населення.

Тема 3 — «Південна Америка» — передбачає вдосконалення формування низки географічних умінь: визначення фізико-географічного положення (ФГП) материка і порівняння його з ФГП інших вивчених материків; опис типів клімату в порівнянні з аналогічними на інших материках; виявлення на основі аналізу тектонічної карти взаємозв'язків між будовою земної кори, формами рельєфу і корисними копалинами,

складання характеристики річки, опис природної зони. Одним з основних умінь теми має бути порівняння природи, населення й політичної карти Південної Америки і Африки. Таку мету слід поставити перед школярами на початку вивчення теми. Чільне місце має посісти також ознайомлення з екологічними проблемами материка.

Крім того, під час вивчення теми учні ознайомлюються з окремими новими явищами. Фактично вперше глибоко вивчається поняття «висотна поясність» на прикладі природних комплексів Анд. Вперше школярі ознайомлюються з поняттями «природна зона степів», а також «помірний кліматичний пояс».

Отже, після вивчення материків тропічних широт учні в цілому мають засвоїти прийоми опису території та складання характеристики окремих компонентів природи, населення і політичної карти материка. Крім того, вони повинні навчитися аналізувати кліматичні діаграми, знати географічну номенклатуру, вміти порівнювати природні умови різних материків.

Тема 4 — «Антарктида» — має створити уявлення про унікальність природи шостого материка Землі, яка пов'язана з особливостями його фізико-географічного положення. Слід подати матеріал про історію відкриття Антарктиди та про основні етапи дослідження льодового материка. Доцільно розповісти про роль українців у дослідженні Антарктиди. Патріотичному вихованню сприятиме інформація про створення полярної станції України «Академік Вернадський» на Антарктичному півострові. Учні вперше ознайомлюються з арктичним кліматичним поясом і своєрідністю природи арктичних пустель.

Слід звернути увагу на екологічну проблему Антарктиди — «озонові дірки» над нею, розкрити причини їх формування. Необхідно підкреслити, що Антарктида — це материк міжнародного співробітництва, а також розкрити причини необхідності вивчення і охорони її природи.

Материки Північної півкулі починають вивчати з **теми 5 — «Північна Америка»**. Завдання цієї теми є специфічними. По-перше, це п'ятий материк, що вивчається, тому слід більше уваги приділити самостійній роботі учнів з різними джерелами інформації, адже основні прийоми роботи вже мають бути відпрацьованими. По-друге, слід розкрити особливості природи материка, що відрізняють його від материків тропічних широт, і з'ясувати причини, які зумовлюють відмінності. Вперше учні ознайомлюються з впливом четвертинного зледеніння на формування рельєфу континенту і розвиток природи. Природні зони, яких не було на інших материках, доцільно охарактеризувати із залученням до роботи учнів, які вже знають алгоритм її виконання. На матеріалі теми логічно погли-

бити екологічні знання на прикладі материка, де природа в ряді районів зазнає кардинальних змін під впливом господарської діяльності людини. Вивчення населення і політичної карти можна організувати у порівнянні з Південною Америкою, але з виділенням специфічних рис.

Практичні роботи спрямовані на вдосконалення умінь аналізувати тематичні карти, зіставляти їх, робити висновки. Роботи потребують більшої творчості під час їх виконання та глибших узагальнень.

Тема 6 — «Євразія» — завершує ознайомлення з материками. Метою теми є завершити формування багатьох системних понять: геолого-геоморфологічних, кліматологічних, гідрологічних. Підбиваються підсумки засвоєння методів практичної діяльності: написання характеристики фізико-географічного положення, виявлення особливостей рельєфу, клімату, складання характеристики річки, природної зони, населення, політичної карти. Більше уваги слід приділити порівнянням з іншими материками, географічних об'єктів на самому материках. Під час вивчення теми велике значення має узагальнення і систематизація матеріалу, вивченого раніше. Через це змінюються й методичні підходи: збільшується використання тексту підручника, значно поглиблюється робота з картою, зростає кількість практичних робіт, що все більше набувають рис дослідження. Оскільки Україна розташована в Євразії, доцільно частіше звертатися до місцевого матеріалу.

Під час вивчення теми також вводяться окремі нові поняття для курсу, зокрема «багаторічна мерзлота». При її вивченні, спираючись на матеріал 6 класу, з'ясовуються гіпотези про формування і вплив мерзлоти на діяльність людини.

Завершальний **розділ IV** курсу — **«Земля — наш спільний дім»** — розкриває основні глобальні проблеми, що постали перед людством на порозі XXI ст. Слід підкреслити причини загострення проблем з другої половини XX ст. Особливу увагу доцільно приділити екологічним проблемам сучасності, з'ясувати їх сутність і можливі шляхи розв'язання. Оглядово можна подати проблеми війни і миру, демографічну, продовольчу, енергетичну, сировинну, оскільки більш детальне ознайомлення з ними відбудеться у 10 класі. Під час розгляду проблеми освоєння Світового океану більше уваги доцільно приділити її екологічним аспектам.

Важливо підкреслити роль міжнародного співробітництва у справі розв'язання глобальних проблем людства.

Отже, послідовне вивчення тем курсу «Географія материків і океанів», дає змогу реалізувати основні завдання: в доступній формі показати цілісність і диференціацію природи Землі.

3.3. Навчально-методичне та матеріально-технічне забезпечення курсу

Курс «Географія материків і океанів» має весь потрібний для роботи учнів і вчителя навчально-методичний комплекс: підручник — географічний атлас — робочий зошит — контурні карти — практикум — дидактичні матеріали.

Нині є підручники для 7 класу різних авторів. Підручник С. Г. Кобернік, О. Я. Скуратович (Географія материків і океанів. — К.: Навчальна книга, 2004. — 319 с.) є не тільки джерелом інформації для учнів, а й сприяє організації їх навчально-пізнавальної діяльності. Він складений відповідно до програми курсу і розкриває її основні навчально-виховні ідеї. Структура підручника, послідовність викладання матеріалу відображають логічні зв'язки кожної наступної теми з попередніми, що забезпечує відпрацювання основних ідей, теорій, понять курсу протягом всього року завдяки їх багаторазовому повторенню і застосуванню в нових навчальних ситуаціях. Через зміст усіх смислових частин підручника проходять основні світоглядні ідеї курсу: єдність і цілісність природи планети, взаємозв'язки природних компонентів у географічній оболонці, неоднорідність ГО, ідея взаємодії природи і суспільства.

Головним структурним компонентом підручника «Географія материків і океанів» є текст параграфів. Для кращого його розуміння і засвоєння учнями в ньому виділено кілька різних елементів. На початку параграфа подані запитання для актуалізації опорних знань, без яких розкривати зміст нового матеріалу складно. Слід звернути увагу школярів на ці запитання і знайти на них відповіді, пригадавши раніше вивчені поняття, терміни, факти. Текст параграфів поділено на смислові блоки, які є логічними етапами до розкриття всієї теми. Багато слів виділено окремим шрифтом: це терміни і поняття (наприклад, «ізотерми», «атмосферний фронт», «платформа», «природна зона», «циклон» тощо). Курсивом набрані назви географічних об'єктів, які слід відшукати на картах атласу і запам'ятати їх місцезнаходження.

У тексті також певним шрифтом виділено додатковий описовий матеріал, що не обов'язковий для засвоєння. Але він допомагає розкрити основні поняття, взаємозалежності, події, що описані в тексті параграфа.

Після кожної теми подані запитання і завдання, розбиті на різні рівні складності. Найпростіші запитання передбачають лише відтворення знань на репродуктивному рівні. Умовно можна сказати, що це запитання на задовільну оцінку. Питання творчого характеру, безпосередніх відповідей на які в тексті пара-

графа відшукати не можна, потребують знань з попередніх тем і вільне оперування основними поняттями курсу. Ці питання також передбачають встановлення причинно-наслідкових зв'язків між об'єктами і явищами. Завдання підвищеної складності передбачають аналіз географічних карт, їх зіставлення, а також зміння робити висновки на основі знаходження логічних зв'язків між явищами і об'єктами.

Крім основного тексту в кінці кожної теми подано рубрику «Це цікаво знати». Тут є матеріал про цікаві факти, «таємниці природи», «рекорди» навколишнього світу. Він значно розширює знання школярів з географії.

Великого значення у підручнику надається позатекстовим компонентам. Вони покликані створити умови для активізації пізнавальної діяльності учнів на уроці й дома. Крім того, ілюстративний матеріал допомагає створити образ території, що вивчається, що є немаловажним у даному курсі. До позатекстових компонентів підручника належать: слайди, карти і схематичні малюнки, таблиці.

У кінці підручника вміщено словник термінів і понять та словник географічних назв.

Таким чином, підручник «Географія материків і океанів» розраховано на різні рівні засвоєння матеріалу, що враховує індивідуальні особливості учнів, які працюватимуть з ним. Підручник створено на принципово новому методичному рівні і враховує останні досягнення педагогічної науки.

Географічний атлас є другим важливим навчально-методичним компонентом роботи в 7 класі. Без нього вивчення курсу «Географія материків і океанів» буде неповноцінним. Перша частина атласу подає загальносвітові карти. У другій — вміщено багато тематичних карт світу: тектонічна, кліматична, кліматичних поясів і областей, природних зон. Ці карти не лише є ілюстрацією до матеріалу підручника, а й подають нові відомості, що значно розширюють знання учнів. Важливо навчити школярів правильно вибирати карту потрібного змісту, аналізувати відразу кілька карт, зіставляти їх і на цій основі робити висновки, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

Для вивчення кожного материка (крім Антарктиди) подано цілий комплекс загально-географічних, тематичних і комплексних карт. Це фізичні карти материків, тектонічні, кліматичні, природних зон, політичні, комплексні. Навколо основного зображення карт вміщено додаткові джерела інформації: слайди, малюнки, аерофотознімки, кліматичні діаграми. Вони значно розширюють зміст карти, конкретизують його. Всі карти адаптовані до вікових особливостей учнів і зручні у користуванні. У зв'язку з величезною площею Євразії для полегшення

роботи, крім карт всього материка, подано також географічні карти окремих її частин.

Цікавою є карта визначних географічних об'єктів та явищ Землі. Вона показує деякі найвідоміші рекорди в світі природи та «екстремальні предмети та явища» нашої планети: найспекотніше, найхолодніше, найвологіше, найсухіше місця, найглибше озеро, найдовша річка, найвищий водоспад і т.п. Це карта для допитливих. Організуючи нетрадиційні форми роботи чи запроваджуючи елементи змагання на уроці, вчитель може використати матеріал цієї карти, а учні, вивчаючи кожний материк, можуть суттєво поповнити свої знання її фактичним матеріалом.

Довідкові таблиці атласу розширюють можливості його використання на практичних роботах. Дані таблиць мають не тільки спеціальний науковий зміст, а й цікаві для загального ознайомлення.

Допоможе вчителю урізноманітнити методи узагальнення і контролю знань, а учням пошуку нової інформації, повторення і самоконтроль **робочий зошит** з курсу «Географія материків і океанів». Його можна ефективно використовувати у поєднанні з іншими джерелами знань. Завдання розраховані на різний рівень сприйняття: деякі з них потребують лише відтворення інформації, інші ж — глибокого логічного осмислення, підключення творчих здібностей. Контурні карти, що вміщені у зошиті, і завдання до них допоможуть у виконанні практичних робіт, які передбачені програмою, а також під час вивчення географічної номенклатури. Узагальнюючі таблиці дадуть змогу привести в систему знання з певної теми або ж розділу.

Суттєвим доповненням до «Сторінки для допитливих» підручника є ціла низка ребусів, кросвордів, чайнвордів, загадок. Це значно активізує творчу роботу школярів, сприяє розвитку інтересу до предмета.

Для перевірки знань з кожного розділу чи великої теми у зошиті передбачена система запитань і тестових завдань. Це дає можливість учням провести самоконтроль знань, а вчителів перевірити їхній рівень засвоєння цих знань. Крім того, готові завдання для контролю знань значно спрощують як саму перевірку, так і оцінювання роботи школярів.

Робочий зошит побудований так, що може повністю або частково замінити деякі інші засоби навчання: контурні карти, звичайні робочі зошити з предмета. Він суттєво доповнює методичну базу підручника, підносить її на якісно новий рівень.

Використання робочого зошита дає можливість значно урізноманітнити зміст завдань, їх форму, організувати нетра-

диційні форми контролю, зекономити час на уроці, звертаючись уже до готового тексту.

Важко вивчати курс географії материків і океанів без **контурних карт**, адже однією з вимог до вмінь учнів є вміння знаходити на карті об'єкти, що названі в темах.

Контурні карти містять методичний апарат до кожної карти, що включає завдання, які учень має виконати повністю чи вибірково (на розсуд вчителя).

Матеріально-технічне забезпечення курсу «Географія материків і океанів» постійно поповнюється новими матеріалами. Видано цілу низку **настінних шкільних карт**. З карт світу в 7 класі використовують такі: фізичну, тектонічну, кліматичну, кліматичних поясів і областей, ґрунтів, географічних поясів і природних зон, густоти населення, народів світу, політичну. Для кожного материка (крім Антарктиди) створені такі настінні шкільні карти: фізична, тектонічна, кліматична, природних зон, політична. Для вивчення Антарктиди складено фізичну карту з вирізками карт підлідного рельєфу і кліматичної.

Велику допомогу нададуть вчителю комплекти таблиць до вивчення кожного материка. Таблиці побудовані так, що містять картосхему, яка пояснює формування певного компонента природи, а поряд з нею — малюнки, які дають змогу уявити зовнішній вигляд території, що вивчається. Комплект таблиць до кожного материка включає такі картосхеми: історія відкриття та дослідження, клімат, природні зони, населення. Підвищить ефективність викладання розділу «Загальні географічні закономірності» набір таблиць з інформацією про атмосферні явища: теплий і холодний фронт, циклони і антициклони. Вивчаючи рухи Землі у космосі, доречно продемонструвати **телурій**.

Крім таблиць, ефективним є використання **картин**, оскільки часто йдеться про території, що безпосередньо учням невідомі, а знайомі лише за описами чи телепередачами. Яскраві картини природних зон значно підсилюють емоційний стан учнів і включають у роботу зорову пам'ять. Під час вивчення природних зон материків Північної півкулі доцільно використати **гербарій**, в якому зібрані представники флори тундри, тайги, мішаних лісів, степів, пустель, субтропіків.

У стадії формування система технічних засобів навчання з курсу. Вивчаючи окремі материки, можна використати **діафільми**. Як правило, для ознайомлення з природою кожного материка створено по два діафільми: про загальний фізико-географічний огляд та природні країни. З теми «Антарктида» є діафільм, в якому особлива увага приділяється історії відкриття і дослідження цього материка.

В останній час іде процес створення відеофрагментів та комп'ютерних програм, які можуть посприяти вивченню курсу «Географія материків і океанів». Створено мультимедійний підручник з курсу (автор О. Я. Скуратович). В ньому міститься багатий текстовий та ілюстрований матеріал, масштабовані географічні карти, різнорівневі запитання та завдання. Підручник може бути використаний як під час роботи в класі, так і для самостійної роботи учнів дома.

3.4. Методичні моделі вивчення курсу

Жодний з курсів шкільної географії не може вступити в конкуренцію з географією материків і океанів за можливостями використання різних нетрадиційних форм організації навчання: це уроки-подорожі, прес-конференції, відеоуроки, сюжетно-кольорові ігри, уроки-практикуми з широким застосуванням групових форм роботи — вікторини, гра «що?», «де?», «коли?», брейн-ринг тощо. Саме ці нові форми роботи значно підсилюють мотивацію навчання — спонукають школярів до пошукової діяльності, залучають до роботи додаткові джерела інформації: довідники, художню і науково-популярну літературу, періодичну пресу, колекції марок, значків, листівок, іграшок тощо. А головне — формують позитивне ставлення до предмета, без якого опанувати потрібний обсяг знань неможливо. Тільки нетрадиційні форми роботи здатні у повній мірі розкрити творчі здібності школярів та їхні організаторські можливості.

Широке використання нестандартних форм організації навчання дає змогу застосувати модель великих смислових блоків, яка має певні переваги над традиційною моделлю комбінованих уроків.

Детальне ознайомлення з порядком організації навчальної роботи з використанням моделі великих смислових блоків було зроблено в цьому посібнику під час розгляду методики викладання курсу «Загальна географія» (6 клас). Тут же більше уваги приділимо конкретним прикладам організації роботи з різних розділів і тем.

Нагадаємо, що названа модель дає змогу багато разів у різних навчальних ситуаціях повторити матеріал. За рахунок економії часу на вивчення нового матеріалу вивільняються уроки для нетрадиційних форм роботи, виконання практичних робіт, узагальнення, систематизації і корекції знань.

Як вже зазначалося, при використанні моделі великих блоків, учитель розподіляє час на вивчення кожної великої теми чи розділу на чотири етапи:

I етап — вивчення нового матеріалу, на який у 7 класі доречно відвести від 30 до 50 % навчального часу;

II етап — вдосконалення знань, умінь і навичок — 20–25 % часу, що виділено на вивчення теми чи розділу;

III етап — застосування набутих знань на практиці, на це доцільно відвести 1–2 уроки на вивчення перших материків і 2–3 уроки — решти;

IV етап — корекція і контроль знань (1–2 уроки), уроки узагальнення і систематизації знань, заліки.

Наведемо приклад розподілу навчальних годин з розділів і тем курсу «Географія материків і океанів» за моделлю великих смислових блоків (див. табл. 15).

Таблиця 15

ОРІЄНТОВНЕ ПЛАНУВАННЯ УРОКІВ У 7 КЛАСІ

Розділ, тема	Загальна кількість годин	I етап	II етап	III етап		IV етап	
				практичні уроки в класі	практичні уроки на місцевості	уроки узагальнення і систематизації знань	уроки-заліки (тематичне оцінювання)
<i>Вступ</i>	1	1	–	–	–	–	–
<i>Розділ 1</i> Загальні закономірності природи Землі	13	7	3	–	1	1	1
<i>Розділ 2</i> Океани	7	4	1	1	–	–	1
<i>Розділ 3</i> Материки Тема 1. Африка	10	4	3	2	–	–	1
Тема 2. Австралія	4	2	1	–	–	–	1
Тема 3. Південна Америка	6	3	1	1	–	–	1
Тема 4. Антарктида	2	1	1	–	–	–	–
Тема 5. Північна Америка	7	3	2	1	–	–	1
Тема 6. Євразія	15	6	4	3	–	1	1
<i>Розділ 3</i> Земля – наш спільний дім	3	1	2	–	–	–	–

Виділимо великі смислові блоки у проведенні I етапу роботи. Вони об'єднують матеріал кількох параграфів, що логічно пов'язані один з одним. Це дасть змогу зекономити час на інші етапи роботи.

Розділ «Загальні закономірності природи Землі»

Блок 1. Походження Землі. Основні етапи її розвитку. Види руху Землі (осьовий, орбітальний) і його наслідки.

Блок 2. Походження материків і океанів. Гіпотеза дрейфу материків, теорія тектоніки літосферних плит. Основні типи земної кори. Рельєф планети і його формування. Планетарні, основні і дрібні форми рельєфу. Платформи і пояси складчастості.

Блок 3. Кліматотвірні чинники: сонячна радіація, атмосферна циркуляція, повітряні маси, їх загальні типи. Загальна циркуляція атмосфери. Пасати, західне перенесення, східні приполярні вітри. Мусони. Атмосферні фронти.

Блок 4. Розподіл тепла і вологи на Землі. Роль підстилаючої поверхні у формуванні клімату. Кліматичні пояси світу.

Блок 5. Води Світового океану. Типи водних мас. Морські течії. Життя в океані.

Блок 6. Інші компоненти природи, закономірності їх формування і розвитку: води суходолу, органічний світ, ґрунти.

Блок 7. Географічна оболонка, її межі і формування. Загальні закономірності географічної оболонки: цілісність, ритмічність, неоднорідність, кругообіг речовин і енергії. Зональні і азональні природні комплекси.

Розділ «Материки»

Тема «Африка».

Блок 1. Загальні відомості. Своєрідність природи материка, що пов'язана з особливостями географічного положення. Рельєф і його походження. Переважання рівнин. Корисні копалини, закономірності їх поширення.

Блок 2. Загальні особливості клімату. Кліматичні пояси і типи клімату. Загальні характеристики вод суходолу. Річки, озера, підземні води та їх значення для природи і населення.

Блок 3. Природні зони. Вологі екваторіальні ліси. Савани і рідколісся. Тропічні пустелі. Специфічність ґрунтово-рослинного покриву і тваринного світу. Перетворення природних комплексів людиною.

Блок 4. Населення. Раси і народи. Мови народів. Релігійний склад населення. Зміни кількості й розміщення населення. Політична карта: колоніальне минуле Африки і найбільші держави (їхні назви, столиці).

Примітка. Питання про історію дослідження і освоєння материка (Васко да Гама, Д. Лівінгстон, Г. Стенлі, Є. Ковалевський), національні парки, стихійні явища природи доцільно висунути на II етап вивчення теми у вигляді індивідуальних чи групових завдань або на обговорення в ході проведення рольових ігор, конференцій тощо.

Тема «Австралія».

Блок 1. Загальні відомості. Своєрідність географічного положення. Форми рельєфу, корисні копалини. Загальні особливості клімату. Типи клімату. Води суходолу.

Блок 2. Органічний світ, його давність і унікальність. Природні зони (їхні назви і закономірності зміни без детальної характеристики). Населення. Австралійський Союз.

Примітка. На II етап роботи можна винести розгляд питань про історію відкриття і освоєння материка, характеристику природних зон і зміну природних комплексів людиною.

Тема «Південна Америка».

Блок 1. Загальні відомості та своєрідність природи материка, що пов'язані з географічним положенням. Основні форми рельєфу. Корисні копалини.

Блок 2. Клімат. Роль атмосферної циркуляції у формуванні розподілі тепла і вологи. Типи клімату і їх вплив на формування поверхневого стоку. Найбільші річкові системи. Озера. Льодовики. Підземні води.

Блок 3. Природна зональність рівнин і висотна поясність Анд. Формування, чисельність і розміщення населення. Найбільші держави та їхні столиці.

Примітка. Виносимо на II етап роботи відомості про дослідження і освоєння материка, характеристику природних зон, питання про зміну природних комплексів людиною.

Тема «Антарктида»

Блок 1. Загальні відомості. Своєрідність материка, що зумовлена географічним положенням. Відкриття і дослідження Антарктиди (у загальних рисах). Будова поверхні, корінний і льодовиковий рельєф. Абсолютна висота материка. Клімат. Органічний світ. Природні ресурси Антарктиди.

Примітка. Детальні відомості про дослідження Антарктиди, сучасні наукові роботи на материку, їх географічне значення, про Україну як антарктичну державу, екологічні проблеми континенту виносимо на II етап роботи.

Тема «Північна Америка».

Блок 1. Загальні відомості й своєрідність природи материка, що пов'язана з географічним положенням. Будова поверхні, рельєф. Роль вулканізму і давнього зледеніння у його формуванні. Корисні копалини, закономірності їх поширення.

Блок 2. Клімат. Роль рельєфу у формуванні типів клімату. Кліматичні пояси і області. Води суходолу. Основні річкові системи. Великі озера. Господарське значення водойм.

Блок 3. Природні зони (назва, закономірності поширення). Висотна поясність Кордильєр. Населення: формування, сучасний склад і структура. Найбільші держави.

Примітка. До II етапу відносимо матеріал про історію відкриття та освоєння материка, характеристику природних зон, екологічні проблеми Північної Америки.

Тема «Євразія».

Блок 1. Загальні відомості про материк. Особливості природи Євразії у зв'язку з географічним положенням і розмірами. Поділ материка на дві частини світу — Європу і Азію.

Блок 2. Відмінності Євразії за будовою поверхні від інших материків. Формування рельєфу. Давні материкові зледеніння. Області землетрусів і вулканізму. Закономірності розміщення родовищ корисних копалин.

Блок 3. Клімат Євразії, його порівняння з кліматом Північної Америки. Вплив кліматотвірних чинників на розподіл температур повітря, атмосферного тиску, опадів. Кліматичні пояси і області.

Блок 4. Розподіл внутрішніх вод. Територія внутрішнього стоку. Найбільші річкові й озерні системи. Основні типи живлення і режиму річок. Сучасне зледеніння. Багаторічна мерзлота.

Блок 5. Прояв широтної зональності й висотної поясності в Євразії. Природні зони материка, їх порівняння з аналогами у Північній Америці. Висотна поясність Альп і Гімалаїв.

Блок 6. Населення і політична карта Євразії. Народи. Нерівномірність розміщення населення, історичні та природні причини, що її обумовлюють. Найбільші країни та їхні столиці.

Примітка. Розгляд питань про відкриття і дослідження Центральної Азії М. М. Пржевальським, П. П. Семеновим-Тян-Шанським, П. К. Козловим, про зміну стану водойм під впливом господарської діяльності людини; про сучасні ландшафти і проблеми охорони природи Євразії переносимо на II етап роботи.

Нагадаємо, що кожний блок, як правило, розглядається на одному уроці. Для того щоб встигнути розглянути за урок великий обсяг матеріалу, слід, керуючись вимогами до знань і вмінь учнів програми, генералізувати його, відкинувши всі другорядні відомості.

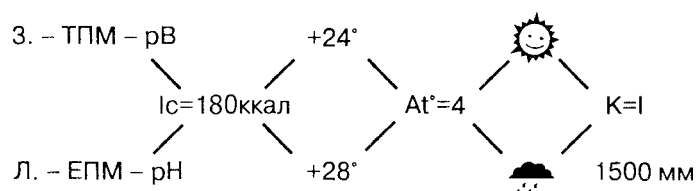
Засвоєнню нового матеріалу на I етапі сприятиме використання засобів схематичної наочності. До курсу географії материків та океанів на основі ідей В. Ф. Шаталова були розроблені комплекси структурно-логічних схем (СЛС) і картосхем (О. Я. Скуратович), а також опорно-інформаційних схем (ОІС) і картосхем (С. Г. Кобернік та Р. Р. Коваленко). Основні правила складання СЛС детально описані в розділі про методику викладання курсу «Загальна географія» (6 клас).

Опорно-інформаційні схеми також є різновидом схематичної наочності, що відображає причинно-наслідкові зв'язки у навчальному матеріалі. Основними рисами ОІС є опорність, інфор-

маційність і схематичність. Опорність характеризується тим, що після вивчення нового матеріалу маємо складений у логічній послідовності з використанням умовних позначень і скорочень конспект, за допомогою якого можна швидко пригадати і повторити великий обсяг інформації. Інформаційність означає, що дана схема є носієм певної частини навчальної інформації з конкретного питання. Схематичність відповідно окреслює наявні зв'язки і залежності та відображає послідовність вивчення матеріалу. Під час складання ОІС користуються такими принципами: 1) загальний принцип побудови наукового знання: чітка система понять є основою наукової теорії, а факти і приклади — більш варіативні; 2) певна система умовних позначень, яка має бути досить простою, зрозумілою школярам; 3) своєрідна кольорова гама: червоним кольором виділяють основні поняття, їх складові — синім, фактичні відомості (географічна номенклатура, статистичні дані, існуючі класифікації) — жовтим.

Карто схеми є важливим засобом схематичної наочності саме у курсі «Географія материків і океанів». Адже більша частина матеріалу, що вивчається, прив'язана до конкретної території. Тому саме карто схема дає змогу прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки і разом з тим засвоїти розміщення певних природних об'єктів чи явищ. Слід мати на увазі, що карто схеми не дублюють карту настінну чи в атласі. Вони містять, по-перше, лише ті фактичні дані, що передбачені програмою, по-друге, при їх складанні не потрібна точність нанесення інформації, по-третє, на них використовується, як і при побудові СІС чи ОІС, система умовних позначень. У 7 класі найчастіше будемо користуватися такими групами умовних значків, як «кліматична формула» і «формула джерела живлення, режиму і господарського використання річки». Наведемо приклади цих формул.

Кліматична формула, що характеризує особливості субекваторіального кліматичного поясу має такий вигляд:

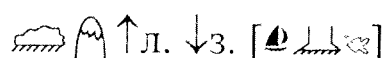


Формула означає: взимку в субекваторіальному поясі падають тропічні повітряні маси з високим тиском, влітку — екваторіальні повітряні маси, тиск низький, річна кількість сумарної сонячної радіації становить 180 ккал/см² на рік, середньосічнева температура повітря становить +24 °С, середньоліпнева +28 °С,

тому річна амплітуда температур дорівнює 4 °С; опади розподіляються нерівномірно, зима (коли панують тропічні повітряні маси і тиск високий) — суха. Цей період називають сухим сезоном. Літо (під час панування екваторіальних повітряних мас при низькому тиску) — вологе, випадає 1500 мм опадів. Це — сезон дощів. Протягом року зволоження достатнє.

Отже, графічно записаний рядок знаків, що легко сприймаються школярами, містить великий обсяг інформації. Послідовність застосування формули показує логіку висвітлення питання про особливості клімату певного поясу.

Розглянемо формулу джерела живлення, режиму і господарського використання річки на прикладі Інду.



Записи означають: Інд має мішане живлення з переважанням дощового і льодовикового. Повінь на річці настає влітку, межень — взимку. В господарстві Інд використовується для судноплавства, зрошення полів, рибальства. Проста, зрозуміла система значків дає змогу записати коротко певний обсяг інформації, який графічно сприймається легше, ніж у вигляді тексту.

Інші значки, що можуть бути використані в цій формулі:

- * — переважає снігове живлення річки,
- ⋮ — переважає ґрунтове живлення,
- ↑ — річка повноводна протягом усього року,
- ∞ — річка замерзає,
- ⋯ — річка пересихає,
- ⚡ — річка багата на гідроенергоресурси.

Картосхеми зручно використовувати під час вивчення таких питань програми: фізико-географічне положення материка, будова земної кори, рельєф і корисні копалини, клімат і внутрішні води; СЛС і ОІС — під час розгляду загальних географічних закономірностей, вивченні природних зон, населення і політичної карти.

Доцільно не давати одразу готову опорну схему чи картосхему на дошці. Це ускладнить її сприйняття школярами. Варіантів їх заповнення може бути кілька. По-перше, заповнення схеми іде паралельно: вчителем на дошці, учнями в зошитах чи на контурних картах. Обов'язково під час такої роботи влаштовують обговорення матеріалу.

По-друге, вчитель на дошці заздалегідь може накреслити «каркас» схеми із нанесенням стрілок взаємозалежностей. «Комірки» заповнюються паралельно з поясненням чи обговоренням: вчителем на дошці, учнями — в зошитах чи на контурних картах. Такий варіант найбільш зручний. З одного боку, він відразу дає уявлення про розміри схеми і учні не питатимуть, як, дрібно чи крупно слід писати. З іншого боку, цей варіант роботи менше прив'язує вчителя до дошки: деякі графи він зможе заповнити як приклад, а деякі лише продиктувати чи запропонувати зробити це учням самостійно чи під диктування однокласників.

І, нарешті, найзручнішим варіантом роботи зі складання картосхеми було б застосування кодоскопних транспарантів методом поетапного накладання. Для цього кожний мікроблок наноситься на окрему кодограму, кожна з яких по ходу вивчення матеріалу накладається одна на одну і складатиме, врешті-решт, єдину картосхему-кодограму (КС-К) для великого смислового блоку програми вивчення теми.

Наведемо приклад складання КС-К для використання методом поетапного накладання до теми «Клімат і внутрішні води Південної Америки» (див. мал. 8–9).

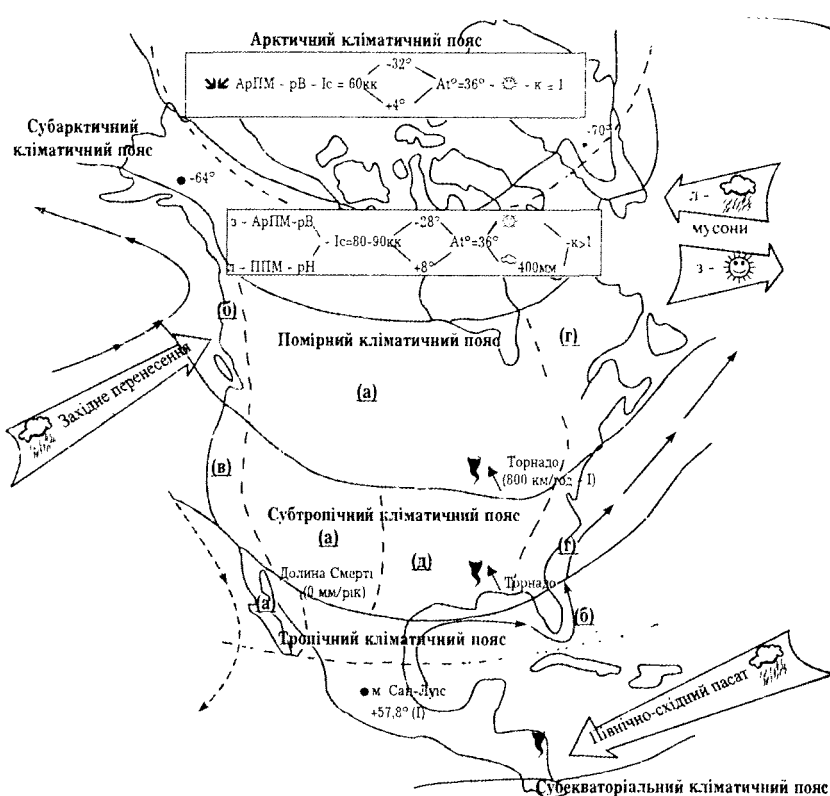
Слід мати на увазі, що використання схематичної наочності зовсім не означає відмову від роботи з картами атласу, настінними картами, картками, підручником. Крім того, бажано не примушувати школярів перемальовувати схеми в зошити чи на контурні карти. Значно важливіше переконати їх це робити, дозволивши користуватися графічною наочністю під час відповіді з місця.

Тема «Фізико-географічне положення, рельєф і корисні копалини Північної Америки».

Обладнання: фізична і тектонічна карти Північної Америки, комплекс КС-К і графопроектор (чи заготовка картосхеми на дошці), фізична карта світу, контурні карти, атласи.

На початку уроку вчитель повідомляє його тему і завдання: визначити вплив географічного положення Північної Америки на її природу, порівняти ФГП Північної і Південної Америки, удосконалити вміння вибирати карти потрібного змісту і користуватися ними для встановлення взаємозв'язків між будовою земної кори, формами рельєфу і розміщенням родовищ корисних копалин, показати вплив четвертинного зледеніння на рельєф континенту.

Учні пригадують план характеристики материка і його фізико-географічне положення. Спочатку без залучення картосхеми школярі за допомогою карт атласу дають оцінку ФГП Північної Америки за планом; визначають риси відмінності і

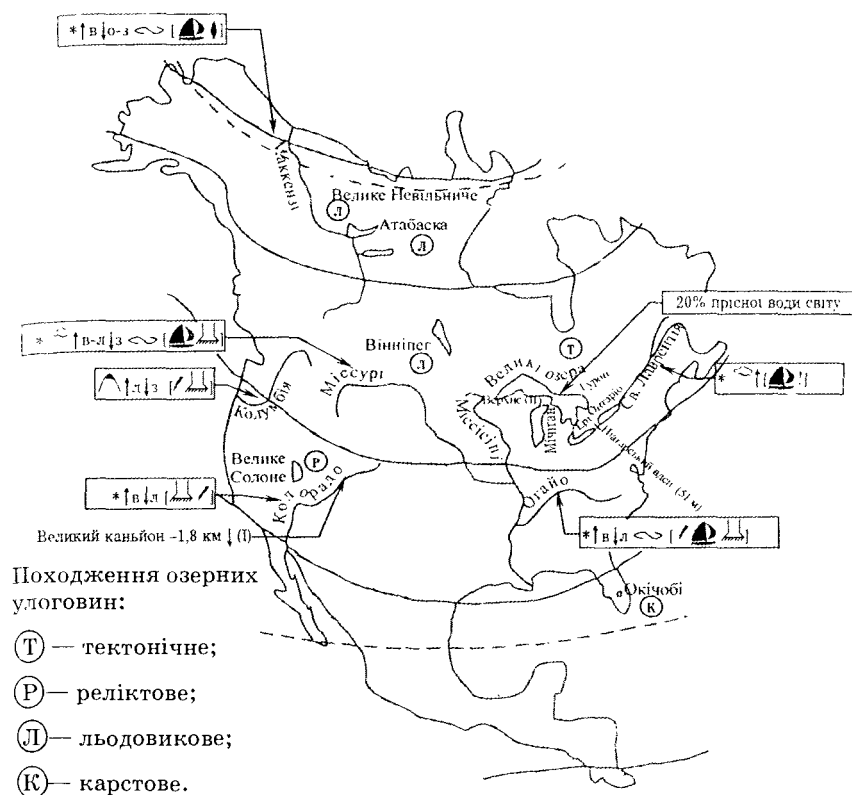


Мал. 8. Картосхема до теми «Клімат Північної Америки»

подібності географічного положення Північного і Південного материків Америки; пригадують відмінності між поняттям «материк» і «частина світу». Як підсумок, вчитель демонструє мікроблок КС-К, що передає матеріал про особливості ФГП Північної Америки.

Якщо картосхема складається на дошці, то вчитель на контурах материка, заздалегідь накреслених, малює, а учні на контурних картах наводять основні лінії, що характеризують географічне положення: екватор, нульовий меридіан (далеко на схід від Північної Америки), тропік і полярне коло. Потім підписують назви океанів, що оточують материк, наносять течії біля його берегів і визначають їх вплив на природу узбереж.

Після цього позначають сусідні материки та водні об'єкти на межі з Північною Америкою. Таким чином, матеріал про особливості ФГП материка вже проговорюється двічі: перший раз — під час роботи з картами атласу, другий раз — під час заповнення картосхеми.



Мал. 9. Картосхема до теми «Внутрішні води Північної Америки»

На наступному етапі уроку вчитель пропонує чотирьом учням біля дошки, а іншим на місцях визначити координати і назви крайніх точок Північної Америки і записати їх на картосхемі. Після цього бажано викликати ще двох учнів до дошки, щоб визначити протяжність материка з півночі на південь по 100-му меридіану та із заходу на схід по 40-й паралелі. Так учні одержать уявлення про розміри континенту і порівняють його з іншими материками. Далі вивчають берегову лінію Північної Америки. Учні порівнюють ступінь її розчленованості з іншими материками, з'ясовують причини великої кількості островів, півостровів, заток, проток біля берегів материка. Вчитель демонструє ще один мікроблок КС-К, на якому підписані об'єкти берегової лінії. Учні наносять їх на картосхему. Демонстрування вчитель супроводить короткими повідомленнями про походження топонімів. Завершується перший етап уроку повторюванням (дуже стислим і конкретним) особливостей географічного положення і ступеня порізності берегової лінії Північної Америки.

Другий етап уроку присвячуємо розгляду питання про рельєф материка і його зв'язок з будовою літосфери. Актуалізуються поняття «літосферні плити» і пригадуються види їх відносних рухів. Далі пропонується проаналізувати тектонічну карту світу з межами літосферних плит і з'ясувати положення материка щодо них. Потім розглядаються напрями пересування плит і відображення цього у рельєфі материка (Кордильєри утворилися на заході Північної Америки внаслідок підсування Тихоокеанської літосферної плити під Північноамериканську).

Далі учням пропонується зіставити тектонічну і фізичну карти Північної Америки і знайти взаємозалежність тектонічних структур, форм рельєфу і розміщення родовищ корисних копалин. Поетапно можна використовувати при цьому КС-К чи заповнювати схему на дошці. Один мікроблок КС-К може містити інформацію про складчасті пояси, їх вік, гори, що їм відповідають в рельєфі, і корисні копалини. Другий — ту ж інформацію про давню платформу з виділенням Канадського щита, а також про молоді платформи на узбережжі Мексиканської затоки. Отже, схематична наочність у даному випадку використовується як додатковий методичний прийом для повторення і закріплення знань, здобутих учнями самостійно з карт.

Використовуючи знання учнів про будову земної кори, з'ясовують райони сучасного вулканізму і землетрусів. Вчитель оповідає про роль давнього вулканізму у формуванні рельєфу та утворення корисних копалин Кордильєр, про значення четвертинного зледеніння для природи материка.

Протягом всього уроку учні збирають дані про «рекорди» природи на материк. Вони їх відшукують на карті в ході її аналізу, запам'ятовують із слів учителя під час пояснення, пригадують з прочитаних раніше джерел. На передостанньому етапі можна запропонувати назвати «рекорди», знайдені протягом уроку, і показати їх на карті, навівши цифри, що характеризують їх параметри.

На завершення уроку учні вже мають складені картосхеми. Для корекції знань вони ще раз повторюють особливості ФГП і рельєфу материка. Таким чином, упродовж уроку декілька разів відбувається зміна форм діяльності і досягається 5–6-разове повторення навчального матеріалу. Дома учням залишається ще раз повторити його, користуючись картосхемою. Якщо деякі питання залишилися для когось незрозумілими, слід звернутися до тексту підручника. Крім того за картосхемою треба вивчити географічну номенклатуру.

Розглянемо методику вивчення клімату і внутрішніх вод материків з використанням картосхем на прикладі теми «Африка».

На попередньому уроці школярі вивчали питання про фізико-географічне положення і рельєф Африки. Тому перші 8–10 хвилин часу вчитель відводить на повторення основних питань попереднього великого смислового блоку. Учні при цьому використовують картосхему, складену на попередньому уроці, як план відповіді. Вчитель викликає тих учнів, що бажають відповідати. Для тих, хто ще матеріал не засвоїв, це буде додатковим повторенням.

Далі проводимо вивчення нового матеріалу. По-перше, слід актуалізувати опорні знання про кліматотвірні чинники. Потім за допомогою кліматичної карти Африки з'ясовуємо їх прояв на території материка. Учні вже знають, що Африку екватор перетинає майже навпіл, тому кліматичні умови в ній повторюватимуться дзеркально від екватора на північ і південь материка. В такому ж напрямку має зменшуватись кількість сумарної сонячної радіації, що залежить від кута падіння сонячних променів. Учні також пригадують матеріал про положення більшої частини Африки між тропіками і з'ясовують, як це впливає на її клімат: Африка — найжаркіший материк, бо на більшій частині її території (між тропіками) Сонце буває в зеніті. В евристичній бесіді учні дізнаються, що кількість сумарної сонячної радіації не послідовно зменшується від екватора до країв материка. На екваторі вона становить 140 ккал/см^2 , у тропіках — максимум $180\text{--}220 \text{ ккал/см}^2$, на крайньому півночі й півдні — 160 ккал/см^2 на рік. У чому ж причина порушення закономірності? Школярі пригадують про вплив хмарності на зменшення сумарної радіації. Небо над екватором, над яким формується область низького атмосферного тиску, завжди вкрито хмарами, тому він одержує найменшу в Африці кількість сумарної сонячної радіації.

Евристичну бесіду продовжують запитаннями про атмосферну циркуляцію над Африкою. Учні пригадують чинники формування постійних вітрів і демонструють на кліматичній карті пасати. Потім вони мають визначити причину різного впливу пасатів Північної і Південної півкуль на клімат Африки. Північно-східний пасат, що дме з Євразії, несе сухе повітря, а південно-східний з Індійського океану — вологе.

Третім кліматотвірним чинником є підстилаюча поверхня. Тут школярів треба націлити на те, що слід розглянути вплив на клімат рельєфу та морських течій як чинників підстилаючої поверхні. Аналізуючи карту розподілу опадів, учні відповідають на запитання, які схили Драконових гір одержують більше опадів і чому. Чому на південно-західному узбережжі Африки майже зовсім не випадають опади? Чому на півночі материка сформувалася найбільша пустеля в світі і були зафік-

совані найвищі в світі температури? Виходячи з відповідей на поставлені запитання, діти роблять висновок про вплив рельєфу та холодних і теплих морських течій на клімат Африки.

Після обговорення кліматотвірних чинників, що впливають на клімат, приступаємо до складання картосхеми. Учні за вчителем позначають на контурі Африки екватор, тропіки і з'ясовують, як положення материка між тропіками впливає на сумарну сонячну радіацію, яку одержує поверхня, а також на температуру повітря. Далі наносяться напрями пасатів і повторюється матеріал про їх вплив на клімат континенту. Потім накреслюються напрямки простягання хребтів Драконових гір і холодних течій: Бенгельської, Каїрської, Сомалійської. Учні наочно, завдяки картосхемі, впевнюються, що Драконові гори затримують південно-східний пасат і це впливає на перерозподіл опадів на півдні Африки. Згадавши, як впливають холодні течії на клімат узбереж, діти малюють біля них «сонечко» — значок, який означає суху погоду.

Отже, картосхема дає змогу узагальнити перший етап уроку, присвячений кліматотвірним чинникам і вдруге проговорити матеріал про їх вплив на клімат Африки.

Після цього логічно перейти до кліматичного районування Африки. По-перше, слід актуалізувати знання про основні й перехідні кліматичні пояси і повітряні маси, що в них панують. По-друге, учні роблять висновок, що в Африці, у зв'язку з особливостями її географічного положення, всіх поясів, крім екваторіального, є по два. На картосхемі наносяться межі кліматичних поясів і підписуються їхні назви.

Тепер можна перейти до характеристики погоди у кожному поясі. Разом з учителем, відповідаючи на його запитання, учні дають опис погоди в екваторіальному кліматичному поясі. Підсумовуючи все сказане, вчитель вводить «кліматичну формулу», записуючи її на дошці в межах екваторіального поясу. Учні за вчителем переносять записи на свої контури. Аналогічно характеризується перехідний субекваторіальний пояс. Школярі пригадують, як змінюються пори року у Північній і Південній півкулях, і роблять висновок про риси подібності та відмінності субекваторіального типу клімату в кожній півкулі. Характеризуючи тропічний і субтропічний пояси, звертається увага на відмінності клімату всередині поясу — виділення кліматичних областей: морської, континентальної, середземноморської. Після обговорення всі відомості у вигляді «кліматичних формул» заносяться до картосхеми.

Уже за готовою картосхемою учні ще раз коротко повторюють кліматичні особливості Африки і чинники, що впливають на їх формування.

Логічним продовженням цього уроку є матеріал про внутрішні води материка. Спочатку учні пригадують, що відносять до внутрішніх вод. Потім у ході евристичної бесіди виявляють вплив кліматичних умов на забезпеченість материка внутрішніми водами. На цій основі діти визначають, які частини Африки найкраще, а які найгірше забезпечені поверхневими водами.

Характеристику річок можна розпочати з актуалізації знань про річкову систему, річковий басейн, вододіли, ознайомлення з поняттями «басейн океану» і «басейн внутрішнього стоку». Учні виявляють причини різних розмірів площ цих басейнів, аналізуючи малюнок підручника «Басейни річок Африки».

Далі діти підписують найбільші річки континенту на картосхемі: Ніл з притоками Голубий і Білий Ніл, Конго, Замбезі, Нігер. Важливо підписати річки на тій же карті, де дано характеристику кліматичних поясів. Це полегшить опис джерел живлення і режиму названих річок. Вчитель підкреслює взаємозв'язки режимів річок з кліматичними умовами, в яких вони протікають. Для прикладу він наводить характеристику живлення і режиму річки Конго, записуючи формулу. Учні з допомогою вчителя аналізують режим Замбезі та Нігеру, порівнюючи їх і виявляючи риси подібності та відмінності. Після цього підписують водоспад Вікторія на річці Замбезі. Режим Нілу доцільно розглянути останнім, як найбільш складний. Вчитель ставить проблемне запитання перед учнями: «Чому Ніл, що тече через Сахару, в спекотне літо не міліє, як всі інші річки пустелі, а виходить з берегів?» Учні мають пов'язати це з режимом приток Нілу, що беруть початок у субекваторіальному поясі, де влітку — сезон дощів. На завершення вводиться поняття «ваді» — сухі русла річок у пустелях Африки.

Після цього на картосхемі позначаються найвідоміші озера материка: Вікторія, Танґаньїка, Ньяса, Чад, Тана. З'ясовується походження їх улоговин і риси унікальності. Завершується вивчення внутрішніх вод ознайомленням з існуванням артезіанських вод у пустелях.

На останньому етапі уроку учні, спираючись на схему, відповідають на контрольні запитання вчителя про клімат і внутрішні води Африки, називають «рекорди» природи з вивченої теми і одержують домашнє завдання: повторити матеріал за даними картосхеми і вивчити географічну номенклатуру.

Отже, ми вкотре впевнилися у тому, що використання схематичної наочності на уроках вивчення нового матеріалу дає змогу: по-перше, багаторазово повторити вивчене; по-друге, конкретизувати і систематизувати матеріал, і, нарешті, полегшує вивчення домашнього завдання і відповіді на подальших уроках.

Вивчення матеріалу про населення і політичну карту материків проходить за аналогічною методикою. Але на цих уроках доцільніше використовувати замість картосхем ОІС, на якій можна показати формування сучасного расового складу населення, його розміщення, а також ознайомити з основними типами країн на материках.

Наприклад, урок з теми «Населення і політична карта Південної Америки» доцільно розпочати з бесіди про те, що учні читали чи бачили у фільмах про життя людей на цьому материкі. Школярі пригадують історичне минуле материка: давню цивілізацію інків у Андах, знищення місцевих жителів під час колонізації Нового Світу, змішування рас, походження поняття «Латинська Америка».

Ці розрізнені знання лише треба привести в систему. Саме це дасть змогу зробити ОІС до теми «Населення і політична карта Південної Америки». Схема чітко розмежовує населення на корінне і прибуле, показує, до яких рас належить кожна з цих груп. В результаті змішування рас у Південній Америці тепер переважають метиси, мулати, самбо. Як ці змішані раси утворилися, теж відображено в схемі. Логічним продовженням є ознайомлення з політичною картою материка і основними типами країн.

На другому етапі проходять уроки розширення і поглиблення знань. На них той осередок знань, що сформувався на першому етапі роботи, має обрости новими фактами, теоріями. Нетрадиційні форми роботи широко застосовуються саме на цьому етапі.

Однією з форм роботи на другому етапі може стати заочна експедиція з подальшим заслуховуванням звітів кожної пошукової партії на конференції. Ось, наприклад, як можна провести конференцію під час вивчення природних зон Євразії, коли учні мають досвід вивчення природних зон Північної Америки, а також добре ознайомлені з планом характеристики природної зони.

Учні класу формують «пошукові партії». Оскільки Євразія лежить у межах багатьох природних зон, то утворені групи складатимуться з 4–5 чоловік. «Фахівців» у партії можна розподілити за професійними ознаками: «геолог і геоморфолог», «кліматолог і гідролог», «грунтознавець і ботанік», «зоогеограф». Очолює кожну групу «начальник експедиції», який є «спеціалістом-екологом» і координує роботу всіх «фахівців».

Починаючи з теми «Природні зони Євразії», така форма роботи триватиме протягом трьох уроків. Перший із них — заочна експедиція. Кожна пошукова партія «фахівців» дістає завдання скласти опис однієї з природних зон Євразії і вирушає в уявне

відрядження до неї. Для того щоб учням легше було спілкуватися між собою у бригаді, доцільно пересунути меблі відповідним чином. Формують 9 пошукових партій: до тундри і лісотундри; до тайги; до мішаних і широколистих лісів; до лісостепів і степів; до пустель помірного поясу; до субтропиків і тропіків; до перемінно-вологих лісів; до твердолистих лісів і чагарників; до саван і вологих екваторіальних лісів.

Кожна «пошукова партія» одержує комплект картин-завдань і матеріальне забезпечення у вигляді картин, таблиць, гербарію, спеціальної літератури. Крім того, учні користуватимуться атласами і СЛС, складеними як з теми «Євразія», так і з теми «Північна Америка». Суттєву допомогу може надати бригадам також текст підручника.

Інструктивні картки можуть мати такий зміст:

Геологам і геоморфологам: 1. Дослідіть геологічну будову території, на якій розташована природна зона: які тектонічні структури перетинає маршрут експедиції, якими гірськими породами і якого віку складена поверхня? 2. Через які форми рельєфу пролягає ваш шлях, які сили брали участь у їх формуванні? 3. Які корисні копалини залягають на досліджуваній території? З якими тектонічними структурами це пов'язано?

Кліматологам і гідрологам: 1. В межах яких кліматичних поясів і областей проходить маршрут експедиції? Які головні особливості клімату їм притаманні? Виходячи з цього, які труднощі відчула експедиція? 2. Як особливості клімату вплинули на формування поверхневих вод? Які найбільші річки й озера траплялися на шляху експедиції? Які інші види внутрішніх вод є в даній природній зоні?

Ґрунтознавцям і ботанікам: 1. Дослідіть типи ґрунтів, що сформувалися у природній зоні, до якої у вас відрядження. Яку родючість вони мають, як використовуються людиною? 2. Користуючись гербарієм, розкажіть про найхарактерніших представників рослинності природної зони. Яких змін зазнала природна рослинність внаслідок господарської діяльності людини?

Зоогеографам: 1. Назвіть тварин, що є найбільш характерними для природної зони, яку досліджує ваша пошукова партія. 2. Як діяльність людини вплинула на видовий склад тварин? Які з видів потребують охорони?

Начальнику експедиції: 1. Розподіли обов'язки між членами пошукової експедиції. 2. На початку звіту бригади дай характеристику географічному положенню природної зони, до якої вирушила ваша експедиція. На яких ще материках є така природна зона? 3. Після звіту експедиції розкажи, яких змін зазнала природна зона у результаті господарської діяль-

ності людини. Як виникли екологічні проблеми? Як їх можна вирішити?

Протягом усього першого уроку триває підготовка до виступу зі звітами на конференції. Вчитель виступає у ролі консультанта. Роботою пошукових партій керують «начальники експедицій». «Фахівці» мають самостійно підібрати необхідні для аналізу карти, таблиці, а також засоби унаочнення, які демонструватимуться під час звіту (картки, малюнки тварин, гербарії, зразки гірських порід, слайди тощо). Вчитель періодично підходить до кожного столу, допомагає членам експедиції відшукати потрібні джерела знань, якщо самі вони з цим не можуть упоратися.

Результати роботи «пошукової партії» заносяться у звітну таблицю, її креслять всі учні у зошитах (див. форму табл. 16). На першому уроці проходить заповнення даних лише про одну природну зону, з якою детально ознайомлюється експедиція. На двох інших уроках, слухаючи звіти під час конференції, учні записують дані про решту природних зон Євразії. Стимулом до цього може стати повідомлення вчителя про самостійну перевіірочну роботу з даного матеріалу.

Таблиця 16

**ФОРМА ТАБЛИЦІ ДЛЯ ЗВІТУ «ПОШУКОВИХ ПАРТІЙ»
З ТЕМИ: «ПРИРОДНІ ЗОНИ ЄВРАЗІЇ»**

Назва природної зони та її географічне положення	Рельєф і корисні копалини	Типи клімату. Внутрішні води	Ґрунти і рослинність	Тваринний світ	Екологічні проблеми

Другий і третій уроки проходять у формі звітної конференції за результатами роботи пошукових партій. На початку уроку вчитель нагадує основні вимоги до відповідей учнів, звертає увагу на додержання плану характеристики природної зони. Слід чітко визначити регламент виступів — 10 хвилин на бригаду. Не зайвим буде нагадати про необхідність заповнення звітної таблиці під час заслуховування «фахівців» про їхню роботу у «відрядженні». Начальник експедиції представляє залу учасників дослідження, дає відомості про географічне положення природної зони, а далі керує порядком виступу «фахівців» своєї бригади, описує екологічні проблеми природної зони і підбиває підсумки роботи експедиції.

Після виступу бригади учні з місць мають право поставити одне запитання до будь-якого «фахівця» чи до «начальника експедиції».

В кінці другого уроку вчитель підсумовує роботу «пошукових партій»: називає найкращу групу, виставляючи кожному її члену найвищий бал (одержують оцінки й інші учні класу відповідно до рівня якості їх відповідей); нагадує про необхідність повторити до наступного уроку матеріали звітної таблиці.

На початку наступного уроку учні пишуть програмовий **цифровий диктант** «Природні зони Євразії». На дошці заздалегідь записана умова для двох варіантів, у якій відповіді закодовані цифрами.

I варіант		II варіант
0	Арктична пустеля	9
1	Тундра	8
2	Тайга	7
3	Мішані і широколисті ліси	6
4	Твердолисті ліси і чагарники	5
5	Степи	4
6	Перемінновологі ліси	3
7	Пустелі	2
8	Савани	1
9	Вологі екваторіальні ліси	0

Вчитель послідовно диктує запитання, а учні вибирають відповіді, записуючи їх на листочках цифрами-кодами.

Запитання. В якій з природних зон Євразії...

- 1) розміщені рівнини Індостану?
- 2) переважають карликові дерева і ягідні чагарники?
- 3) сформувалися чорноземні і каштанові ґрунти?
- 4) поряд з ялиною і сосною ростуть сибірська ялиця, модрина, кедр?
- 5) ґрунти бурі лісові, сірі лісові, дерново-підзолисті?
- 6) живуть дикобраз, безхвостий макак, ящірки, змії, черепахи?
- 7) на жовтоземях і червоноземях ростуть бамбук, лавр, горіх і живуть панда, гібон, уссурійський тигр?
- 8) пишно квітують багатоярусні вічнозелені ліси на червоно-жовтих фералітах?
- 9) поширені водорості, лишайники, а ґрунти зовсім відсутні, живе білий ведмідь, є «пташині базари»?
- 10) водиться багато гризунів: хом'яків, ховрахів, байбаків, а також лисиця-корсак, орел, дрофа?

11) на сіроземах розвивається бідна рослинність, навесні розквітає багато ефемерів?

12) живуть індійський слон, носоріг, леопард, гавіал, антилопи?

Ключ до перевірки роботи:

I варіант: 8,1,5,2,3,4,6,9,0,5,7,8;

II варіант: 1,8,4,7,6,5,3,0,9,4,2,1.

Ефективною формою роботи, що сприяє формуванню в учнів образу території, що вивчається, є **відеоурок**. На таких уроках можна використати широкий набір відеоматеріалів із залученням технічних засобів навчання: кінофрагментів, відеофільмів, діафільмів, слайдів, кодоскопних транспарантів, листівок і картин, які можна продемонструвати через епіпроектор.

До відеоуроку слід ретельно підготуватися вчителю і учням. Вчитель має відібрати ті засоби навчання, які вважає за доцільне використати, їх потрібно заздалегідь переглянути і продумати завдання для учнів. Деякі завдання мають бути випереджаючими.

Наприклад, учні готують короткі повідомлення про унікальні явища природи, що будуть показані на слайдах чи відеофрагментах. Це можуть бути розвідки і про представників рослинного чи тваринного світу.

Інші завдання можна запропонувати безпосередньо перед переглядом відеоматеріалів. Цікаво було б організувати роботу у формі змагання.

Наприклад, демонструючи відеофрагмент про природні зони Північної Америки, можна школярам поставити таке завдання: під час перегляду фільму виписати назви тих рослин і тварин, що будуть показані; запам'ятати, в якій з природних зон вони мешкають. Одразу після закінчення демонстрування відеофільму дітям пропонується назвати рослини і тварини (можна назвати лише один вид). Учні по черзі називають рослини і тварини і зазначають, в якій природній зоні вони поширені.

На початку, коли інформації ще багато, робота здається легкою. Але поступово знання вичерпуються. Учні починають повторюватися. Треба встановити правило: хто повторює вже названий вид, втрачає право продовжувати гру. Оцінку ж отримує переможець. Це учень, що останнім назве вид рослин чи тварин, який інші не згадували.

Іншим варіантом завдань може бути відео-гейм між рядами. Для цього демонструють три відеофрагменти або ж три групи слайдів. Відеофрагменти мають бути показані без тексту диктора. Кожний фрагмент адресований певному ряду, але в обговоренні результатів бере участь весь клас. Учні пропо-

нується на основі відеоінформації з'ясувати, який з вивчених материків їм показано. Вони мають пояснити, за якими ознаками їм вдалося це зробити.

Таку роботу доцільно провести після вивчення розділів «Материки тропічних широт» чи «Материки Північної півкулі» або ж просто до окремої теми, коли вже розглянуто не один, а кілька материків.

Частина матеріалів можна продемонструвати у звичному вигляді: відео- чи кінофрагмент зі звуком, діафільм з коментованим читанням тексту. Це теж розширить знання і створить уявлення про зовнішній вигляд території, що вивчається. обов'язковими є постановка перед переглядом фрагментів конкретних завдань, а після нього — підведення підсумків.

Добре зарекомендувала себе на другому етапі роботи така форма організації навчання, як інтегровані уроки географії з образотворчим мистецтвом, їх було апробовано вчителями школи № 260 м. Києва Р. Р. Коваленком (географія) і Л. Б. Свободою (образотворче мистецтво).

Розглянемо як приклад методiku організації роботи інтегрованого уроку з теми «Органічний світ Австралії».

Урок реалізує цілі з двох предметів одночасно. З географії метою є розширити знання учнів про видовий склад рослинності і тваринного світу Австралії, з'ясувати причини його своєрідності, створити образ території, на якій водяться тварини, змальовуючи їх у характерних умовах середовища. З образотворчого мистецтва учні закріплюють вміння малювати тварин і рослини, а також вчать зображувати об'єкти у перспективі.

Обладнання: таблиці і картини із зображенням краєвидів Австралії, представників рослинності і тваринного світу; слайди «Тварини Австралії»; знаряддя для малювання (фарби, папір, олівці, пензлики, склянки з водою); книжки із зображенням природи Австралії.

Учні заздалегідь одержують завдання: з образотворчого мистецтва — намалювати одну тварину Австралії без зображення навколишнього середовища; з географії — підготувати короткі повідомлення про намальовану тварину.

На початку уроку учні показують однокласникам намальованих тварин і розповідають про них. Учні, що готували повідомлення про ту ж саму тварину, доповнюють своїх товаришів. Інші — ставлять запитання про умови та спосіб життя певної тварини, на які відповідають «спеціалісти». На завершення обговорення школярі з'ясовують причини унікальності тваринного світу Австралії.

На наступному етапі уроку вчитель образотворчого мистецтва підбиває підсумок виконання домашнього завдання: говорить про типові помилки при малюванні тварин. Далі з'ясовуються особливості зображення об'єктів у перспективі. Учні одержують завдання: вдома зобразити типовий ландшафт навколо тварини, що намальована, використовуючи для цього таблиці, картини, слайди.

Зображення має відповідати реальним умовам природної зони, в яких живе тварина, а також бути побудоване за правилами перспективи.

На завершальному етапі уроку вчителі підбивають підсумки роботи. Вони вибирають правильно виконані завдання і просять їх авторів розказати про те, що зображено. Потім аналізують типові помилки.

Серед інших ігрових форм роботи на другому етапі великою популярністю серед учнів користується **географічна вікторина**. Вона викликає неабиякий інтерес у школярів будь-якого віку, адже людина за своєю природою гравець. Але особливе зацікавлення вікторина викликає у молодших школярів, тому в 6—7 класах вона найбільш відповідає і віковим особливостям, і базується на певній сумі знань. Вікторину доцільно проводити на заключній стадії другого етапу роботи або ж навіть пізніше, перед заліковими уроками.

Ця форма роботи дасть змогу ще раз повторити здобуті знання і застосувати їх у незвичайних, часто екстремальних (наприклад, коли обмежений час) навчальних ситуаціях. Не усвідомлюючи того самі, учні ще й ще проговорюють навчальний матеріал в ході вікторини, причому з великим бажанням, бажаючи продемонструвати свої знання не тільки вчителю, а й своїм товаришам. Вікторини, як показує досвід роботи, проходять дуже емоційно, а робота весь час іде дуже напружена.

Щоб вікторина проходила організовано, перед її проведенням вчитель повинен пояснити її головні правила. По-перше, вікторина складатиметься з багатьох ігор. По-друге, за кожну гру можна одержати або залікові бали, або ж штрафні, які відкинуть команду назад.

Штрафні бали можна заробити за надмірний шум, сперечання з ведучим або гравцями іншої команди, неуважність до відповідей суперників. По-третє, ведучий завжди знає краще, кого і як оцінювати, тому необгрунтовані заперечення не беруться до уваги.

Для організації вікторини клас слід поділити на команди — чи за рядами, чи за уподобаннями самих учнів. Часто дуже цікаво проходять змагання між дівчатами і хлопцями,

що хочуть показати свою інтелектуальну перевагу одних над іншими. Найзручніше, коли команд дві.

Розглянемо, як приклад, методiku проведення вікторини з теми «Південна Америка».

Гра 1. «Назва команди».

За хвилину обговорення учні мають придумати назву своєї команди, яка була б безпосередньо пов'язана з темою, що вивчається. (Оцінюється оригінальність назви і ступінь прив'язаності її до теми).

За цей же час учні повинні обрати капітана, який має пояснити назву команди та обґрунтувати причину її вибору. Гра оцінюється за трибальною системою.

Якщо учні заздалегідь готують назви команд, можна запропонувати придумати емблеми, які б відповідали сутності як назви, так і намірам команди під час гри.

Гра 2. «Розминка».

Оскільки курс географії материків і океанів безпосередньо пов'язаний з вивченням географічної номенклатури, то для розминки можна запропонувати таке завдання. Треба за 2 хвилини зібрати з «уламків» Південну Америку. Команди одержують конверти з магнітними зображеннями, кожне з яких є частиною карти материка. Для виготовлення «уламків» карту із старого атласу слід наклеїти на картон, розрізати і до кожного клаптика приклеїти зі зворотного боку магнітик. При оцінюванні гри враховується швидкість і правильність виконання роботи. Максимальна оцінка — 5 балів.

Гра 3. «Клімат материків тропічних широт».

Ця гра передбачає повторення матеріалу з попередніх тем. Треба знайти особливості кожного з материків тропічних широт. Велика роль у ній відводиться капітану: його особисті знання та організаторські здібності забезпечать команді перемогу.

Командам по черзі пропонуються тести-вислови. Деякі, з них правильні, інші — з помилками. Прослухавши вислови, члени команди мають право протягом 10 секунд порадитися і прийняти рішення: згоджуватися чи не згоджуватися з висловом. Капітан призначає гравця, який відповідатиме і виправлятиме помилку, якщо вона є. За кожну правильну відповідь команда одержує бал.

Наведемо приклади висловів-тверджень:

1. Найжаркішим материком у світі є Південна Америка. На її території було зафіксовано найвищі температури на Землі (57,8 °C) в басейні Амазонки. (Відповідь неправильна: найжаркішим матери-

ком є Африка, де поблизу міста Триполі була зафіксована температура повітря +57,8 С).

2. Австралія розташована в екваторіальному, двох субекваторіальних, двох тропічних і двох субтропічних кліматичних поясах. (Відповідь неправильна: все це стосується Африки).

3. Материком, на всій території якого у січні — літо, а у липні — зима, є Австралія. (Твердження правильне).

4. На клімат Південної Америки великий вплив мають постійні вітри: між тропіками — мусони, на півдні материка — пасати. (Теза помилкова: між тропіками дмуть пасати, на півдні материка — західне перенесення повітряних мас).

5. Найвологішим материком є Південна Америка. Найбільш зволожене її західне узбережжя через вплив теплої Бразильської течії. (Помилка в тому, що західне узбережжя найбільш зволожено лише на крайньому південному заході, інша ж частина берега Тихого океану є найпосушливішою в результаті впливу холодної Перуанської течії).

Гра 4. «Рекорди природи».

Команди по черзі називають «рекорди природи» Північної Америки. Це об'єкти чи явища, характеристика яких розпочинається з префікса «най»: найбільший, найвищий, найдовший і т. д. На території Південної Америки таких «рекордів» дуже багато, тому, мабуть, доцільно гру обмежити у часі. За назву одного об'єкта команда одержує бал, за його точне демонстрування на карті — додатковий бал, за цифру, що характеризує «рекордсмена» — ще бал. Називають об'єкти представники команд по черзі. Для того щоб залучити всіх до гри, слід повідомити командам про те, що в кінці туру додатковий бал одержить та команда, з якої брали участь всі гравці. Гра передбачає посилену увагу до суперників. Якщо об'єкт уже було названо, команда втрачає 2 бали.

Гра 5. «Кросворди».

До дошки, на якій заздалегідь накреслені кросворди, виходять по 1–2 представники команд, яких призначають капітани. Поки триває наступна гра, учні працюють над відповідями. Якщо клас невеликий, можна розгадувати кросворди зусиллями всієї команди. Наведемо варіанти кросвордів та карток з питаннями до них.

Перевіряють кросворди всім класом: за кожну правильну відповідь команда одержує по балу, тобто максимум 10 балів, плюс один додатковий за слово по вертикалі та показ країни на карті. Якщо гравець не може дати відповіді на питання, він звертається за допомогою до команди. За таку відповідь присуджується 0,5 бала. Якщо ж і команда не може відповісти, додатковий бал мають нагоду одержати суперники, якщо їхня версія виявиться правильною.

Кросворд № 1

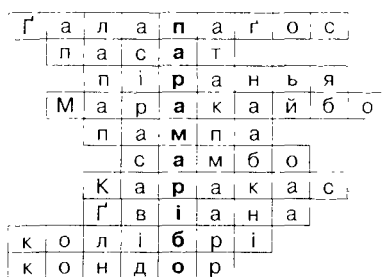


Запитання до кросворду № 1

1. Столиця Перу.
2. Найбільша річка Південної Америки, на якій повинь настає у липні.
3. Крайня західна точка Південної Америки.
4. В якому озері намагалися знайти скарби інків?
5. З соку якого дерева індіанці одержували гумове взуття?
6. Яка тварина амазонської сельви живе на деревах?
7. Ім'я літературного героя, прототип якого жив на островах Хуан-Фернандес протягом майже чотирьох років?
8. Якій країні належать острови Галапагос? (Див. політичну карту).
9. Мореплавець, ім'ям якого названа протока біля берегів Південної Америки.
10. Водяний удав амазонської сельви -- найдовша змія в світі.

Якщо всі відповіді правильні, прочитай у виділеному вертикальному стовпчику назву столиці однієї з країн Південної Америки. Покажи її на карті.

Кросворд № 2



Запитання до кросворду № 2

1. Які острови називають «черепашими»?
2. Який постійний вітер несе опади на рівнини Південної Америки?
3. Хижа амазонська риба.
4. Найбільше за площею озеро-лагуна у Південній Америці.
5. Південноамериканські степи.
6. Як назвати расу дитини, що народилася в шлюбі індіанця з негритянкою?
7. Столиця однієї з країн, що лежить на березі Карибського моря.
8. Володіння Франції у Південній Америці.
9. Крихітна пташка, що живе в Америці і живиться квітковим нектаром.
10. Велетенський птах, якого називають господарем Анд.

Якщо всі відповіді правильні, прочитай у виділеному вертикальному стовпчику назву столиці однієї з країн Південної Америки. Покажи її на карті.

Гра 6. «Природні зони з помилками».

Кожна команда готує опис однієї з природних зон Південної Америки за типовим планом, але навмисно зробивши кілька помилок. Якщо знання класу високі, підготувати умову можна прямо на уроці за 5 хвилин обговорення. Якщо вчитель бачить, що таке завдання швидко виконати учні не зможуть, доцільно дати додому зробити заготовку. Завдання команди-супер-

ниці — відшукати ці помилки і виправити їх. Для того щоб ускладнити пошук помилок, вони мають бути «витонченими».

Гра проходить так: представник однієї команди біля карти дає підготовлену характеристику природної зони; суперники, уважно слухаючи її, фіксують помилки. Після закінчення опису помилки виправляються. Оцінюється гра так. Найвище оцінюються описи з прихованими помилками. Виправлення помилок оцінюється таким чином: одна знайдена і виправлена помилка — бал, кожна незнайдена помилка — бал суперникам.

Гра 7. «*Країни та їхні столиці*».

У проведенні гри беруть участь всі члени команд, які шикуються біля проходів у шеренгу на чолі з капітаном. Капітан першої команди швидкими кроками підходить до політичної карти Латинської Америки і показує країну, називаючи її. Капітан другої команди з місця називає столицю цієї країни, а потім, підійшовши до карти, показує її. Тепер його черга ставити запитання наступному гравцю суперників. Після цього обидва капітани стають у кінець шеренги. Якщо гравці добре відповідають, колона швидко просувається і капітан скоро знову буде попереду. Якщо ж відповіді немає або вона неправильна, шеренга не рухається. Виграє та команда, капітан якої першим повернеться на своє місце. За гру команда-переможець одержує 10 балів, команда, що програла — менше, залежно від того, як далеко залишився капітан від початку шеренги.

Гра 8. «*Що з собою взяти у подорож?*»

Учасники гри мають виявити неабияку фантазію, уміння аналізувати карти різного змісту, високу ерудицію. Командам пропонується умова (за варіантами):

I варіант. Збираючи валізу, які 6 речі ви взяли з собою у подорож до міста Бразилія в січні?

II варіант. Якщо у липні ви наважились поїхати у подорож до міста Сантьяго, що з собою візьмете?

Пропонується назвати не менш як 7 речей.

Відповіді учні обговорюють у командах протягом двох хвилин, складають список речей і ознайомлюють з ними суперників. Суперники, поміркувавши, повідомляють, з чим вони погоджуються, а які речі є зайвими і їх можна залишити вдома. Гру можна оцінити так: команда, що була більш оригінальною і врахувала всі природні умови місця подорожі, одержує 5 балів, друга команда — 3 або 4 бали, залежно від якості роботи.

Гра 9. «*Завдання в конверті*».

Як і у вікторинах для 6 класу, ця гра оцінюється максимум у 10 балів за повну, обґрунтовану відповідь. Залежно від ступеня повноти запропонованої відповіді її можна оцінити більшою чи меншою кількістю балів.

Хід гри. У два конверти вкладені картки з проблемними питаннями. Капітани витягують конверти, не знаючи, яке саме питання дістанеться їхнім командам. На обговорення відповіді та вирішення, хто відповідатиме з команди, відводиться хвилина-дві. Пропонуємо зразки питань:

1. У місті Манаус (Бразилія) люди призначають один одному побачення «після дощу». О котрій годині вони зустрічаються? Чому ви так вирішили? (Манаус розташований в екваторіальному кліматичному поясі, де щоденно випадає дощ у першу половину дня, а далі стоїть ясна погода. Люди тут призначають побачення після обіду, деє близько шістнадцятої години, коли дощ вже закінчується).

2. Відомо, що Амазонка є повноводною протягом усього року. Крім того, двічі на рік вона виходить з берегів. З чим це пов'язано? (Амазонка повноводна тому, що її басейн лежить в екваторіальному кліматичному поясі, де опади випадають рівномірно протягом року, її ж притоки заходять у субекваторіальні пояси: ліві — Північної півкулі, праві — Південної півкулі. В субекваторіальному поясі сезон дощів настає влітку, тобто: в січні у Південній півкулі, в липні у Північній півкулі).

Після завершення гри вчитель підбиває остаточні підсумки вікторини. Визначається команда-переможець. Всі її гравці оцінюються на «відмінно», а капітан одержує дві вищі оцінки. Капітан команди, що програла, одержує одну вищу оцінку, а гравці оцінюються відповідно до їх роботи на уроці. Організуючи вікторину, можна використати запропонований сценарій повністю або ж його окремі елементи. Ігри треба підбирати відповідно до рівня підготовки класу, темпераменту учнів, обсягу матеріалу.

Уроки застосування набутих знань на практиці — це третій етап роботи за моделлю великих смислових блоків. Виконуються як програмові практичні роботи, так і інші, позапрограмові, які, на думку вчителя, необхідні для формування вмінь і навичок. Для того щоб уміння переросли у навички, необхідне багаторазове їх відпрацювання. Структура курсу «Географія материків і океанів» дозволяє це здійснювати, переходячи від вивчення однієї території до іншої.

У ході **практичних робіт** у 7 класі учні вчать працювати з різними джерелами географічної інформації, передусім з тематичними картами. Кількість завдань у практичній роботі, ступінь їх складності визначаються вчителем залежно від рівня загальної підготовки класного колективу та індивідуальних особливостей учнів.

Пропонуємо кілька прикладів виконання практичних та самостійних робіт у курсі географії материків і океанів.

Практична робота «Визначення типів клімату Африки за кліматичними діаграмами».

Мета роботи: ознайомлення учнів з правилами складання кліматичних діаграм та прийомами роботи з ними.

Завдання: на основі аналізу наведених (у підручнику, атласі чи розроблених на картках особисто вчителем) кліматичних діаграм визначити типи клімату Африки і характерні для кожного з них риси.

Обладнання: кліматичні діаграми у підручнику, кліматичні діаграми на картках.

Опорні знання: кліматичні пояси і типи клімату Африки; графіки і стовпчикові діаграми, правила їх побудови.

На виконання роботи слід відвести цілий урок.

На початку уроку доцільно актуалізувати знання про особливості клімату кожного кліматичного поясу і області, використавши картосхему «Клімат Африки». У картосхемі кліматичні особливості записані у вигляді «формул», але можна їх зобразити графічно, тобто у формі кліматичної діаграми. Доцільно дати визначення: кліматична діаграма — це графічне зображення особливостей клімату певної території.

Кліматична діаграма складається з двох частин: графіка ходу температури і стовпчикової діаграми опадів. Хід температури показується червоною лінією, якщо температури позитивні, чи синьою, якщо вони нижчі за 0 °С. Шкалу для визначення температур малюють ліворуч. За графіком можна визначити середні температури кожного місяця, річну амплітуду температур. Порівнюючи температури січня і липня, можна з'ясувати, в якій півкулі (Північній чи Південній) знаходиться пункт, для якого побудовано графік. Якщо липень тепліший за січень — у Північній, якщо навпаки — у Південній.

За стовпчиковою діаграмою можна визначити середню кількість опадів для кожного місяця. На це вказують висота стовпчика і шкала, зображена справа. Порівнюючи висоту стовпчиків за всі місяці, з'ясовують сезонність випадання опадів: рівномірна, літній максимум, зимовий максимум. Річну кількість опадів підписують у нижній частині діаграми.

Проаналізувавши кліматичні діаграми, результат запишемо у таблицю (зразок її оформлення *див. табл. 17*), а потім, порівнявши її з даними «кліматичних формул», визначимо, для якого типу клімату побудована кожна з них.

Першу діаграму вчитель розшифровує сам. Учні уважно слухають, а дані аналізу записують у таблицю. Інші діаграми підручника пропонується розшифрувати самим учням. Другу діаграму аналізує вголос один з учнів, а дані записують у таблицю всі. Після такого тренування решту діаграм діти аналізують

самостійно. Потім результати звіряються: знаходять типові помилки і недоліки. На останньому етапі уроку вчитель роздає картки з кліматичними діаграмами (по дві кожному учневі) і пропонує їх проаналізувати, записавши результати в таблицю. По закінченні роботи таблиці збираються, а роботи оцінюються.

Таблиця 17

АНАЛІЗ КЛІМАТИЧНИХ ДІАГРАМ РІЗНИХ ЧАСТИН АФРИКИ

Номер кліматичної діаграми	Середня t°		Річна амплітуда температур (Δt°)	Півкуля	Опади		Тип клімату (кліматичний пояс і область)
	січня	липня			річна кількість, мм	сезонність випадання	
1	+11 °C	+24 °C	13	Північна	712	Зимовий максимум	Субтропічний середземноморський

Аналіз кліматичних діаграм проходить через всі теми курсу, тому вміння закріплюються протягом усього року.

Іншим варіантом робіт з кліматичними діаграмами є їх аналіз для з'ясування особливостей клімату різних частин материка в межах одного кліматичного поясу.

Нижче подаємо розробку практичної роботи «Виявлення відмінностей кліматичних областей помірного поясу Євразії».

Метою роботи є з'ясування чинників, що визначають відмінності у кліматі різних частин материка, які розташовані в межах одного (помірного) кліматичного поясу.

Обладнання: кліматична карта Євразії, кліматичні діаграми.

Після актуалізації знань про основні кліматотвірні чинники учням пропонується заповнити таблицю (див. табл. 18) і записати висновок.

Практична робота «Виявлення особливостей розміщення великих форм рельєфу Євразії» будують за такою методикою.

На початку уроку доцільно актуалізувати знання про зв'язок між будовою земної кори, формами рельєфу і розміщенням корисних копалин, а також можливості встановлення такого зв'язку за допомогою аналізу фізичної і тектонічної карт.

Результати роботи записують у таблицю (див. табл. 19) і зроблять висновок.

ОСОБЛИВОСТІ ТИПІВ КЛІМАТУ ПОМІРНОГО ПОЯСУ ЄВРАЗІЇ

Тип клімату	Географічне положення території	Температура (t°)		Річна амплітуда температур (Δt°)	Опади		Кліматотвірні чинники, що визначають особливості клімату
		січня	липня		річна кількість, мм	сезонність випадання	
Морський	Західне узбережжя материка	+8 °С	+25 °С	17	1274	Рівномірний розподіл	Близькість до Атлантичного океану з теплою течією Гольфстрім, а також дія постійного вітру західного перенесення, що дме з океану, визначають невеликі річні амплітуди температур і рівномірний розподіл великої кількості опадів протягом року
Помірно континентальний							
Континентальний							
Різко континентальний							
Мусонний							

Таблиця 19

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТЕКТОНІЧНИХ СТРУКТУР З ФОРМАМИ
РЕЛЬЄФУ І РОЗМІЩЕННЯМ КОРИСНИХ КОПАЛИН У ЄВРАЗІЇ**

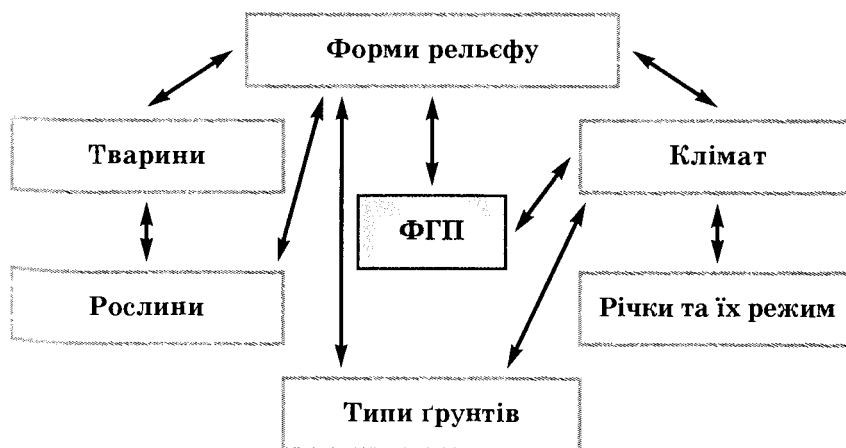
Тектонічні структури	Форма рельєфу, його коротка характеристика	Корисні копалини	
		за походженням	види
Західносибірська молода платформа (пізній Pz)	Західносибірська рівнина (до 200 м над рівнем моря; плоска первинна рівнина)	Осадкові	Нафта, природний газ

Деякі практичні завдання можна виконувати групами, а потім заслуховувати і обговорювати результати. Ось як, наприклад, можна організувати самостійну роботу «Визначення взаємозв'язків між компонентами природи у природних зонах Південної Америки». На дошці накреслена заготовка схеми, яку учні мають заповнити і розставити стрілки взаємозв'язків компонентів природи у природних зонах. Одному ряду пропонується заповнити схему про вологі екваторіальні ліси (гілеї), другому — про савани і рідколісся, третьому — про степи (пампу).

Зразок виконання роботи бригадою.

Перші 10–15 хвилин уроку учні заповнюють схему (див. мал. 10), а наступні 25 хвилин пишуть звіти про роботу бригад. Кожна бригада подає заповнену схему. Обговорюється правильність її заповнення та основні недоліки.

Отже, виконання практичних робіт завершує закріплення знань та вироблення вмінь застосовувати їх на практиці. Тепер можна переходити до останнього етапу роботи — четвертого —



Мал. 10. Взаємозв'язки компонентів природи у природних комплексах Південної Америки.

узагальнення і систематизації, а також корекції і контролю знань.

Розглянемо основні форми організації роботи на останньому етапі вивчення теми.

Уроки узагальнюючого повторення дають змогу у стислій формі повторити основні, опорні моменти матеріалу всієї теми перед заліком. До таких уроків учні готуються як до контрольної роботи: переглядають зміст складених до теми картосхем і СЛС, матеріал підручника, результати виконання практичних робіт. На таких уроках вони можуть перевірити себе: як повно і глибоко засвоїли матеріал і чи готові складати залік.

До уроку узагальнюючого повторення доцільно підготувати опорну схему, яка у стислому вигляді відобразила б весь матеріал теми, сконцентрувала б увагу на головному і знехтувала б другорядним. Таку схему протягом уроку заповнюють учні і вчитель спільними зусиллями.

Заповнення узагальнюючої схеми виробляє в учнів почуття більшої впевненості перед заліком. Крім того, це чергове повторення матеріалу. Учням, що пропустили уроки, узагальнення допоможе ліквідувати «білі плями» в їхніх знаннях.

Тематичне оцінювання проводиться за контрольними питаннями до теми. Як правило, вони мають фронтальний характер. Питання розробляються за кількома варіантами і мають враховувати індивідуальні особливості учнів. Тому варіанти можуть бути складені за різними рівнями. Для слабких учнів достатньо питань репродуктивного рівня, для сильних — доцільно підібрати завдання творчого характеру, що потребують логічного мислення.

Ось варіанти питань до підсумкової письмової роботи з теми «Північна Америка».

Варіант 1 (репродуктивний рівень):

1. Назвіть кліматичні пояси Північної Америки. Дайте характеристику субарктичного кліматичного поясу.
2. Розкажіть про походження улоговин озер Північної Америки.
3. Яку роль у формуванні населення материка відіграла колонізація європейцями?

Варіант 2 (творчий рівень):

1. Чому гірські системи Північної Америки простягаються у меридіональному напрямі?
2. Чим пояснити відмінності у кліматі територій, що лежать у помірного кліматичного поясі, з просуванням із заходу на схід?
3. Чому набір висотних поясів неоднаковий на західних і східних схилах Кордильєр?

У курсі географії материків і океанів велику увагу приділяють вивченню номенклатури. Тому є декілька видів контролю рівня її засвоєння. Серед письмових робіт найбільш відомі цифрове програмоване опитування і робота з «німою картою». Наведемо конкретні приклади.

Цифрове програмоване опитування номенклатури є різновидом цифрового диктанту. Вчитель кодує цифрами назви географічних об'єктів і записує їх на дошці разом з кодами для двох варіантів.

Вчитель має картку, на якій записано порядок демонстрування об'єктів. У такому порядку він показує об'єкти на карті під час цифрового опитування номенклатури: вдсп. Вікторія, Конго, Чад, Ніл, Танганьїка, Нігер, Ньяса, Тана, Шарі, Замбезі, озеро Вікторія, Оранжева.

Учні, дивлячись на настінну карту, на якій вчитель демонструє об'єкти, відшукують їх назви у переліку на дошці і записують на листочках кодами відповідного варіанта, що зазначені біля назв. Маючи ключ для перевірки диктанту, вчитель (чи його помічники) швидко перевіряє роботи класу.

Для прикладу — диктант «Внутрішні води Африки». Умова, записана на дошці:

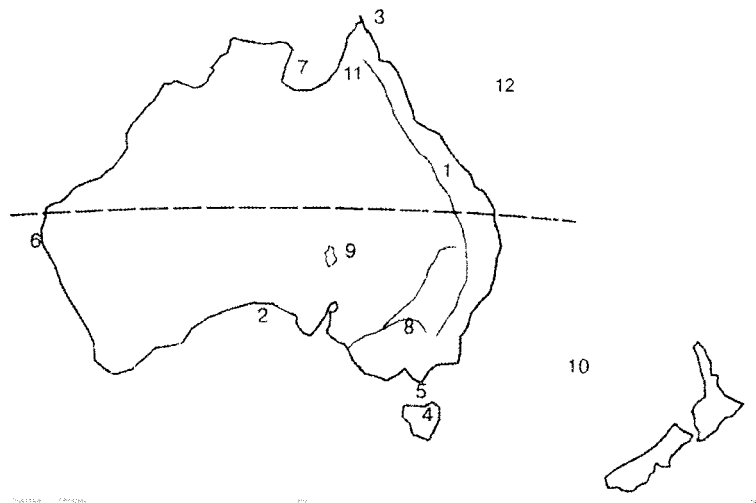
I варіант	II варіант
0	Ніл
1	Конго
2	Нігер
3	Замбезі
4	Шарі
5	вдсп. Вікторія
6	Чад
7	Танганьїка
8	Ньяса
9	Тана
10	Оранжева
	11

Код для перевірки диктанту:

I варіант: 5, 1, 6, 0, 7, 2, 8, 9, 4, 3, 5, 10;

II варіант: 4, 8, 3, 9, 2, 7, 1, 0, 5, 6, 4, 11.

Диктант може проводити один з учнів.



Мал. 11

«Німа карта» — це контурна карта, на якій позначені певні географічні об'єкти, але їхні назви не підписані. Замість назв стоять цифри і знаки запитання. Одержавши «німу карту», учні на листочках позначають об'єкти цифрами. Наприклад, «німа карта» до теми «Австралія» має такий вигляд (див. мал. 11):

Усний залік завершує всю систему роботи з великої теми. Питання до нього заздалегідь вивішуються у кабінеті. Учні знають: залік стосується всіх питань, що складають зміст картосхем і СЛС, які заповнювалися протягом вивчення теми, а також географічної номенклатури. Детально методику проведення заліку описано в розділі «Загальна географія» (6 клас).

Отже, вивчення курсу географії материків і океанів із застосуванням моделі великих смислових блоків передбачає творчий підхід до роботи вчителя і учнів.

Досить ефективна і традиційна **модель комбінованих уроків**, яка передбачає чіткий поділ академічної години на етапи: організація класу, перевірка домашнього завдання, вивчення нового матеріалу, корекція знань, домашнє завдання. Така система роботи дає змогу подавати матеріал невеликими «порціями», закріплюючи його на уроці, що не перевантажує школярів. Проте при такій системі важко добитися багаторазового повторення матеріалу. Комбіновані уроки є найбільш ефективними під час вивчення складних теоретичних питань, де квапити учнів не має потреби. Так, модель комбінованих уроків виправдовує себе під час вивчення розділу «Загальні географічні закономірності», в якому фундаментальні знання, що є основою всього курсу, мають бути детально викладені без суттєвих скорочень.

Наведемо приклад поурочного планування до розділу «Загальні закономірності природи Землі» з використанням моделі комбінованих уроків (табл. 20).

Таблиця 20

Номер і тема уроку	Теоретичний зміст	Практичні навички
1. Земля як планета	Поняття про географічні закономірності. Походження Землі. Геохронологічна таблиця. Види рухів Землі: осьовий та орбітальний, їх наслідки. Місцевий і поясний час	Прийоми користування картою годинних поясів світу
2–3. Походження материків і океанів	Типи земної кори. Гіпотеза дрейфу материків А. Вагнера, її докази. Сучасна теорія тектоніки літосферних плит, їх відображення у сучасному рельєфі планети	Прийоми роботи з тектонічною картою з межами плит літосфери
4. Рельєф планети і його формування	Внутрішні і зовнішні сили Землі, їх роль у формуванні рельєфу Землі. Планетарні, основні та дрібні форми рельєфу. Тектонічні структури: платформи і пояси складчастості, їх відображення у рельєфі	Встановлення взаємозв'язків між будовою земної кулі і формами рельєфу за тематичними картами атласу
5. Кліматотвірні чинники. Сонячна радіація	Поняття про кліматотвірні чинники. Види сонячної радіації. Вплив сумарної сонячної радіації на розподіл температури повітря	—
6. Кліматотвірні чинники. Атмосферна циркуляція	Повітряні маси, їх зональні типи. Атмосферні фронти. Загальна циркуляція атмосфери. Постійні (пасати, західне перенесення, східні полярні вітри) і сезонні (мусони) вітри. Циклони і антициклони	Аналіз кліматичної карти. Креслення схем холодного і теплого атмосферного фронтів, циклону і антициклону
7. Кліматотвірні чинники. Підстилаюча поверхня	Вплив рельєфу і морських течій на клімат. Коефіцієнт зволоження	Аналіз кліматичної карти
8. Кліматичні пояси світу	Основні і перехідні кліматичні пояси. Основні типи клімату Землі, їх характерні риси	Прийоми роботи з картою кліматичних поясів і областей світу
9. Води Світового океану	Походження вод океану. Водні маси, їх типи. Морські течії, їх зв'язки з циркуляцією атмосфери	Зіставлення карти океанів з кліматичною картою світу

Номер і тема уроку	Теоретичний зміст	Практичні навички
10. Географічна оболонка	Географічна оболонка, її формування і межі. Загальні закономірності розвитку ГО	—
11. Природні комплекси Землі	Зональні і а зональні природні комплекси: географічні пояси і зони, материки і океани, природні країни. Закономірності зміни природних зон	Аналіз карти природних поясів і природних зон світу
12. Узагальнення знань з розділу	Систематизація знань про закономірності формування рельєфу, кліматів Землі, вод Світового океану, географічної оболонки	Удосконалення прийомів роботи з тематичними картами
13. Корекція і контроль знань з розділу	Корекція знань з основних теоретичних питань теми. Контроль знань географічних закономірностей	Корекція умінь аналізу тематичних карт

Підбиваючи підсумки з розділу методики викладання курсу «Географія материків і океанів», можна зазначити, що вивчення курсу є процесом творчим. Сам учитель має вирішити, за якою моделлю йому працювати, чи взяти на озброєння все, що, на його думку, краще з обох моделей. Головне ж — не модель навчання, а його результати. Важливим компонентом, що забезпечує міцні знання з предмета, є також ставлення до вчителя. А через це формується й ставлення учнів до предмета, що він викладає. Сильні й слабші учні мають відчувати себе на уроці комфортно. Цього можна досягти індивідуальним підходом до кожного. Якщо є інтерес до навчання, то є й успішність. А це одне з основних завдань вчителя.

Розділ 4

КУРС «ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ» (І частина, 8 кл.)

4.1. Місце і значення курсу в системі шкільної географічної освіти

«Фізична географія України» у 8 класі є завершальним курсом шкільної фізико-географічної освіти, що спирається на знання, уміння і навички, отримані учнями у попередніх класах у курсах «Рідний край», «Загальна географія» та «Географія материків і океанів». Разом з тим він є перехідним до курсу «Економічна та соціальна географія України». Тому

під час його вивчення значна увага приділяється поглибленню теоретичних знань з фізичної географії попередніх курсів та використанню вже набутих вмінь і навичок учнів в аналізі природних явищ, характеристиці об'єктів і територій за засвоєними уже алгоритмами.

Об'єктом вивчення курсу є територія України та взаємозв'язок формування її природних особливостей з іншими територіями. Спочатку характеризуються компоненти природи України в цілому, а потім — великі природні комплекси. При цьому особливості природи розглядаються, як умови життя та господарської діяльності людини. Велике значення в курсі приділяється вивченню соціальних, екологічних, економічних проблем у суспільстві, що пов'язані з природними умовами окремих територій України.

Особливим чинником курсу є формування громадянської позиції учнів, виховання бережливого ставлення до навколишнього середовища, в тому числі і своєї місцевості.

Курс «Фізична географія України» передбачає й поглиблення вмінь і навичок учнів у користуванні картографічним матеріалом на рівні вмінь працювати з картами різної тематики, іншими джерелами географічної інформації.

Отже, під час вивчення цього курсу можна реалізувати **основну мету** — формування громадянської позиції учнів, виховання патріотів своєї держави.

4.2. Структура та основні завдання курсу

Відповідно до програми курс «Фізична географія України» складається із Вступу, чотирьох розділів, 25 тем, що охоплюють основні особливості природи України. Розглянемо цю структуру більш детально.

Вступ. Характеризує зміст курсу, методи географічних досліджень, ознайомлює з історією формування території, сучасними кордонами країни, її адміністративно-територіальним поділом. Основним завдання Вступу є мотивація для подальшого навчання, організація навчально-виховного процесу.

Розділ I. Україна та її географічні дослідження

Складається з трьох тем: «Джерела географічної інформації», «Фізико-географічне положення України», «Географічні дослідження на території України» та двох практичних робіт.

На нашу думку, тему «Джерела географічної інформації» краще виділити в окремий розділ, оскільки в ній розглядаються загально-географічні питання. Крім того, логічніше цей розділ вивчати перед темою «Географічні дослідження на території України». Треба спочатку навчити учнів користуватися

джерелами географічної інформації, вміню її аналізувати та використовувати, а тільки потім переходити до питань досліджень на території України. Цей розділ має основні завдання: закласти фундамент знань, вмінь і навичок роботи з різними джерелами знань.

Розділ II. Загальна характеристика природних умов і природних ресурсів України

Складається з 11 тем та трьох практичних робіт. Це — найбільший розділ. У ньому характеризуються природні умови і природні ресурси за загальним планом характеристики окремих територій, який вже (на прикладі материків) був відпрацьований у 7 класі під час вивчення курсу «Географія материків і океанів».

Тема 4. «**Рельєф**» має на меті ознайомити учнів із загальною будовою поверхні України, з формами рельєфу на її території, пояснити закономірності його формування. Продовжується розвиток навичок роботи з фізичною та іншими картами.

Тема 5. «**Тектонічні структури**». Вивчаючи цю тему, учні ознайомлюються з тектонічною картою України, такими поняттями як «щит», «западина», «складчаста споруда», «кристалічний масив», «плита», тобто розширюють поняття про тектонічні структури, отримані в курсах «Загальна географія», «Географія материків і океанів». Вчать зіставляти тектонічну і фізичну карти для аналізу взаємозв'язку основних форм рельєфу і тектонічних структур України.

Тема 6. «**Геологічна будова**». Під час вивчення цієї теми передбачається вдосконалення знань, умінь і навичок користування геохронологічною таблицею та геологічною картою на основі конкретної території — України. У темі розкриваються особливості геологічної будови основних тектонічних структур України, залежність відкладів гірських порід від зміни кліматичних умов у різні геологічні часи. Вивчаючи тему, учні ознайомлюються з основними сейсмічними територіями, вчать зіставляти фізичну, тектонічну та геологічну карти України, знаходити взаємозв'язок між рельєфом, тектонічною та геологічною будовою України, ознайомлюються з поняттям «палеогеографічні умови».

Тема 7. «**Мінерально-сировинні ресурси**». У темі розкриваються закономірності розміщення корисних копалин по території України, дається оцінка мінерально-сировинній базі країни, визначається рівень забезпеченості України окремими видами корисних копалин, значення їх для розвитку окремих галузей господарства України.

Основне завдання теми — ознайомити учнів з основними родовищами та басейнами окремих корисних копалин, показати залежність їх розміщення від залягання основних тектоніч-

них структур, основних форм рельєфу, простежити як розміщення родовищ корисних копалин впливає на зосередження окремих галузей промисловості.

Тема 8. «Геоморфологічна будова». У цій темі розкривається нове поняття «геоморфологія», з'ясовуються закономірності поширення основних форм рельєфу, їх вплив на розвиток господарства.

Практична робота завершує цей блок тем першого розділу. Її завдання — з допомогою карт географічного атласу України встановити зв'язки між тектонічними структурами, рельєфом та корисними копалинами за заданим алгоритмом.

Тема 9. «Кліматичні умови та ресурси» розглядає особливості клімату України у їх взаємозв'язку із закономірностями клімату всієї Європи і світу. Трансформація повітряних мас, кількість опадів, зміни температур на території України залежать від процесів, що проходять у всій північній півкулі. Поглиблюються знання, отримані в 6–7 класах.

Основне завдання теми — навчити учнів: а) характеризувати вплив кліматотвірних чинників на територію України, розподіл та річний хід кліматичних показників; кліматичні ресурси України; б) на основі спостережень на географічному майданчику складати короткочасні прогнози погоди своєї місцевості, давати господарську оцінку кліматичних умов і ресурсів України; в) зрозуміти основні закономірності розподілу кліматичних показників на території України.

Тема 10. «Внутрішні води». В цілому ця тема розглядається за алгоритмами, визначеними ще в 7 класі в курсі «Географія материків і океанів», але відповідно до конкретної території України. Вивчаються нові поняття: «витрата води», «річний стік», «базис ерозії», «твердий стік» тощо. Даються поняття про причинно-наслідкові зв'язки у розвитку та еволюцію внутрішніх вод. Наприкінці теми дається практична робота.

Основне завдання теми — ознайомити учнів з головними річками України, їх режимом, розподілом річкової сітки, залежністю від кліматичних умов території. Вивчаючи цю тему, учитель продовжує формувати в учнів уміння і навички користування картографічними матеріалами.

Тема 11. «Ґрунти і земельні ресурси». У цій темі детально розглядаються умови ґрунтоутворення, генетичні типи ґрунтів та закономірності їх поширення на території України. Дається характеристика фізичних і хімічних властивостей ґрунтів та оцінка їх господарського значення, використання та охорони. Вивчається нове поняття «земельні ресурси».

Основне завдання теми — ознайомити учнів з основними чинниками ґрунтоутворення, навчити закономірностям поши-

рення їх типів по території України; поглибити вміння і навички аналізувати карти ґрунтів.

Теми 12–13. **«Рослинність і тваринний світ»**. Ми не випадково об'єднали ці дві теми. Вони взаємопов'язані і розглядати їх доцільно за єдиним алгоритмом.

У цьому блоці вивчаються закономірності поширення рослинного покриву та тваринного світу України, склад окремих біогеоценозів, види рослин і тварин, внесених до Червоної книги України, вплив господарської діяльності на рослинні та тваринні ресурси, заходи щодо відтворення рослинних і тваринних ресурсів, їх охорона.

Основне завдання теми — ознайомити учнів з різноманітністю видового складу рослинного і тваринного світу, з ендеміками, рідкісними і зникаючими видами, основними породами дерев, інших дикорослих рослин, в тому числі лікарських, зі станом дикорослої рослинності та диких звірів на сучасному етапі.

Тема 14. **«Несприятливі природні процеси»**. У темі розкриваються причини несприятливих природних процесів, їх види, закономірності поширення по території України; шляхи запобігання їх негативної дії.

Основне завдання теми — ознайомити учнів з видами несприятливих природних процесів та географією їх поширення.

Розділ III. Природні комплекси і фізико-географічне районування. Складається із 8 тем та однієї практичної роботи. Особливості цього розділу в тому, що він розглядає, за винятком перших двох тем, окремі природні комплекси території України за сталим алгоритмом. Частково — це продовження вивчення природних зон, яке відбувалося в курсі «Географія материків і океанів», тільки на більш високому рівні та більшій деталізації їх особливостей на території України.

Тема 15. **«Природно-територіальні комплекси (ПТК)»**. У темі розглядаються причини формування природно-територіальних комплексів, їх класифікація, розкривається взаємодія компонентів ПТК.

Основне завдання теми — дати поняття про ПТК, умови їх виникнення та розвитку.

Тема 16. **«Фізико-географічне районування»**. Під час вивчення цієї теми учні ознайомлюються з особливостями фізико-географічного районування України, з науково-практичним значенням його для розвитку господарства держави.

Основне завдання теми — ознайомити з основними одиницями фізико-географічного районування та їх розміщення по території України.

Теми 17–22 («Зона мішаних лісів», «Зона лісостепу», «Зона степу», «Українські Карпати», «Кримські гори», «При-

родні комплекси морів, що омивають Україну», практична робота «Складання у формі таблиці порівняльної фізико-географічної характеристики великих природних комплексів України») вивчаються за планом, відомим учням з попередніх курсів шкільної географії.

Основні завдання при вивченні цих тем: а) поширити та поглибити знання по кожному ПТК України; б) удосконалювати вміння і навички користування картографічним матеріалом та іншими джерелами географічних знань; в) розвивати вміння чітко висловлювати свою думку.

Розділ IV. «Використання природних умов і природних ресурсів та їх охорона»

Розділ включає три теми і одну практичну роботу. Дві теми розділу присвячені розгляду геоекологічної ситуації в Україні, третя — фізико-географічній характеристиці своєї області. Крім підручника під час вивчення цього розділу слід використовувати краєзнавчий матеріал та законодавчі документи природоохоронного спрямування.

Тема 23. «Геоекологічна ситуація в Україні». Під час вивчення теми розкривається поняття «геоекологічна ситуація», встановлюються основні забруднювачі природного середовища, висвітлюється вплив господарської діяльності людини на природне середовище.

Основні завдання теми — розкрити сучасну геоекологічну ситуацію в Україні, ознайомити учнів з картою геоекологічної ситуації в Україні.

Тема 24. «Використання й охорона природних умов і природних ресурсів». Ця тема узагальнює знання, отримані учнями під час вивчення розділу III «Загальна характеристика природних умов і природних ресурсів України». У ній визначаються можливості охорони природних ресурсів, дається характеристика та класифікація природно-заповідного фонду, розкриваються основні заходи щодо раціонального використання і охорони навколишнього середовища в Україні.

Основні завдання теми — ознайомити учнів з видами природних ресурсів України, їх раціональним використанням і охороною, законодавчими актами України про природно-заповідний фонд; значенням моніторингу навколишнього середовища.

Тема 25. «Фізична географія своєї області». Ця тема розглядається за відомим учням планом вивчення фізико-географічної території з використанням краєзнавчого матеріалу, додаткової літератури.

Основні завдання теми — навчити учнів працювати з різними джерелами знань про свою область.

⁵ С. Г. Коберник

4.3. Навчально-методичне забезпечення курсу

Навчально-методичний комплекс (НМК) курсу «Фізична географія України» охоплює такі компоненти: програму, підручник, географічний атлас, робочий зошит учня, контурні карти, хрестоматію, настінні карти, програми комп'ютерної підтримки.

Міністерство освіти і науки України рекомендує користуватися трьома підручниками різних авторів: А. Й. Сиротенка, Б. О. Чернова, В. Я. Плахути «Географія України» (перший підручник незалежної України), П. Г. Шищенко, П. О. Масляка «Географія України», Ф. Д. Заставного «Фізична географія України». Перші два охоплюють курси фізичної й економічної географії. Всі підручники в цілому відповідають вимогам сучасної чинної програми, але мають свої особливості.

Кожний підручник, крім тексту, має методичний апарат. Спільним у чинних підручників є завдання та запитання наприкінці кожного параграфа, що дає змогу використовувати їх як під час закріплення вивченого матеріалу безпосередньо на уроці, так і під час виконання домашнього завдання. У підручнику А. Й. Сиротенка, Б. О. Чернова завдання та запитання даються трьох рівнів складності, є короткі узагальнення тексту програми. Усі підручники містять додатковий цікавий матеріал, що сприяє загальному розвитку учнів, є мотивацією для навчання. У цілому завдання та запитання підручників різних авторів можна використовувати для формування блоків різного рівня складності, додавши до них тести, які вчитель може складати самостійно.

Під час вивчення нового матеріалу вчителю бажано використовувати ілюстративні та картографічні матеріали підручника для створення географічного образу території або окремого об'єкта. Усі підручники містять короткі словники географічних термінів і понять, а також окремі статистичні матеріали в таблицях. Статистичні матеріали можна використовувати під час підготовки самостійних творчих завдань.

Географічний атлас «Географія України», як і в попередніх курсах шкільної географії, є другим після підручника важливим компонентом навчально-методичного комплексу цього курсу. Атлас видавництва НВП «Картографія» останніх років видання цілком забезпечує вивчення всіх тем програми курсу «Фізична географія України».

Детальний аналіз роботи з картографічними матеріалами вже даний у розділі 7 посібника, тому повторно його описувати немає сенсу.

Курс фізичної географії України забезпечений також комплектом настінних шкільних карт, контурними картами та методичною літературою, що поповнюється з кожним роком. На жаль, дуже мало друкованих таблиць, картин. Використовуються також робочі зошити та практикуми з курсу «Фізична географія України».

Бажано у найближчі роки створити цілу низку відеофільмів та програм комп'ютерної підтримки. Хоч комп'ютерні програми використовуються в окремих школах, але за своїм методичним апаратом вони не зовсім відповідають сучасним вимогам, а розраховані більше на студентів ВНЗ. Процес створення сучасних відеофільмів та програм комп'ютерної підтримки триває.

4.4. Орієнтовна методична модель вивчення курсу

Особливістю вивчення курсу «Фізична географія України» є те, що учні набули вже певних знань, умінь та навичок у попередніх класах з шкільної географії. Оскільки багато географічних термінів і географічних назв учням відомі, вчитель може більше уваги приділити вивченню нових.

За час вивчення попередніх курсів учні навчилися працювати з картографічними посібниками. Вони вміють класифікувати, зіставляти, аналізувати карти з різним змістом і масштабом, давати короткі фізико-географічні характеристики окремим об'єктам і територіям за даними географічних карт, складати найпростіші картосхеми та картограми. Ці знання і навички учнів учитель використовує під час вивчення нового матеріалу. У творчих вчителів не проходить жодного уроку без самостійної та творчої діяльності учнів з картографічними матеріалами.

Як і в попередніх класах, вчитель використовує під час вивчення нового матеріалу і нетрадиційні форми навчання: рольові ігри, заочні мандрівки, конференції тощо. Відповідно до цього учні вже мають навички роботи з різними джерелами географічних знань, уміють створювати міні-географічні повідомлення та доповіді, володіють логікою доповіді тощо. Нетрадиційні форми навчання поглиблюють та розширюють творчий потенціал учнів, сприяють кращому засвоєнню навчального матеріалу.

Працювати зі структурно-логічними, опорно-інформаційними схемами та картосхемами учні навчилися у попередніх класах. Використання цих форм роботи під час вивчення курсу фізичної географії України дасть змогу краще усвідомити причинно-наслідкові зв'язки у навчальному матеріалі.

8.

Гуманізація навчального процесу, перехід до тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів вимагають від вчителя обов'язкового проведення уроків корекції та контролю. Тому вчитель має планувати вивчення навчального матеріалу за блоками тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів (5–12 годин).

Найбільше годин треба виділити на уроки вивчення нового матеріалу та уроки поглиблення знань, менше — на комбіновані уроки та уроки використання набутих знань на практиці (практичні роботи). Обов'язково виділяють години на уроки контролю. Приклад планування уроків у 8 класі наводимо в таблиці 21.

Подібне планування об'єднує матеріали кількох тем, логічно пов'язаних між собою, що дасть змогу учням краще засвоїти навчальний матеріал. Оскільки методика проведення уроків різних типів досить детально схарактеризована у розділі 6 частини I, то більш детально розглянемо тільки один блок, інші — оглядово.

І блок тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів
Вступ

Урок 1. Фізична географія України, предмет і методи досліджень.

Цей урок є мотиваційним для вивчення курсу. На ньому вчитель розкриває предмет вивчення та сучасні методи досліджень території України. Наголошує, що громадянин України має знати природу своєї країни. Принцип «любиш та поважаєш тільки те, що добре знаєш та розумієш» повинен проходити генеральною лінією цього уроку. Бажано використати знання, набуті учнями під час вивчення курсу «Рідний край» у 5 класі. На цьому уроці краще не давати учням конкретного домашнього завдання.

Урок 2. Формування території України. Ознайомлення із сучасним адміністративно-територіальним поділом.

Навчальний матеріал можна поділити на дві взаємопов'язані частини: а) теоретичну з елементами роботи з картами атласу: «Історико-етнографічне районування» та «Формування території України. 1921–1954 рр.»; б) практична короткотермінова робота з картою атласу «Адміністративно-територіальний устрій», де учні можуть самостійно визначити кількість адміністративно-територіальних одиниць на рівні областей, Автономної Республіки Крим, районів. Всі ці дані містяться в легенді карти атласу.

Під час розгляду теоретичної частини бажано спиратися на знання, отримані учнями з курсу історії України.

Розділ I. Україна та її географічні дослідження

Тема 1. Урок 3. Фізико-географічне положення України.

Після короткого теоретичного вступу за темою у вигляді бесіди або розповіді вчитель, спираючись на засвоєні у 7 класі алгоритми (типові плани) вивчення фізико-географічного положення материка, пропонує учням самостійно за картами атласу визначити положення України в Європі, порівняти її площу з площею найбільших європейських держав та відповісти самостійно на інші питання типового плану.

При цьому бажано, аби всі питання, що стосуються фізико-географічного положення України, були повторені та закріплені 4–5 разів безпосередньо на уроці.

Урок 4. Практична робота 1.

Враховуючи вікові особливості учнів, виконувати цю практичну роботу бажано без використання карт атласу. Працювати з контурними картами діти можуть індивідуально або групами. Доцільно дати додаткове завдання, якого не передбачає практична робота, але яке є у визначенні навчальних досягнень учнів з цієї теми. Не слід перетворювати цю роботу на самостійну, тому протягом її виконання вчитель постійно консультує та допомагає учням. На останніх хвилинах уроку вчитель може зробити взаємоперевірку її виконання разом з учнями. Оцінки вчитель ставить вибірково або всьому класу.

Тема 2. Джерела географічної інформації.

На жаль, ця тема висвітлена тільки в підручнику «Фізична географія України» автора Ф. Д. Заставного (К.: Форум, 2001; К.: Навчальна книга, 2005). В інших підручниках вона відсутня. Але й у цьому підручнику тема поділена на шість параграфів, що досить детально дає характеристику картографічних джерел інформації, не враховуючи знання, отримані учнями під час вивчення курсів «Загальна географія» (Тема «План і карта» — 14 год.) та «Географія материків і океанів» (Тема «Вступ» — 1 год.). Тому пропонуємо таку методичну модель вивчення цієї теми.

Урок 5. Експедиційні і стаціонарні дослідження природних умов і природних ресурсів. Туристські подорожі, екскурсії, краєзнавчі пошуки. Музейні експозиції, виставки.

За типом — це урок вивчення нового матеріалу. Його можна провести в класі, використовуючи всю можливу інформацію та ілюстрації. Залежно від особливостей розміщення школи можна провести урок за її межами, організувавши екскурсію в краєзнавчий музей, архівну чи іншу наукову установу. Зрозуміло, що коли урок відбувається на території установи, то основну увагу учнів треба зосередити на тих дослідженнях, які проводить ця установа. Така нестандартна форма організа-

Блоки тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів	Розділи і теми	Кількість годин на вивчення теми, блоку	Вивчення нового матеріалу	
			вивчення нового матеріалу	ком ва
I	Вступ	2	1	
	Розділ I. Україна та її географічні дослідження			
	<i>Тема 1. Фізико-географічне положення України</i>	2	1	
	<i>Тема 2. Джерела географічної інформації</i>	6	2	
	<i>Тема 3. Географічні дослідження на території України</i>	2	—	
	Всього	12	4	
II	Розділ II. Загальна характеристика природних умов і природних ресурсів України			
	<i>Тема 4. Рельєф</i>	2	1	
	<i>Тема 5. Тектонічні структури</i>	1	1	
	<i>Тема 6. Геологічна будова</i>	2	1	
	<i>Тема 7. Мінерально-сировинні ресурси</i>	3	1	
	<i>Тема 8. Геоморфологічна будова</i>	1	1	
	Всього	9	5	
III	<i>Тема 9. Кліматичні умови та ресурси</i>	5	2	
	<i>Тема 10. Внутрішні води</i>	6	2	
	Всього	11	4	

IV	<i>Тема 11. Ґрунти і земельні ресурси</i>	3	1	
	<i>Тема 12. Рослинний покрив</i>	2	1	
	<i>Тема 13. Тваринний світ</i>	2	1	
	<i>Тема 14. Неприятливі природні процеси</i>	2	1	
	Всього	9	4	
V	Розділ III. Природні комплекси і фізико-географічне районування			
	<i>Тема 15. Природні територіальні комплекси</i>	1	1	
	<i>Тема 16. Фізико-географічне районування</i>	1	1	
	<i>Тема 17. Зона мішаних лісів</i>	2	1	
	<i>Тема 18. Зона лісостепу</i>	2	1	
	<i>Тема 19. Зона степу</i>	2	1	
	Всього	8	5	
VI	<i>Тема 20. Українські Карпати</i>	3	1	
	<i>Тема 21. Кримські гори</i>	2	1	
	<i>Тема 22. Природні комплекси морів...</i>	2	1	
	Всього	7	3	
VII	<i>Тема 23. Геоекологічна ситуація в Україні</i>	2	1	
	<i>Тема 24. Використання природних умов і</i>	2	1	

ції навчального заняття дасть змогу показати практичну значимість цих досліджень.

Урок 6. Географічні енциклопедії, довідники, словники, календарі. Географічні періодичні видання. Географічні описи в мистецьких творах, засобах масової інформації та ін.

Ці джерела географічної інформації вже розглядалися в курсах 6–7 класів, тому цей урок бажано проводити, як урок розширення і поглиблення знань учнів у межах шкільної (районної, міської, сільської) бібліотеки.

Попередньо домовившись з працівниками бібліотеки, вчитель разом з бібліотекарем ознайомлює учнів з потрібною літературою: демонструє книжки, дає коротку анотацію, зазначає під час вивчення яких тем, на яких уроках можна використати цю літературу. Бажано скласти список видань для їх використання під час підготовки учнями самостійних виступів на уроках поглиблення знань.

Урок 7. Карти — джерела географічної інформації, їхній зміст і призначення. Картографічні проекції, спотворення площ, форм, кутів, відстаней. Способи зображення географічних об'єктів і явищ на картах. Топографічні карти та їх використання. Визначення за картами напрямів, відстаней та висот на місцевості. Географічні атласи. Електронні карти та атласи.

Занадто великий перелік картографічних джерел та їх особливостей не повинен лякати. Більшість питань з цього переліку вже вивчалось у попередніх класах. Тому, основним завданням вчителя є актуалізація опорних знань шляхом бесіди з подачею нових термінів і понять. Під час вивчення матеріалу слід користуватися не тільки атласами 8–9 класу, а й атласами «Загальна географія» та «Географія материків і океанів».

Урок 8. Поглиблення знань за темою «Карты — джерела географічної інформації».

Під час проведення попереднього уроку бажано, щоб учитель чітко визначив для себе, з яких питань учні виявилися найменш обізнаними. Виходячи з цього, вчитель готує більш детальну інформацію з цих питань або доручає зробити її найбільш підготовленим учням (за їх бажанням). З досвіду роботи вчителів найбільш складною для учнів є робота з топографічною картою. На ній найчастіше і зосереджується увага на цьому уроці.

Урок 9. Практична робота 2.

Цю практичну роботу доцільно проводити за груповими завданнями для учнів. Група складається з 4–6 осіб. Для кожної групи готуються картки-завдання з аналогічними, але різними за рівнем складності завдання. Після загальних настанов учителя про умови виконання завдань, учні приступають

до роботи. Учитель допомагає учням у разі виникнення ускладнень порадами. Він сам визначає, кому варто виставити оцінку.

Тема 3. Уроки 10–11. Географічні дослідження на території України.

Ця тема висвітлюється в усіх діючих підручниках з географії України, а також у спеціальній літературі, в тому числі і в географічних періодичних виданнях. Аби ці уроки не перетворилися в сухе повідомлення вчителя з переліком багатьох маловідомих учням прізвищ, бажано обидва уроки провести як уроки поглиблення знань у вигляді конференції. Не треба забувати про ігрові та організаційні моменти проведення конференції. Бажано, аби конференцією керували самі учні, не обов'язково — кращі. Таке вивчення теми дасть змогу вчителю реалізувати диференційований підхід до учнів, виявити їх творчі можливості.

Урок 12. Урок тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів (урок корекції та контролю).

Цей урок дає змогу встановити, наскільки учні засвоїли навчальний матеріал першого блоку (*див. табл. 21*). Методика проведення подібного типу уроку вже описана в розділі 6 цього посібника «Форми організації навчально-виховного процесу з географії». Тому уроки тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів далі розглядатися не будуть. Наведемо тільки орієнтовний зразок завдань і запитань для учнів різних рівнів складності. Такі завдання та запитання кожен учитель може підготувати самостійно, використовуючи зміст та методичний апарат підручника.

І рівень складності (відповіді письмові).

1. За площею території Україна займає в Європі ...
а) перше місце; б) друге місце; в) третє місце.
2. Площа України становить ...
а) 504,8 тис. км²; б) 312,7 тис. км²; в) 603,7 тис. км².
3. Кількість населення України на 2005 р. становила ...
а) 50,2 млн чоловік; б) 49,3 млн чоловік; в) 47,0 млн чоловік.
4. Територія України знаходиться у часовому поясі ...
а) першому; б) другому; в) третьому.
5. Географічний центр України має такі географічні координати ...
а) 49°05' пн. ш., 32°02' сх. д.; б) 49°01' пн. ш., 32°02' сх. д.;
в) 49°01' пн. ш., 31°02' сх. д.
6. На півночі державний кордон України проходить по суходолу з ...
а) Білоруссю; б) Словаччиною; в) Румунією.

7. Україна не має морських кордонів з ...
 а) Угорщиною; б) Туреччиною; в) Грузією.
 8. Крайня північна точка України — ...
 а) м. Сарич; б) с. Червона Зірка; в) с. Грем'яч; г) м. Чоп.
 9. Атлас «Географія України», яким ми користуємося в школі, є ...
 а) тематичним; б) електронним; в) комплексним.
 10. Проекції, на яких на картах не спотворюються площі, є ...
 а) рівновеликими; б) рівнокутними; в) рівнопряміжні.
 11. Карта масштабу 1:1000 000 є ...
 а) великомасштабною; б) дрібномасштабною; в) середньомасштабною.

II рівень складності (відповідь письмова)

Числовий диктант до теми «Кордони України та адміністративно-територіальний устрій»

I.	I варіант	II варіант
1	Київ	12
2	Автономна Республіка Крим	11
3	Севастополь	10
4	Росія	9
5	Білорусь	8
6	Польща	7
7	Угорщина	6
8	Словаччина	5
9	Молдова	4
10	Румунія	3
11	Своя область (межі)	2
12	Свій обласний центр	1

II. Порядок показу об'єктів вчителем на карті біля дошки:

1. Свій обласний центр
2. Київ
3. Севастополь
4. Своя область (межі)
5. Автономна Республіка Крим
6. Словаччина
7. Молдова
8. Росія
9. Польща
10. Білорусь

11. Угорщина

12. Румунія

Ключ-шифр відповідей

I варіант — 12. 1. 3. 11. 2. 8. 9. 4. 6. 5. 7. 10.

II варіант — 1. 12. 10. 2. 11. 5. 4. 9. 7. 8. 6. 3.

III рівень складності (відповіді усні)

1. Для чого запроваджують літній час?
2. Визначте координати свого обласного центра.
3. Що розуміють під експедицією? Яке її завдання?
4. Що таке стаціонарні дослідження?
5. У працях яких давньогрецьких вчених є відомості з історії та економіки території України?
6. Назвіть основні джерела географічної інформації.
7. Розкажіть, які географічні матеріали експонують краєзнавчі музеї?
8. Що таке картографічна проекція?
9. На які види поділяються проекції за типом спотворень?
10. На які групи поділяються карти щодо масштабу?
11. Які карти належать до великомасштабних?
12. Наведіть приклади тематичних карт.
13. Що таке ізолінії?
14. Розкажіть про лінії руху на карті. Наведіть конкретні приклади.
15. Що таке географічні атласи? На які групи вони поділяються?
16. Хто з географів XIX – початку XX ст. вивчав природу України?
17. Схарактеризуйте наукові праці одного з дослідників географії України (на вибір).

II блок тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів

Розділ II. Загальна характеристика природних умов і природних ресурсів України

Тема 4. Уроки 13–14. Рельєф.

Розглядають рельєф території України у взаємозв'язку з тектонічною, геологічною будовою та розміщенням корисних копалин. Оскільки учні мають досвід вивчення рельєфу з попереднього курсу географії материків і океанів у 7 класі, вчитель будує уроки таким чином, щоб більшість навчального матеріалу вони здобували в ході самостійної діяльності, користуючись картою та текстом підручника.

Після короткого вступу вчителя учні під його керівництвом заповнюють таблиці певного зразка, що характеризують окремі орографічні одиниці. Наприклад, на першому уроці — низовини та височини, на другому — гори (*таблиці 22 і 23*).

Наприкінці другого уроку можна провести короткий числовий диктант по темі «Рельєф України». Після заповнення таблиць учні показують географічні об'єкти на стінній карті, закріплюють знання.

Таблиця 22

НИЗОВИНИ ТА ВИСОЧИНИ УКРАЇНИ

Назва	Географічне положення	Розміри		Пересічна висота	Максимальна висота	Окремі форми рельєфу
		Довжина	Ширина			
Подільська височина	Південно-західна частина України	580 км	180 км	280–320 м — на півночі 150–170 м — на півдні	471 м — г. Камула	Горбасті пасма: Кременецькі гори, Гоголи (471 м), Вороняки, Опілля, Розточчя, Товтри
.....						

Таблиця 23

ГОРИ УКРАЇНИ

Назва	Географічне положення	Розміри		Максимальна висота	Складові частини гір	Особливості рельєфу
		Довжина	Ширина			
Українські Карпати	Крайній захід України	580 км	180 км	2061 м — г. Говерла	Зовнішні Карпати Вододільний хребет Полонинсько-Чорногорські гори Вулканічні Карпати Рахівський масив і Чивчинські гори	Згладжені куполоподібні форми рельєфу Найвища частина Карпат Гострі високі вершини, глибокі долини із стрімкими схилами
Кримські гори						

Теми 5 і 6. Уроки 15–16. Тектонічні структури. Геологічна будова.

Ці дві теми бажано об'єднати, оскільки, виходячи з практики вчителів, учням важко простежити взаємозв'язки між тектонічними структурами, часом їх виникнення та утворенням корисних копалин. Основні поняття про тектонічні

структури та геологічне літочислення учні отримали у курсах «Загальна географія» та «Географія материків і океанів». Тому на початку першого уроку вчитель актуалізує опорні знання про тектонічні структури, геологічне літочислення та сейсмічність, «прив'язує» уже відоме учням до території України і пропонує опрацювати карти атласу (К.: НВП «Картографія», 2000–2001). Учні зіставляють карти «Тектонічна будова», «Геологічна будова», а також геохронологічну таблицю, роблять висновки. Після цього можна використати текст підручника Ф. Д. Заставного «Фізична географія України» для визначення часу і місця утворення окремих корисних копалин. У ході роботи вчитель виступає як консультант (коли учні працюють за групами) або керує всім процесом самостійної діяльності учнів. Результатом цієї діяльності може бути таблиця, на якій можна простежити взаємозв'язок між тектонічними структурами, геологічною будовою та розміщенням корисних копалин (таблиця 24).

Таблиця 24

ТЕКТОНІЧНІ СТРУКТУРИ ТА ГЕОЛОГІЧНА БУДОВА

Великі тектонічні структури	Тектонічні структури та час їх утворення	Час утворення поверхневого осадового покриву	Палеогеографічні умови	Корисні копалини та час їх утворення
Східноєвропейська докембрійська платформа	Дніпровсько-Донецька западина, що утворилася під час Герцинської складчастості в палеозої	Неогеновий та палеогеновий періоди кайнозою	У палеозої, мезозої не було морських басейнів. У кайнозої льодовикові відкладення	Сіль, нафта (палеозої); вапняки, пісковики (кайнозої)

Як видно з прикладу, наведеного у таблиці, при її заповненні були використані матеріали атласу та підручника. Ця таблиця та попередні (уроки 13–14) можуть стати основою для виконання практичної роботи 3. Наприкінці другого уроку бажано закріпити набуті знання працюючи зі стінними картами.

Тема 7. Мінерально-сировинні ресурси.

Величезна кількість назв родовищ різноманітних корисних копалин та обмежений час, виділений на їх вивчення, унеможливають їх детальне вивчення. Тому основною метою цих уроків є не запам'ятання назв родовищ, а ознайомлення учнів із закономірностями поширення мінерально-сировинних ресурсів. Більш детальне вивчення родовищ передбачене під час розгляду розділів «Природні комплекси і фізико-географічне районування» і «Використання природних умов і природних ресурсів та їх охорона».

Урок 17. Мінерально-сировинні ресурси.

Після вступного слова про значення та основні закономірності розміщення корисних копалин, їх класифікацію вчитель пропонує учням розглянути та проаналізувати карту «Корисні копалини» в атласі. Під час роботи можна використати контурну карту України для нанесення на ній основних басейнів, районів паливних і рудних корисних копалин. Наприкінці уроку вчитель пропонує групі учнів (за бажанням) підготувати на наступне заняття повідомлення про розміщення, запаси та інші характеристики найбільших і найважливіших родовищ України. При цьому бажано нагадати ті джерела географічних знань (крім підручника), які можна віднайти в бібліотеці (пригадайте тему «Джерела географічних знань»).

Урок 18. Конференція на тему «Багатства надр України та їх значення для розвитку її господарства» (урок розширення та поглиблення знань).

Про методику проведення конференцій вже йшлося у цьому посібнику, тому пропонуємо лише орієнтовну тематику виступів.

1. Значення паливних ресурсів для розвитку економіки України.

2. Запаси нафти і газу в Україні та перспективи збільшення нафто- і газовидобутку.

3. Металургійна база України.

4. Нерудні матеріали в чорній металургії.

5. Мінеральні води — здоров'я нації.

6. Коштовне каміння — краса і радість тощо.

Кожний виступ за тривалістю не повинен перевищувати 3–5 хвилин. Бажано при цьому повідомлення супроводжувати показом корисних копалин або виробів з них.

Урок 19. Практична робота 3.

Оскільки тематика цієї практичної роботи визначає встановлення взаємозв'язків між тектонічними структурами, формами рельєфу та корисними копалинами, то бажано, крім карт атласу, використати таблиці, що склалися учнями на уроках з тем: «Рельєф», «Тектонічна та геологічна будова».

Для проведення практичної роботи клас ділять на групи по 5–6 осіб. Кожній з них пропонують конкретне завдання з питань рельєфу, корисних копалин, тектонічних структур.

На підготовку відповідей відводять 20–25 хвилин. Після цього кожна група «захищає» свою роботу за певними алгоритмами в картках-завданнях. Не треба вимагати від учнів дуже детальних відповідей, тільки головне. Оцінюють роботу кожного учня, який брав участь у підготовці та «захисті» завдання.

Урок 20. Геоморфологічна будова.

Цієї теми немає у підручнику Ф. Д. Заставного «Фізична географія України», але досить детально описана у підручнику авторів П. О. Масляка, П. Г. Шищенка «Географія України».

Під час вивчення навчального матеріалу можна використати таку структурно-логічну схему (мал. 12).



Мал. 12

Урок 21. Тематичне оцінювання навчальних досягнень учнів (урок корекції та контролю). Рельєф, тектонічні структури, геологічна будова, мінерально-сировинні ресурси, геоморфологічна будова.

III блок тематичного оцінювання (оглядово)

Теми 9. «Кліматичні умови та ресурси» і 10. «Внутрішні води». Уроки 22–32.

Тема 9. Урок 22. Кліматотвірні чинники. Урок вивчення нового матеріалу.

Зміст: загальна характеристика клімату України. Основні кліматотвірні чинники: сонячна радіація та її розподіл по території, циркуляція атмосфери; підстилаюча земна поверхня. Взаємодія кліматотвірних чинників.

Урок 23. Кліматична карта. Основні кліматичні показники. Урок вивчення нового матеріалу.

Зміст: кліматична карта. Основні кліматичні показники. Коефіцієнт зволоження. Річний хід і розподіл кліматичних показників. Сезонні особливості клімату України. Кліматичні ресурси.

Урок 24. **Погода і небезпечні погодні явища.** *Комбінований урок.*

Зміст: погода і небезпечні погодні явища. Прогноз погоди. Синоптична карта. Метеорологічні станції. Бюро погоди, гідрометеорологічна служба України.

Урок 25. **Клімат.** *Урок поглиблення знань.* Залежно від можливостей школи, урок можна провести за одним з пропонованих варіантів.

I варіант. Екскурсія на метеорологічну станцію. Ознайомлення з обладнанням, принципами роботи. Практичне заняття на вміння знімати показання метеоприладів.

II варіант. Конференція на тему «Кліматичні умови та ресурси України».

Орієнтовна тематика виступів:

1. Метеорологічна служба України та її взаємозв'язок із метеорологічними службами світу.
2. Гідрологічна служба країни та її роль у передбаченні небезпечних явищ, пов'язаних з погодою.
3. Небезпечні погодні явища на території України.
4. Особливості клімату своєї місцевості.
5. Небезпечні погодні явища своєї місцевості.
6. Аналіз метеоспостережень за останній місяць.

Примітка. За наявності шкільного географічного майданчика або метеопоста бажано вести метеспостереження (двічі на день) та давати орієнтовний прогноз погоди у мікрорайоні школи протягом вивчення всього блоку.

Тема 10. Урок 26. Внутрішні води. *Урок вивчення нового матеріалу.*

Зміст. Поверхневі води. Загальні гідрографічні особливості території України. Основні річкові басейни та їх характеристика. Характер водного режиму річок. Падіння, похил; водний режим, живлення, витрата води в річці, річний стік. Робота річок, формування русла. Базис ерозії, твердий стік.

Примітка: вивчення понять, термінів, проведення обчислень.

Урок 27. **Річки України.** *Урок розширення і поглиблення знань.*

Семінар на тему «Україна — країна 68 000 річок»

Орієнтовна тематика виступів.

1. Дніпро-Славутич — головна річка України.
2. Дунай — дорога дружби і торгівлі.
3. Гірські річки України.

4. Південний Буг — краса України.

5. Значення річок у забезпеченні водою посушливих районів України.

Урок 28. Озера, лимани, болота, водосховища, канали. Урок вивчення нового матеріалу.

Зміст. Озера, їх типи, лимани. Особливості гідрологічного режиму. Болота, їх типи і поширення. Причини заболочення. Плітучні водні об'єкти та їхнє господарське призначення.

Урок 29. Підземні води. Комбінований урок.

Зміст. Підземні води. Основні артезіанські басейни України їх характеристика. Водний баланс і водні ресурси України, шляхи їх раціонального використання і охорони.

Примітка. Під час вивчення теми користуються картами атласу «Поверхневі води», «Підземні води».

Урок 30. Внутрішні води України. Урок поширення і поглиблення знань.

Примітка. До цього уроку входить також характеристика найбільших озер України.

Орієнтовна тематика виступів.

1. Закономірності розміщення озер на території України.

2. Шацьке позер'я — важливий рекреаційний район.

3. Синевир — перлина Карпат.

4. Сиваш — мінеральна скарбниця.

5. Значення Північно-Кримського каналу для розвитку Криму.

6. Екологія водних ресурсів України.

Урок 31. Практична робота 4. Урок використання знань на практиці.

Примітка. Під час виконання цієї роботи використовують карти атласу «Поверхневі води», «Підземні води».

Урок 32. Клімат і внутрішні води України. Урок корекції та контролю.

IV блок тематичного оцінювання (оглядово)

Теми 11–15. Уроки 33–41. «ґрунти і земельні ресурси», «Рослинний покрив», «Тваринний світ», «Несприятливі природні процеси».

Урок 33. ґрунти і земельні ресурси. Урок вивчення нового матеріалу.

Зміст. Умови ґрунтоутворення, основні генетичні типи ґрунтів. Закономірності поширення ґрунтів на рівнинній частині України і в горах. Карта ґрунтів України. Характеристика фізичних і хімічних властивостей ґрунтів. Господарське використання ґрунтів.

Примітка. Під час вивчення теми використовують карти підручника і атласу. Слід детальніше розглянути типи ґрунтів, характерні для своєї місцевості.

Урок 34. Земельні ресурси України. Практична робота 5. *Комбінований урок.*

Зміст. Земельні ресурси України. Основні заходи з раціонального використання й охорони земельних ресурсів. Короткотермінова практична робота на тему «Визначення закономірностей поширення ґрунтів за картою ґрунтів України».

Примітка. Обов'язкове використання карти атласу «Ґрунти».

Тема 12. Урок 35. Рослинний покрив. *Урок вивчення нового матеріалу.*

Зміст. Різноманітність видового складу, закономірності поширення рослинності. Ендемічні та зникаючі види. Широтна зональність і висотна поясність рослинного покриву. Рослинність лісів, степів, луків, боліт, водойм, гір, Південного берегу Криму. Червона книга України. Зелена книга України. Рослинні ресурси, їх охорона і відтворення.

Примітка. Рослини, занесені до Червоної книги. Рослинні угруповання, занесені до книги України. Карти атласу: «Рослинність», «Найпоширеніші породи дерев».

Тема 13. Урок 36. Тваринний світ. *Урок вивчення нового матеріалу.*

Зміст. Різноманітність видового складу тварин. Фаунетичний склад лісів, степів, боліт, водойм. Вплив людини на тваринний світ. Червона книга України. Тваринні ресурси, заходи з їх відтворення й охорони.

Карти атласу: «Тваринний світ», «Акліматизовані та реакліматизовані тварини».

Урок 37. Конференція (семінар) на тему «Рослинні угруповання, рослини і тварини Зеленої та Червоної книг України». *Урок розширення і поглиблення знань.*

Орієнтовна тематика виступів.

1. Зелена книга України, її значення та роль у збереженні рослинних угруповань на території України.

2. Рослини і тварини Лісостепу, занесені в Червону книгу України.

3. Рослини і тварини гірських областей, занесені в Червону книгу України.

4. Рослини і тварини Степу, занесені в Червону книгу України.

5. Тварини-шкідники сільськогосподарських рослин.

6. Чорнобильська катастрофа і її вплив на рослинність і тваринний світ довкілля.

Урок 38. Диспут на тему «Вплив господарської діяльності на рослинність і тваринний світ. Проблеми і перспективи».
Урок розширення і поглиблення знань.

Орієнтовна тематика питань, винесених на диспут.

1. Які чинники впливають на рослинність і тваринний світ в результаті господарської діяльності людини?

2. Чи є потреба в збереженні дикої природи? Чому?

3. Чи є потреба в акліматизації та реакліматизації тварин? Чому?

4. Які заходи проводяться державою для збереження рослинного і тваринного світу? Чи є вони ефективними?

5. Ваші пропозиції щодо збереження дикої природи, відновлення рослинних і тваринних ресурсів своєї місцевості. Яку роль зможете відіграти ви особисто та ваші товариші у вирішенні цієї проблеми?

Тема 14. Урок 39. Неприятливі природні процеси. *Урок вивчення нового матеріалу.*

Зміст. Чинники виникнення несприятливих природних процесів, їх основні види. Бездошові періоди, посухи, суховії, ожеледиці. Ерозійні процеси, зсуви, селі. Карстові процеси, заболочування, вторинне засолення ґрунтів. Шляхи запобігання несприятливим природним процесам.

Урок 40. Конференція на тему «Несприятливі природні процеси». *Урок розширення і поглиблення знань.*

Орієнтовна тематика виступів.

1. Ерозія ґрунтів та шляхи її запобігання.

2. Зсуви селі в гірських регіонах та на Азово-Чорноморському узбережжі та шляхи їх запобігання.

3. Карст в країні.

4. Атмосферні несприятливі природні явища, їх вплив на господарську діяльність людини.

5. Заболочування — процес позитивний чи негативний?

6. Які державні служби беруть участь у запобіганні та попередженні несприятливих природних процесів?

Урок 41. Ґрунти, рослинність і тваринний світ. Неприятливі природні процеси. *Урок корекції та контролю (тематичне оцінювання навчальних досягнень учнів).*

Примітка. Під час вивчення цієї теми слід користуватися відповідними опорними схемами.

V блок тематичного оцінювання

Розділ III. Природні комплекси і фізико-географічне районування

Тема 15. Урок 42. Природно-територіальні комплекси.

Поняття про природно-територіальні комплекси учні вже отримали у попередніх курсах шкільної географії, тому на цьому

уроці бажано чітко конкретизувати просторове розміщення ПТК по території України, спираючись на попередні знання (теми розділу II).

Слід користуватися опорно-інформаційною схемою «Ландшафти» та картою атласу «Ландшафти». При цьому бажано подавати ОІС на класній дошці у незакінченому вигляді і заповнювати його у процесі аналізу карт. За своїм типом це урок вивчення нового матеріалу і вимагає напруженої роботи вчителя.

Вже на цьому уроці вчитель пропонує учням тематику самостійних виступів для уроку поглиблення знань, звертаючи особливу увагу на питання, пов'язані із тією зоною, на території якої розміщена школа. На конкретних прикладах своєї місцевості вчитель показує вплив господарської діяльності людини на ландшафти.

Тема 16. Урок 43. Фізико-географічне районування.

Урок проводиться аналогічно попередньому. Розкривається поняття «фізико-географічне районування» та категорії їх класифікації.

Працює вчитель зі схемами «Фізико-географічне районування» та картою атласу «Фізико-географічне районування». Як і на попередньому уроці, максимальна увага приділяється роботі з легендою карти та заповнюванню схем. За типологією — це урок вивчення нового матеріалу.

Тема 17. Урок 44. Зона мішаних лісів.

Урок починається з повідомлення теми і невеликого мотиваційного вступу вчителя. На класній дошці вже накреслена незаповнена опорно-інформаційна схема або типовий план фізико-географічної характеристики природної зони, який учні заносять у свої зошити та користуються ним і на наступних уроках.

Типовий план фізико-географічної характеристики природної зони.

1. Географічне положення.
2. Характерні типи ландшафтів.
3. Тектонічні структури, рельєф, корисні копалини.
4. Клімат та внутрішні води.
5. Природні ресурси (багаті, бідні).
6. Ґрунти, рослинність, тваринний світ.
7. Природоохоронні території.

Кожний пункт типового плану опрацьовують за відповідною картою географічного атласу «Географія України». Номер сторінки в атласі вчитель визначає виходячи з року видання атласу, яким користуються діти. Бажано, аби після розгляду кожного пункту плану вчитель доповнював матеріал цікавими

фактами, ілюстраціями тощо для подальшої мотивації самостійної навчальної діяльності учнів. Ґрунти, рослинність, тваринний світ, природоохоронні території розглядають оглядово, оскільки до цих питань повернуться після вивчення трьох основних зон.

Отже, на цьому уроці: а) закріплюються знання з тем «Природно-територіальні комплекси», «Фізико-географічне районування» (пункти 2, 3); б) поглиблюються уміння і навички учнів у роботі з картографічним матеріалом; в) формується алгоритм вивчення окремої території. За типологією — це урок вивчення нового матеріалу з елементами самостійної практичної діяльності.

Тема 18. Урок 45. Зона Лісостепу.

Урок проводиться аналогічно попередньому, за тим самим алгоритмом і виконує ті самі завдання.

Тема 19. Урок 46. Зона Степу.

Урок проводиться аналогічно двом попереднім, за тими самими алгоритмами.

При цьому закріплюються та частково засвоюються ті вміння та навички, що визначені їхніми завданнями. Тому не треба побоюватися, коли якісь пункти плану учні не зможуть самостійно розкрити. Попереду є ще дві зони та дві гірські країни.

Уроки 47–48. *Конференція на тему «Природа рівнинної території України».*

За типологією — це уроки розширення і поглиблення знань, які бажано проводити нетрадиційно. Теми виступів учні отримали на попередньому уроці. Час виступу залежить від теми і визначається вчителем. Пропонуємо орієнтовну тематику виступів.

1. Ліс — багатство держави.
2. Рослинність і тваринний світ мішаних лісів.
3. Природоохоронні території мішаних лісів.
4. Лісостеп та його особливості.
5. Зміни природних ландшафтів Лісостепу під впливом діяльності людини.
6. Заповідні території Лісостепу.
7. Степ — житниця України.
8. Проблеми збереження природних комплексів Степу
9. Рослинний і тваринний світ своєї місцевості, його зміни під впливом діяльності людини.
10. Природоохоронні території своєї місцевості.

Урок 49. Урок тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів з теми «Природні комплекси та фізико-географічне районування» (див. урок 12).

VI блок тематичного оцінювання(оглядово)

Тема 20. Урок 50. Українські Карпати. Урок вивчення нового матеріалу.

Зміст. Географічне положення, межі і розміри. Загальні риси природних умов. Висотна поясність ландшафтів. Стихійні природні явища і процеси: водна ерозія, руйнівні повені, селі, снігові лавини. Поділ на природні області.

Примітка. Використовують карти атласу «Ландшафти», «Фізико-географічне районування» та відповідні схеми.

Урок 51. Українські Карпати. Комбінований урок.

Зміст. Природоохоронні території. Господарська оцінка природних ресурсів. Основні заходи щодо раціонального використання природних умов і природних ресурсів.

Примітка. Використовують і карти атласу «Природно-заповідний фонд», «Природоохоронна діяльність» та відповідні схеми.

Тема 21. Урок 52. Кримські гори. Урок вивчення нового матеріалу.

Зміст. Географічне положення, межі, розміри. Особливості природних умов і ресурсів. Висотна поясність. Неприятливі природні процеси. Поділ на природні області. Природоохоронні території. Господарська оцінка природних ресурсів. Основні заходи щодо раціонального використання та охорони природних умов і природних ресурсів.

Примітка. Використовують карти атласу «Ландшафти», «Фізико-географічне районування», «Природно-заповідний фонд» та відповідні схеми.

Тема 22. Урок 53. Природні комплекси морів, що омивають Україну. Урок вивчення нового матеріалу.

Зміст. Фізико-географічна характеристика природних комплексів Чорного та Азовського морів. Проблеми використання й охорони їхніх вод.

Примітка. Використовують карти атласу «Чорне та Азовське моря», «Рослинний і тваринний світ Чорного та Азовського морів», «Основні джерела та рівні забруднення в Чорноморсько-Азовському басейні» та відповідні схеми.

Урок 54. Практична робота 6. Урок використання надбаних знань на практиці.

Зміст. Складання у формі таблиці порівняльної фізико-географічної характеристики великих природних комплексів України.

Під час заповнення таблиці використовують опорні схеми, що склалися на уроках 44, 45, 46, 50, 52, 53, та карти атласів.

Пункти типового плану характеристики	Спільні риси	Відмінні риси
1. Географічне положення 2. Тектонічні структури 3. Рельєф 4. Корисні копалини 5. Клімат 6. Внутрішні води 7. Ґрунти 8. Рослинність 9. Тваринний світ 10. Природні ресурси 11. Природоохоронні території		

Урок 55. Конференція на тему «Заповідні природні території України».

Орієнтовна тематика виступів.

1. Карпатський національний парк.
2. Національний природний парк «Синевир».
3. Карпатський біосферний заповідник.
4. Кримський природний заповідник.
5. Ялтинський гірсько-лісовий заповідник.
6. Чорноморський біосферний заповідник.

Примітка. До тематики можна додати характеристику найближчих природоохоронних територій.

Урок 56. Урок тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів (урок-залік) з тем «Українські Карпати. Кримські гори. Природні комплекси морів, що омивають Україну».

VII блок тематичного оцінювання (оглядово)

Розділ IV. Використання природних умов і природних ресурсів та їх охорона.

Тема 23. Урок 57. Геооекологічна ситуація в Україні. Урок вивчення нового матеріалу.

Зміст. Поняття «геоекологічна ситуація». Основні забруднювачі навколишнього середовища, показники забруднення атмосферного повітря, поверхневих і підземних вод, ґрунтів, населених пунктів, сільськогосподарських угідь тощо. Аварія на Чорнобильській АЕС і стан навколишнього середовища. Вплив геооекологічної ситуації на населення України. Законодавство про екологічну ситуацію в Україні.

Примітка. Під час вивчення теми використовують карти атласу: «Загальне забруднення навколишнього середовища», «Забруднення атмосферного повітря». Можна виконати частину практичної роботи 7.

Урок 58. *Конференція на тему «Геоекологічна ситуація в Україні».* Урок поширення та поглиблення знань.

Орієнтовна тематика виступів.

1. Чорнобильська катастрофа — суворий урок людству.
2. Атмосфера повинна бути чистою.
3. Збережемо води України.
4. Вплив господарської діяльності людини на ґрунт.

Тема 24. Урок 59. Використання й охорона природних умов і природних ресурсів. Урок вивчення нового матеріалу.

Зміст. Основні види природних ресурсів України. Мінерально-сировинні, кліматичні, водні ресурси. Земельні ресурси та їх використання. Біотичні ресурси, їх використання й охорона. Рекреаційні ресурси. Природоохоронні комплекси. Законодавчі акти про природно-заповідний фонд України. Характеристики функціонування природних заповідників, біосферних заповідників, природних національних парків, заказників, пам'яток природи тощо. Національна екологічна мережа України. Моніторинг навколишнього середовища в Україні. Основні заходи щодо раціонального використання й охорони навколишнього середовища в Україні.

Примітка. Користуються схемою «Природокористування», картою атласу «Природоохоронна діяльність». Закінчити практичну роботу 7 можна порекомендувати учням як домашнє завдання.

Урок 60. *Семінар на тему «Раціонально використовувати — ефективно охороняти».*

Орієнтовна тематика виступів.

1. Охорона природи Карпат і Криму. Природоохоронна діяльність.
2. Заходи щодо збереження родючості земель лісостепової та степової зон.
3. Раціональне використання та охорона вод.
4. Природно-заповідний фонд України.
5. Раціональне використання та охорона природного комплексу своєї місцевості. Проблеми і пропозиції щодо їх розв'язання.

Урок 61. *Урок тематичного оцінювання* навчальних досягнень учнів з теми «Використання природних умов і природних ресурсів та їх охорона» (урок-залік).

VIII блок тематичного оцінювання (оглядово)

Тема 25. Уроки 62–63. Фізична географія своєї області.

Бивчається за типовим планом фізико-географічної характеристики території (природного комплексу), вже відомим учням з курсу «Географія материків і океанів» (7 клас) і розділу III «Природні комплекси і фізико-географічне райо-

зування». Бажано користуватися атласами своєї області, які видаються у досить великій кількості.

Зміст. Географічне положення, межі, розміри. Основні риси природних умов. Особливості рельєфу, геологічної будови, антропогенні відклади. Поширення типів і форм рельєфу. Кліматичні і гідрологічні умови. Положення області в системі одиниць природного районування. Неприятливі природні процеси та заходи щодо їх запобігання.

Ґрунтово-рослинний покрив і тваринний світ. Природні ресурси своєї області. Сучасні ландшафти. Природоохоронні території. Проблеми раціонального використання і охорони природних умов і ресурсів області.

Примітка. Використовують карти атласу «Географія України», карти атласу своєї області.

Уроки 64–65. *Уроки розширення і поглиблення знань з теми «Фізична географія своєї області».*

Орієнтовну тематику виступів та види уроків вчитель визначає відповідно до місцевих умов, рівня підготовки учнів класу, наявності краєзнавчого матеріалу в шкільному музеї чи краєзнавчому куточку.

Урок 66. *Урок тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів з теми «Фізична географія своєї області» (урок-залік).*

Примітка. Повторення (2 год.) вчитель використовує на власний розсуд: може додати ці години до одного з блоків тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів чи виділити для глибшого вивчення складної теми.

Розділ 5

КУРС «ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ» (II частина, 9 кл.)

5.1. Місце і значення курсу в системі географічної освіти

Друга частина курсу «Географія України» має особливе освітнє значення у шкільній географії. З одного боку, вона є логічним продовженням вивчення території нашої держави. Тому покликана дати ґрунтовні знання про територію України, її населення та господарство, показати місце нашої держави у світовій економіці, її роль у міжнародному географічному поділі праці. З другого боку — це новий для школярів предмет — економічна і соціальна географія, яка має особливе положення у системі наук. Ця наука є суспільною, але тісно пов'язаною з природничими дисциплінами. У 9 класі вводять-

ся багато нових, не знайомих учням понять як економіко-географічних, так і чисто економічних. Від того, як учні їх засвоять, залежить успішність вивчення наступних шкільних курсів і предметів.

Курс спирається на знання з фізичної географії України, одержані у 8 класі. Найважливішими для опанування курсу є зокрема знання про:

- 1) географічне положення та адміністративно-територіальний поділ України;
- 2) природні умови та природні ресурси, закономірності їх розміщення на території України;
- 3) вплив людини на природні комплекси на території нашої держави, основні екологічні проблеми та можливі шляхи їх розв'язання;
- 4) природу своєї області.

З іншого боку, економічна і соціальна географія України має забезпечити ґрунтовну теоретичну основу для вивчення шкільного курсу економіки та курсу економічної і соціальної географії світу (10 клас). Також економіко-географічні знання сприятимуть глибшому розумінню гострих проблем, які постали перед нашою державою, що стане у пригоді під час вивченні курсу «Історія України» (11 клас).

Саме курс економічної і соціальної географії України закладає основи для усвідомлення школярами основних закономірностей у розміщенні населення і господарства в світі та на окремих територіях. Цей курс окреслює головні проблеми, що пов'язані з населенням України на сучасному етапі розвитку суспільства. Протягом вивчення предмета учні ознайомлюються з економічним потенціалом держави, її головними галузями економіки, основними формами зовнішніх економічних зв'язків України. Велика увага приділяється глобальним проблемам людства та їх прояву на території нашої держави, усвідомленню глобалізації світової економіки та невідкладності у розв'язанні спільними зусиллями держав головних проблем сьогодення.

Важливе місце в курсі посідає ознайомлення з населенням і господарством своєї області, району, міста, селища, села; проблем та перспектив їх розвитку. Тобто продовжується закладений у попередніх курсах краєзнавчий підхід до вивчення географічних явищ та об'єктів.

Отже, курс економічної та соціальної географії є своєрідним містком між природничими та суспільними науками. Він відіграє величезну роль, як у патріотичному, так і у екологічному вихованні школярів; сприяє формуванню важливих економічних понять; усвідомленню місця кожного школяра у розв'язанні гострих проблем сьогодення.

5.2. Структура курсу та основні завдання кожного розділу

Курс «Географія України» (II частина) складається з вступу та семи розділів. Всі вони охоплюють матеріал про населення та його господарську діяльність в Україні в цілому чи на окремих її територіях.

Більшість розділів містять практичні роботи, які продовжують формування навичок роботи з географічними картами. Крім того школярі мають опанувати прийомами аналізу статистичних даних, побудови на їх основі графіків, секторних та стовпчикових діаграм для обґрунтування основних тенденцій у розвитку певних економічних явищ. Все це сприятиме розвитку вміння висловлювати свою думку, переконувати інших на основі конкретних даних. У курсі закріплюються навички роботи з контурними картами, але на новій основі — складання карт та картосхем галузей господарської діяльності людини.

При організації навчальної діяльності важливо знати, які нові поняття вводяться під час вивчення кожної теми та розділу. Всі провідні поняття курсу зазначені у вимогах до навчальних досягнень учнів у програмі. Важливо, щоб основні поняття багаторазово повторювалися протягом року, були проілюстровані фактичним матеріалом, що дасть змогу школярам зробити висновки про певні економіко-географічні закономірності.

У Вступі до курсу розкривається поняття «економічна і соціальна географія», показується місце цієї науки серед інших географічних дисциплін, зв'язок з іншими природничими та суспільними предметами.

Розділ I — «Географічне положення України. Державний кордон» — актуалізує знання школярів з 8 класу про положення України на карті Європи та світу, площу, кількість населення, держав-сусідів. Вводиться поняття «економіко-географічне положення», його основні складові. Звертається особлива увага на політико-географічне положення нашої країни, його вплив на розвиток господарства та встановлення економічних зв'язків з державами-сусідами. Важливо наголосити на перевагах транспортно-географічного положення у центрі Європи, його вплив на роль України у налагоджуванні економічних зв'язків між країнами Східної та Центральної Європи.

У розділі вводяться поняття про сучасний адміністративно-територіальний поділ України та його одиниці. Приділена увага історико-географічним областям в Україні, поняттю про етнографічні райони, що посилює народознавчий аспект розділу.

Практичні роботи з цього розділу покликані визначити позитивні та негативні риси економіко-географічного положення нашої держави. Учні повинні засвоїти певну географічну номенклатуру: країни-сусіди України, назви адміністративних областей та їх центрів.

Розділ II — «Населення України» — дає відомості про кількість, розміщення, густоту населення, його національний та етнічний, віковий, статевий склад. Подаються загальні відомості про українську діаспору. Вивчається система розселення. Характеризуються трудові ресурси та структура їх зайнятості. Протягом вивчення розділу вводяться нові поняття: «природний рух населення», «приріст населення», «депопуляція», «міграції», «діаспора», «урбанізація», «трудові ресурси», «економічно активне населення», «безробіття». Всі ці поняття будуть використовуватися під час вивчення окремих територій України, своєї області, а також у 10 класі під час вивчення економічної і соціальної географії світу.

Практичні роботи до розділу мають на меті проаналізувати статистичні дані про населення України (динаміку його чисельності, національний склад), навчити учнів на основі аналізу цифр будувати графіки та діаграми. Виконуючи графічні роботи, учні роблять висновки та вчать скласти прогнози розвитку певних явищ.

Розділ III — «Господарство» — є найбільшим за кількістю навчальних годин. Він складається з багатьох тем, які логічно можна об'єднати у кілька смислових блоків.

Першим з них є **загальна характеристика господарства України**. Під час вивчення тем вводиться багато нових базових понять, засвоєння яких необхідне в подальшому. Зокрема це такі поняття: «господарство», «галузь господарства», «міжгалузовий комплекс», «виробнича сфера», «невиробнича сфера», «валовий національний продукт», «економічний потенціал» та ін. Учні мають знати про риси командної та ринкової економіки, порівнювати їх, аналізувати інтенсивний та екстенсивний шляхи розвитку господарства.

Вводяться поняття про форми власності в Україні та, виходячи з цього, основні сектори економіки: державний, приватний, кооперативний, мішаний.

Другим смисловим блоком є теми, що розкривають особливості **промисловості України**, закономірності розміщення підприємств різних галузей та їх географію на території України. Вводяться поняття: «важка промисловість», «легка промисловість», «добувна промисловість», «обробна промисловість», «форми організації виробництва». Вивчаються такі галузі промисловості України: паливна промисловість, електро-

енергетика, металургія, машинобудування і металообробка, хімічна промисловість, лісова та деревообробна промисловість, промисловість будівельних матеріалів, легка промисловість. Кожну галузь треба характеризувати за типовим планом.

Слід знати галузевий склад кожної великої галузі, її значення і місце у господарстві країни, сировинну базу та передумови розвитку, основні проблеми та перспективи.

Практичні роботи з цієї групи тем можна поділити за їх значенням на дві групи. Одні з них спрямовані на роботу з контурною картою і покликані вивчити географічну номенклатуру та розміщення підприємств на території України. Такими є практичні роботи з тем «Електроенергетика» та «Металургійна промисловість».

Друга група робіт вдосконалює навички школярів будувати секторні діаграми чи логічні схеми. Для реалізації цих навчальних завдань передбачені роботи з вивчення ролі різних типів електростанцій в Україні та встановлення міжгалузевих зв'язків хімічної промисловості.

Третім смисловим блоком є теми, що вивчають галузі **сільського господарства та харчову промисловість**. Під час вивчення цих тем школярі опановують знаннями про структуру сільськогосподарських угідь в Україні, закономірності розміщення провідних галузей сільського господарства та харчової промисловості, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку цих виробництв.

Певну увагу слід приділити новим формам власності на селі, земельній реформі в нашій державі, проблемам зберігання та переробки сільськогосподарської сировини.

Практична робота з теми «Сільське господарство» націлена на вивчення зональної спеціалізації рослинництва в Україні методом нанесення на контурну карту районів посівів найважливіших сільськогосподарських культур.

У Темі «**Транспорт**» розкривається роль цієї галузі в господарстві країни. Під час вивчення матеріалу вводяться нові поняття: «транспортний вузол», «обсяг перевезень», «вантажобіг», «пасажиробіг». Висвітлюється роль різних видів транспорту в економіці країни, переваги та недоліки кожного з них. Вивчаються основні транспортні магістралі та вузли країни, обґрунтовуються проблеми та перспективи розвитку різних видів транспорту.

Значно ширше, ніж у попередніх курсах географії висвітлюється місце України у світовому господарстві. У темі «Україна і світове господарство. Зовнішні економічні зв'язки України» розкривається роль нашої держави у міжнародному географічному поділі праці.

Вводяться нові поняття: «світове господарство», «торгове сальдо». Вивчаються форми міжнародних економічних зв'язків, називаються міжнародні організації, що тісно співпрацюють з Україною. Особлива увага приділяється структурі зовнішньої торгівлі України та інтеграції нашої держави у світову економіку.

Розділ IV — «Територіальний поділ України» — вводиться нове поняття «економічний район», повторюються та закріплюються загальні економіко-географічні поняття, засвоєні у попередніх темах, характеризуються окремі економічні райони України, з'ясовуються причини господарської відмінності різних територій нашої держави.

Розділ V — «Використання природних умов і ресурсів та їх охорона» — має яскраво виражену екологічну спрямованість. Розглядаються види господарського впливу людини на навколишнє середовище, виділяються райони, що зазнали найбільшого негативного впливу людської діяльності, розкриваються шляхи раціонального природокористування.

Важливим є творчий підхід учнів до вивчення даних проблем, спроби дати своє бачення подолання шкідливого впливу господарства на природу, оптимізації взаємовідносин природи і людини.

Розділ VI — «Глобальні проблеми людства та їх прояв на території України» — є логічним продовженням попереднього розділу. Вводиться нове поняття «глобальні проблеми», окреслюється перелік цих проблем і обґрунтовуються причини їх виникнення та прояву на території нашої держави, пропонуються шляхи їх подолання. Розглядаючи кожну проблему, приділяється увага ролі української спільноти у розв'язуванні нагальних проблем сучасного світу.

Розділ VII — «Економічна і соціальна географія своєї області» — є краєзнавчим. Він конкретизує набуті протягом року знання, трансполуючи їх на конкретну невелику територію. Певна увага приділяється топоніміці місцевих назв. Характеризується географічне положення, природні умови і природні ресурси, населення, галузі спеціалізації господарства області. Робляться висновки про головні проблеми та перспективи розвитку господарства області. Дається економіко-географічна характеристика обласного центру.

Усі розділи курсу економічної і соціальної географії України логічно пов'язані між собою. Їх якісне вивчення є можливим лише у разі послідовної системи роботи, що дає змогу учням усвідомити причинно-наслідкові зв'язки між основними фізико-географічними та економіко-географічними явищами.

5.3. Навчально-методичне та матеріально-технічне забезпечення курсу

Курс «Географія України» (II частина) має повне методичне забезпечення: підручник, географічний атлас, контурні карти.

Крім того в останній час крім основних методичних посібників з'явилося багато додаткових, що полегшує роботу учнів і вчителя. До додаткових науково-методичних джерел можна віднести практикуми, робочі зошити, опорні схеми та карто-схеми, завдання для поточного та тематичного оцінювання.

Підручник для 9 класу «Економічна і соціальна географія України» автора Ф. Д. Заставного складений з урахуванням нової програми з предмета і повністю відповідає їй за змістом.

У передмові містяться основні правила роботи з підручником, на які слід звернути увагу школярів перед початком роботи з ним.

Підручник містить основний текстовий матеріал, що добре структурований: він поділений на параграфи, в окремих з яких є пункти, що відповідають плану висвітлення основного матеріалу в зв'язку з вимогами до знань учнів. Основні економіко-географічні поняття та географічні назви виділені шрифтом.

Для допитливих розділ «Економічні райони» містить краєзнавчу сторінку, яка розкриває культурно-історичні особливості певної місцевості. Подано багатий матеріал про видатних людей, що народилися чи працювали в різних частинах України.

Для перевірки своїх знань учні можуть скористатися запитаннями та завданнями після тексту кожного параграфа. Ці завдання згруповані за своєю метою у два типи: запитання, що мають переважно репродуктивний характер, та завдання, націлені на реалізацію творчих здібностей учнів, прояв вміння логічно мислити, аналізувати різні джерела географічної інформації. Отже, підручник розрахований на кілька рівнів засвоєння матеріалу.

Підручник має великий позатекстовий матеріал. Його слід вміло використати для підсилення рівня сприйняття матеріалу школярами. Це довідкові таблиці, графіки, стовпчикові та колові діаграми, піраміди, логічні схеми. У підручнику хороша картографічна наочність, що доповнює тематичні карти атласу. Довершують картину сприйняття території кольорові ілюстрації.

Для організації виконання практичних та самостійних робіт у кінці підручника містяться довідкові таблиці із статис-

тичним матеріалом, що полегшує пошук цифрових даних, необхідних для виконання завдань для формування учнівських навиків.

Оскільки курс економічної і соціальної географії України має забезпечити засвоєння великої кількості нових понять, всі вони винесені у словник основних термінів, що вміщений в кінці підручника. Крім основних, він містить багато додаткових понять, що можуть зацікавити школярів.

Смислове навантаження мають і форзаці підручника, на яких вміщено карти адміністративного поділу та густоти населення України.

Таким чином, підручник повністю відповідає сучасним вимогам до географічної освіти і є надійним помічником учителю і учню під час вивчення населення та господарства нашої держави.

Географічний атлас є другим важливим джерелом географічної інформації для школяра. В останній час вийшло кілька варіантів атласу «Географія України». Основні з них ДНВП «Картографія» та Інституту передових технологій. Атласи мають відмінну якість картографічного матеріалу, що цілком відповідає гігієнічним нормам.

Для вивчення цього курсу важливими є традиційні тематичні карти: густоти населення, економічна карта України (Господарство), карти окремих галузей промисловості, сільськогосподарства, транспорту, природоохоронних об'єктів, зовнішньоекономічних зв'язків України. Крім картографічного матеріалу в атласі містяться врізки з графіками динаміки розвитку галузей, колові та стовпчикові діаграми, слайди, що збільшує обсяг наведеної інформації. Отже, атласом можна користуватися під час виконання програмних практичних робіт, самостійних робіт творчого та пошукового характеру.

Крім традиційних навчальних карт, сучасні атласи вміщують і такі карти, як формування етнічних територій українців, релігій, вищих навчальних закладів, пам'яток історії та культури, рекреаційних ресурсів, екологічної ситуації. Це значно розширює можливості використання атласу для проведення нетрадиційних форм роботи: краєзнавчих подорожей, слайд-клубів, рольових ігор тощо.

Для проведення окремих практичних робіт та для вивчення географічної номенклатури використовують контурні карти. Є різні варіанти контурних карт з географії України. Всі вони насичені практичними завданнями. Кожна карта є вузько спеціалізованою, що полегшує виконання робіт на ній. Часто на картах населення та галузей промисловості вже існують заготовки пунсонів, що полегшує відшукування місця знаходжен-

ни географічних об'єктів. На карті сільського господарства проведені межі сільськогосподарських зон і районів. Це досить спрощує роботу школярам.

Головне, щоб робота з контурною картою не перетворювалася у перемальовування карти атласу. Адже освітнє завдання таких робіт інше — не відтворення картографічної точності, а завдяки виконанню завдання усвідомлення школярами певних географічних закономірностей у розміщенні об'єктів.

З додаткового методичного забезпечення істотну допомогу в роботі може надати навчально-методичний посібник **«Економічна і соціальна географія України в опорних схемах, таблицях та картосхемах»** (С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002). Він містить основний програмний навчальний матеріал у стислій, а головне структурований формі. Це дає змогу школярам відділити основне від другорядного. Прості, зрозумілі, часто загальноприйняті умовні знаки, скорочення роблять опорні схеми легкими для сприйняття. Зручним є також використання такого посібника для систематизації знань перед державною атестацією з географії.

Організацію проведення програмних практичних робіт вчителю полегшить **«Практикум з економічної та соціальної географії України»**. Вийшло кілька варіантів такого посібника. Всі вони містять методичні розробки практичних робіт, передбачених програмою. До кожної з них є чітко сформульовані цілі та завдання, статистичне забезпечення, графічні заготовки для виконання робіт, контурні карти. Використання такого посібника значно економить навчальний час, звільняючи вчителя та учнів від зайвої механічної роботи. Деякі видання практикуму містять також позапрограмні самостійні роботи, які вчитель може використати при потребі, а також завдання для перевірки знань та сторінки цікавих фактів.

Останнім часом актуальною стала проблема організації тематичного оцінювання навчальних досягнень школярів. Для ефективної організації роботи під час проведення таких уроків можна використати методичні посібники **«Завдання для поточного та тематичного оцінювання»** (С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002).

Письмові завдання для поточного контролю розраховані на 10–15 хвилин. Вони часто передбачають наявність двох варіантів і оціночної шкали, за якою підводиться підсумок загальної кількості балів за виконання роботи. Учитель має заздалегідь ознайомитися з умовами та змістом кожної контрольної роботи і, якщо це необхідно, може на власний розсуд замінити або зняти окремі завдання, враховуючи рівень загальної підготовки учнів даного класу.

Контрольні роботи для тематичного оцінювання досягнень школярів побудовані за загальною науково й методично обґрунтованою схемою. На їх виконання слід відводити від 25 до 40 хвилин (залежно від рівня підготовки класу). Кожний варіант має завдання основних чотирьох рівнів складності.

Розроблені контрольні роботи для тематичного оцінювання досягнень школярів повністю відповідають вимогам нових навчальних програм з географії і є передумовою якісної підготовки учнів до державної атестації з географії.

Матеріально-технічне забезпечення курсу географії 9 класу знаходиться у стадії формування. Видано ряд настінних тематичних карт для організації роботи з даного курсу. Для вивчення окремих галузей розроблено магнітні таблиці (зокрема чорна металургія, кольорова металургія). Існують геологічні колекції корисних копалин — сировини для розвитку певних галузей виробництва, а також роздаткові матеріали для демонстрування деяких видів продукції нафтопереробки, металургії, хімічної промисловості.

Останнім часом розпочата робота над створенням комп'ютерних програм для вивчення економічної і соціальної географії України. Видано електронний атлас з даного курсу.

5.4. Методичні поради до вивчення курсу

Ефективність вивчення будь-якого шкільного курсу географії підвищується, якщо вчитель на уроці застосовує не лише традиційні форми роботи, а й нестандартні форми організації навчання. Навчання тоді стає більш цікавим, спрямованим на пошук самими учнями відповідей на багато різних запитань. Такими формами роботи можуть бути рольові ігри, конференції, слайд-клуби, навчальні диспути, практикуми тощо.

Крім того, в останній час в середніх закладах освіти запроваджена система обов'язкового тематичного оцінювання навчальних досягнень школярів. Ця система передбачає хоча б один раз на місяць комплексно перевіряти й оцінювати рівень набутих знань, умінь та навичок учнів з фіксацією їхніх результатів у журналі у вигляді підсумкової оцінки. Тематичне оцінювання дає можливість більш об'єктивно врахувати досягнення кожного учня під час виставлення оцінки за семестр і навчальний рік у цілому.

Для тематичного оцінювання вчитель може застосовувати, як усні, так і письмові методи і форми контролю та самоконтролю знань. Тому доцільно було б виділити окремі уроки-заліки для здійснення тематичної перевірки знань.

Як же розподілити навчальний час, щоб вистачило його й на засвоєння нового матеріалу, й на нестандартні форми роботи, на практикуми і заліки?

Наведемо приклад розподілу навчальних годин з розділів і тем курсу «Географія України» (II частина), що враховують різні форми організації навчального процесу.

Виділимо великі смислові блоки, що дають змогу об'єднати матеріал кількох параграфів, щоб провести уроки вивчення нового матеріалу у стислі терміни і зекономити час на інші форми роботи (див. табл. 26).

Таблиця 26

ОРІЄНТОВНЕ ПЛАНУВАННЯ УРОКІВ У 9 КЛАСІ

Розділ	Загальна кількість годин	Уроки вивчення нового матеріалу	Нестандартні форми роботи	Практикуми	Уроки тематичного оцінювання
<i>Вступ</i>	2	1	1	—	—
<i>Розділ I</i> Україна на карті світу	6	2	1	2	1
<i>Розділ II</i> Населення України	8	3	2	2	1
<i>Розділ III</i> Господарство	36	16	11	6	3
<i>Розділ IV</i> Територіальний поділ України	6	3	2	—	1
<i>Розділ V–VI</i> Використання природних умов і ресурсів та їх охорона. Глобальні проблеми людства та їх прояв на території України	5	1	3	—	1
<i>Розділ VII</i> Економічна і соціальна географія своєї області	4	1	2	—	1
<i>Повторення</i>	3	—	3	—	—
Всього	70	27	25	10	8

9*

Розділ I. Україна на карті світу

Блок 1. Географічне положення України. Державний кордон.

Блок 2. Адміністративно-територіальний устрій. Українські історичні землі.

Розділ II. Населення України

Блок 1. Кількість, розміщення і густота населення, його вікова і статева структура.

Блок 2. Національний та етнічний склад населення. Українська діаспора.

Блок 3. Система розселення і розвиток поселень. Урбанізація. Міські агломерації. Трудові ресурси і зайнятість населення.

Розділ III. Господарство

Блок 1. Загальна характеристика господарства України.

Блок 2. Економічний потенціал України. Промисловість. Загальна характеристика.

Блок 3. Паливна промисловість.

Блок 4. Електроенергетика.

Блок 5. Металургія. Чорна металургія.

Блок 6. Металургія. Кольорова металургія.

Блок 7. Машинобудування та металообробка.

Блок 8. Хімічна промисловість. Сировинна база. Основна хімія.

Блок 9. Хімічна промисловість. Хімія органічного синтезу. Екологічні проблеми.

Блок 10. Лісова і деревообробна промисловість.

Блок 11. Промисловість будівельних матеріалів.

Блок 12. Легка промисловість. Художні промисли. Соціальна інфраструктура.

Блок 13. Сільське господарство. Галузева структура і виробничі особливості рослинництва. Географія зернових, технічних культур, картоплярства, овочівництва, плідівництва.

Блок 14. Сільське господарство. Тваринництво.

Блок 15. Транспорт.

Блок 16. Україна і світове господарство. Зовнішні економічні зв'язки України.

Примітка. Питання про проблеми та перспективи розвитку економіки України в цілому та окремих її галузей, про зональну спеціалізацію сільського господарства, земельну реформу доцільно винести на уроки з нестандартними формами організації навчання.

Розділ IV. Територіальний поділ України

Блок 1. Територіальний поділ праці. Мережа економічних районів в Україні.

Блок 2. План вивчення економічного району. Комплексна характеристика одного з економічних районів України.

Примітка. Характеристику окремих економічних районів України доцільно винести на уроки з нестандартними формами організації навчання.

Розділи V–VI. Використання природних умов і природних ресурсів та їх охорона. Глобальні проблеми людства та їх прояв на території України

Блок 1. Поняття про глобальні проблеми. Причини їх виникнення. Основні глобальні проблеми людства.

Примітка. Детальну характеристику кожної глобальної проблеми, а також матеріал про зміну природних компонентів України людиною та основні заходи щодо зменшення негативного впливу на природу доцільно винести на уроки з нестандартними формами організації навчання.

Розділ VII. Економічна і соціальна географія своєї області

Блок 1. Особливості географічного положення, природні умови і ресурси, населення і господарство області. Проблеми і перспективи розвитку.

Примітка. Детальнішу характеристику природних умов та ресурсів, населення, господарства та проблем розвитку області, а також характеристику обласного центру доцільно винести на уроки з нестандартними формами організації навчання.

Кожний блок розглядають на одному уроці. Для того, щоб встигнути розглянути великий обсяг навчального матеріалу, його слід генералізувати, керуючись вимогами до навчальних досягнень учнів, що наведені у програмі. Вивченню може допомогти графічна наочність: опорні схеми, структурно-логічні схеми, картосхеми, про методику використання яких йшлося у попередніх розділах посібника.

Наведемо приклади методики організації та проведення нестандартних форм навчання з різних розділів та тем з економічної і соціальної географії України.

Рольова гра «Інститут системних досліджень населення України»

Дидактична мета рольової гри — повторити, закріпити, застосувати на практиці і узагальнити одержані в ході вивчення теми знання. Під час гри формуються навички роботи зі статистичним матеріалом: учні опановують методами його обробки і аналізу.

Гра триває два уроки. Клас ділять на 4 групи — «відділи інституту системних досліджень населення України», кожний з яких має певний предмет вивчення. Під час *першого уроку* учні працюють у групах, використовуючи завдання, що містяться в інструктивних картках. Запропоновані для побудови графіки, діаграми доцільно виконувати на великому форматі для зручності демонстрування.

Пропонуємо зміст інструктивних карток-завдань для кожного «відділу».

І. Відділ з вивчення демографічної ситуації в Україні

1. Задайте, що таке демографічна ситуація, відтворення населення, народжуваність, смертність, природний приріст.

2. За статистичними даними (див. табл. 27) обчисліть природний приріст населення України в різні роки за період з 1980 до 2000 рр.

Таблиця 27

ПРИРОДНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Показники природного руху населення	Рік								
	1980	1985	1986	1987	1989	1991	1992	1995	2000
Народжуваність, чол./тис.	14,8	15,0	15,5	14,8	13,3	12,5	11,0	10,7	7,8
Смертність, чол./тис.	11,4	12,1	11,1	11,4	11,6	12,9	13,4	14,2	14,8
Природний приріст, чол./тис.	?	?	?	?	?	?	?	?	?

3. В єдиній системі координат побудуйте графіки зміни народжуваності (червоним кольором) і смертності (чорним кольором). Масштаб оберіть самостійно.

4. Побудуйте стовпчикові діаграми природного приросту. Спрогнозуйте показник природного приросту в Україні до 2010 р, якщо збережуться сучасні тенденції його розвитку. Пунктиром в діаграмах позначте дані прогнозу.

5. Спробуйте пояснити причини явищ, що відображені в графіках і стовпчикових діаграмах. Дайте оцінку сучасної демографічної ситуації в Україні. Які проблеми виникають у держави в зв'язку з демографічною кризою? Які шляхи виходу з неї ви можете запропонувати?

Таблиця 28

ПРИРОДНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ КРАЇН ЄВРОПИ (на кінець 90-х рр.)

Країна	чол./тис.	Країна	чол./тис.	Країна	чол./тис.
Австрія	1,4	Естонія	-5,0	Румунія	2,9
Албанія	18,0	Іспанія	2,1	Угорщина	-2,0
Бельгія	2,0	Італія	-1,0	Німеччина	-1,0
Болгарія	-3,0	Нідерланди	4,6	Франція	3,0
Велика Британія	2,0	Норвегія	3,6	Швейцарія	3,0
Данія	0,5	Польща	2,0	Швеція	3,4

6. Використовуючи дані таблиці 28, побудуйте стовпчасті діаграми показника природного приросту найбільших країн Європи. Масштаб оберіть самостійно. Виявіть місце України в Європі за даним показником. Які спільні проблеми мають європейські держави щодо відтворення населення? Якої демографічної політики їм слід притримуватися?

II. Відділ з вивчення питань розселення в Україні

1. Перед виконанням завдань пригадайте: що таке *густота населення*, як її визначити; що таке *урбанізація*, її причини.

Таблиця 29

ТЕРИТОРІЯ І ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЗА ОБЛАСТЯМИ УКРАЇНИ І АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ

Області і Автономна Республіка Крим	Територія, тис. км ²	Чисельність населення, млн чол.	Густота населення, чол./км ²	Рівень урбанізації, %
Україна в цілому	603,7	48,8	?	68
Автономна Республіка Крим	26,1	2,11	?	63
Вінницька	26,5	1,81	?	49
Волинська	20,2	1,05	?	52
Дніпропетровська	31,9	3,71	?	84
Донецька	26,5	4,95	?	90
Житомирська	29,9	1,43	?	56
Закарпатська	12,8	1,28	?	39
Запорізька	27,2	2,00	?	77
Івано-Франківська	13,9	1,45	?	44
Київська (без Києва)	28,9	1,83	?	58
м. Київ	0,825	2,63	?	100
Кіровоградська	26,2	1,17	?	61
Луганська	26,7	2,64	?	86
Львівська	21,8	2,71	?	61
Миколаївська	24,6	1,29	?	66
Одеська	33,3	2,51	?	66
Полтавська	28,8	1,67	?	59
Рівненська	20,1	1,18	?	48
Сумська	23,8	1,33	?	65
Тернопільська	13,8	1,15	?	44
Харківська	31,4	2,97	?	79
Херсонська	28,5	1,22	?	62
Хмельницька	20,6	1,46	?	53
Черкаська	20,9	1,45	?	55
Чернівецька	8,1	0,93	?	43
Чернігівська	31,9	1,28	?	59

2. За статистичними даними (див. табл. 29) обчисліть густоту населення в різних областях України і в Автономній Республіці Крим. Від чого залежить густота населення? Поясніть різницю густоти населення в різних частинах України. Для цього:

а) згрупуйте у вигляді таблиці області України за показником середньої густоти населення:

- області з найвищою густотою населення (понад 85 чол./км²);
- області з середньою густотою населення (55–85 чол./км²);
- області з найменшою густотою населення (менше 55 чол./км²).

б) у складеній таблиці підкресліть червоним олівцем назви областей, де велика густота населення спостерігається за рахунок міських жителів, а синім — за рахунок сільських (див. табл. 30). Свої висновки перевірте за картою густоти населення.

3. Поясніть причини відмінностей в густоті населення різних областей України. Які виникають проблеми в зв'язку з нерівномірністю розміщення населення в нашій державі?

Таблиця 30

МІСТА УКРАЇНИ

Типи міст за людністю	Назви міст	Область, в якій знаходиться місто	Кількість міст даного типу в Україні
Міста-мільйонники			
Дуже великі міста			
Великі міста			
Середні міста			
Малі міста			

III. Відділ з вивчення міст України

1. Перед виконанням завдання пригадайте, які *типи поселень* розрізняють, чим вони відрізняються один від одного; який населений пункт вважається в Україні *містом*, на які групи поділяю міста за кількістю населення (людністю)?

2. Згрупуйте міста України у формі таблиці (див. табл. 30) за кількістю населення, використовуючи карту політико-адміністративного поділу України. Покажіть виписані міста на карті.

3. Як ви гадаєте, в яких групах міст і чому швидкість скорочення чисельності населення є найбільшою і найменшою? Які в зв'язку з цим виникають проблеми в різних містах?

4. На які групи поділяють міста за їх функціями? Наведіть приклади різних за функціями міст в Україні.

IV. Відділ з вивчення української діаспори

1. Перед виконанням роботи пригадайте, що таке *діаспора* взагалі і *українська діаспора* зокрема; на які групи умовно поділяють українську діаспору? Порівняйте загальну кількість українців у світі, в Україні, за її межами.

2. За довідковою таблицею 31 визначте загальну кількість осіб української діаспори в різних країнах світу. З кольорового паперу виріжте прапорці різних розмірів, прикріпіть їх на політичну карту світу в межах держав, що наведені в таблиці. Розміри прапорця мають відповідати чисельності діаспори в країні.

Таблиця 31

УКРАЇНЦІ ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ

Країна світу	Діаспора, тис. чол.	Країна світу	Діаспора, тис. чол.
Австралія	34	Німеччина	25
Австрія	15	Норвегія	0,2
Аргентина	150	Парагвай	10
Бельгія	4	Польща	300–350
Білорусь	290	Росія	3000
Бразилія	250	Румунія	55
Великобританія	15	США	1200–2000
Венесуела	4	Туніс	Кілька родин
Данія	0,5	Угорщина	3
Іспанія	0,2	Узбекистан	100
Італія	Кілька десятків родин	Уругвай	10–15
Казахстан	900	Фінляндія	0,05
Канада	800—1000	Франція	80
Киргизія	100	Чилі	1
Люксембург	Кілька десятків родин	Швейцарія	Близько 100 родин
Молдова	600	Швеція	2
Нідерланди	0,5	Шрі-Ланка	Кілька родин

3. За додатковими джерелами підготуйте розповідь про історію формування і сучасне життя українців у різних

країнах світу. Подумайте, яку роль відіграла українська діаспора в збереженні рідної мови і культури.

Другий урок являє собою конференцію, на якій заслуховуються звіти «відділів» про виконану роботу, іде їх обговорення зі всіма «співробітниками інституту» і оцінювання.

Диспут «Соціальні аспекти народонаселення»

Метою диспуту є сприяти розвитку творчого мислення школярів, вміння публічно виступати, відстоювати свою точку зору, поважати думку опонента.

Методика організації диспуту більш детально описана у темі «Ґрунти. Рослинність і тваринний світ».

Для зацікавлення учнів треба надати диспуту характеру змагання. Для цього слід розбити клас на 5–6 груп. Первинне обговорення питань проводиться в групах, де учні приходять до спільної думки, яку висловлює їх представник. Подальша робота складається з виступів представників груп і пошуку істини всім класом.

Питання, що пропонуємо для обговорення:

1. В багатьох областях України протягом десятиліть спостерігається стрімке зменшення кількості людей на селі. Як повернути молодь у село? Куди слід насамперед вкладати кошти для цього?

Виберіть найоптимальніший, на вашу думку, варіант вкладення грошей і обґрунтуйте його:

- на закупівлю нової сільськогосподарської техніки;
- на будівництво заводів, що переробляють сільськогосподарську сировину;
- на реконструкцію і створення доріг;
- на побудову для мешканців сіл садиб зі всіма зручностями;
- на створення в селах сучасної сфери послуг і закладів культури;
- на збільшення оплати праці;
- на розвиток і підтримку нових форм власності: фермерства, агрофірми, оренди землі тощо.

2. Чи можна вважати не сприятливим для господарства країни скорочення приросту трудових ресурсів? Відповідь обґрунтуйте.

3. Якість трудових ресурсів визначається рівнем їх кваліфікації. Крім того, прийнято поділяти працівників за віком на певні групи. Знайдіть переваги і недоліки кожної з зазначених вікових груп, вписавши «+» чи «-» у таблицю 32. Чи можна надати абсолютної переваги тій чи іншій з вікових груп трудових ресурсів? Відповідь обґрунтуйте.

ОЗНАКИ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ РІЗНИХ ВІКОВИХ ГРУП

Вікова група (роки)	Досвід роботи	Рівень освіти	Рівень працездатності	Декретні відпустки і догляд за дитиною	Велика міграційна рухомість	Вимогливість до умов праці	Непрацездатність через хворобу
16–19							
20–29							
30–39							
40–49							
50–59							

Після обговорення всіх запропонованих питань вчитель підводить підсумки диспуту і оцінює роботу учнів.

Диспут «Економіка України в період переходу до ринку»

Мета диспуту: активізувати розумові здібності учнів шляхом обговорення сучасних проблем економіки України.

Пропонуємо проводити диспут, поділивши клас на 5–6 груп (див. диспут з теми «Населення»).

Питання для обговорення:

1. За роки існування Радянського Союзу Україна стала індустріально-аграрною державою. В чому, на вашу думку, були позитивні і негативні риси розвитку її економіки в той період?

2. Які причини економічної кризи в Україні на сучасному етапі? Які ви бачите шляхи виходу з неї?

3. Які нині існують сектори економіки (за формами власності) в Україні? Як ви гадаєте, за якими з них майбутнє і чому?

4. На вашу думку, чи можуть ціни знижуватися при ринкових відносинах і за яких умов.

5. Уявіть, що ви вирішили зайнятися власним підприємством. Який профіль роботи підприємства і чому ви обрали б? З чого б складався ваш прибуток? Як і чому ви б ним розпорядилися?

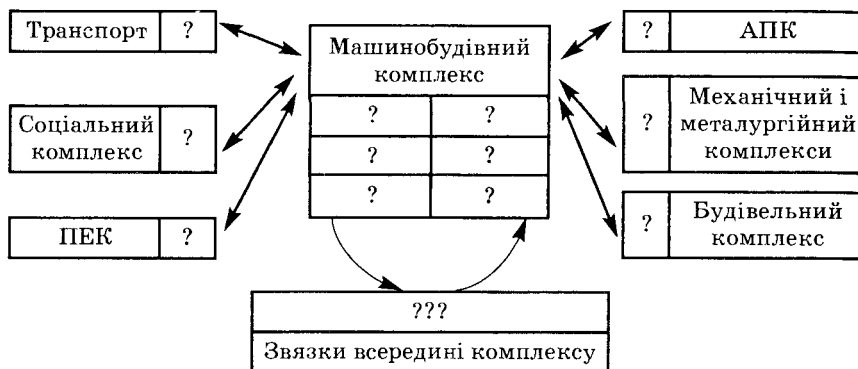
Рольова гра «Шукаємо партнерів для розвитку галузі»

Метою гри є встановлення взаємозв'язків машинобудівельного комплексу з іншими галузями господарства.

Для організації гри поділяємо клас на 7 бригад, які виконують роль працівників різних відділів міністерства машинобудування, що мають відшукати на внутрішньому ринку партнерів для взаємовигідного співробітництва з даною галуззю.

Кожна група «експертів» має виявити можливі зв'язки машинобудування з певною групою галузей.

На дошці вчитель заздалегідь креслить заготовку схеми, яку в процесі обговорення по частинах заповнює кожна група, вписуючи в пусті граfi види продукції, якими галузі можуть обмінюватися. Після завершення заповнення таблиці вчитель підводить підсумки рольової гри і оцінює роботу груп «експертів» і окремих учнів (див. мал. 13).



Мал. 13. Схема взаємозв'язків машинобудування з іншими галузями

Гра-практикум «Спеціалізовані АПК»

Дидактичною метою цієї форми роботи є розширення і поглиблення знань школярів про структуру АПК, шляхом складання схем спеціалізованих АПК, виявлення взаємозв'язків між окремими його ланками і галузями.

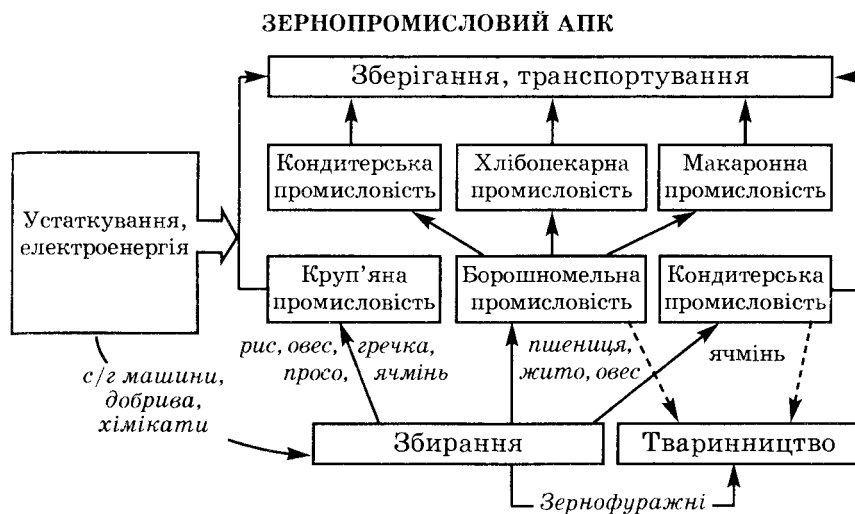
Роботу пропонуємо організувати таким чином. На початку слід пояснити, що таке спеціалізовані АПК і пояснити головні завдання роботи учням.

Спеціалізовані АПК — поєднання на певній території промислових підприємств, що переробляють сільськогосподарську сировину та обслуговують АПК, з господарствами однієї спеціалізації, які забезпечують їх сировиною.

Для зразку учні разом з учителем складають на дошці схему одного спеціалізованого АПК, наприклад зернопромислового (мал. 14).

Після цього кожна бригада учнів одержує завдання скласти подібні схеми таких спеціалізованих АПК:

- 1) бурякоцукрового;
- 2) виноградарського;
- 3) м'ясопромислового;
- 4) льонопромислового;
- 5) олійно-жирового;
- 6) плодоовочеконсервного.



Мал. 14

Закінчивши виконання робіт, бригади по черзі демонструють результати, накреслюючи складені схеми на дошці. Ця робота може бути виконана також на кодотранспарантах. Демонстрування учні супроводжують поясненням схем. Представники інших бригад беруть участь в обговоренні результатів роботи, вносять певні зміни або доповнення до складеної схеми.

Після звіту останньої бригади, вчитель визначає кращий колектив учнів, виставляє оцінки з урахуванням якості роботи та участі в обговоренні кожного школяра.

Рольові ігри

- ✓ «Економічні райони Донецько-Придніпровської групи».
- ✓ «Економічні райони Північно-Західної групи».

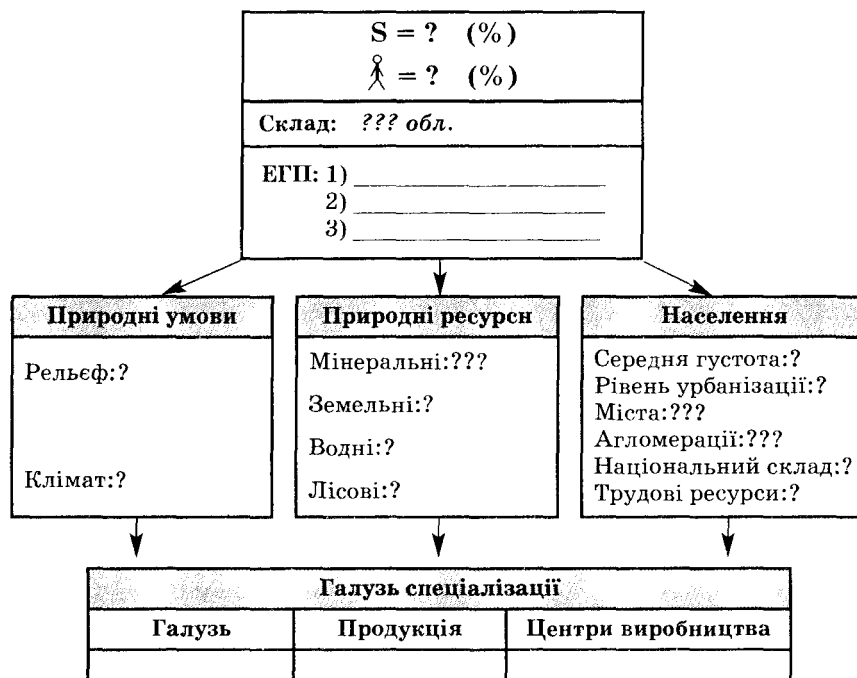
Дидактична мета ігор — конкретизувати та розширити знання школярів про спеціалізацію і проблеми кожного економічного району.

Для ознайомлення з районами Донецько-Придніпровської групи пропонується розбити клас на три бригади. Вони представлятимуть економічні райони, що вивчаються, і тому мають бути добре обізнані в їх сьогоденні. Кожній групі доручається розповісти про один з економічних районів: Донецький, Придніпровський, Північно-Східний. Допоможе скласти чітку характеристику кожного району заготовка схеми, що заздалегідь накреслена на дошці (мал. 15).

Рольова гра проводиться протягом двох уроків. На першому уроці учні, користуючись картами, текстом підручника і ОІС з теми, заповнюють схеми. Крім того пропонується сфор-

мулювати головні проблеми розвитку і перспективи районів. На другому уроці проходить заслуховування, обговорення і оцінювання роботи бригад.

... економічний район



Мал. 15

Щоб не було дублювання під час вивчення районів Північно-Західної групи (Столичний, Подільський, Центральний, Карпатський, Волинський) доцільно дати завдання більш складне, ніж у першій рольовій грі. Клас можна поділити на шість бригад, кожна з яких матиме завдання порівняти певні пункти характеристики економічних районів:

I бригада — порівняння ЕГП і природних умов районів;

II бригада — порівняння забезпеченості природними ресурсами районів;

III бригада — порівняння населення районів;

IV бригада — порівняння галузей промисловості районів;

V бригада — порівняння спеціалізації АПК районів;

VI бригада — порівняння транспорту, екологічних та економіко-соціальних проблем районів.

Робота планується на два уроки. Для фіксування її результатів учням пропонуємо таблицю 33.

Таблиця 33

ЕКОНОМІЧНІ РАЙОНИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ГРУПИ

План порівняння	Назва економічних районів				
	Столичний	Подільський	Центральний	Карпатський	Волинський
1. Площа, населення, ЕГП					
2. Природні умови					
3. Природні ресурси					
4. Населення: а) середня густота, б) рівень урбанізації, в) найбільші міста і агломерації, г) національний склад					
5. Галузі спеціалізації: а) промисловості, б) сільського господарства					
6. Головні проблеми розвитку					

Слайд-клуб «Міста України»

Метою проведення слайд-клубу є складання образу географічних об'єктів, про які йдеться. Крім того, гра покликана розширити знання про історію і сьогодення найвідоміших міст нашої держави або деяких її регіонів.

До проведення гри слід готуватися заздалегідь. Учні мають одержати завдання відшукати слайди, листівки, фотографії, які можна демонструвати через епіпроектор. Паралельно іде пошук інформації про історію заснування міст, визначні природні та історичні пам'ятки, галузі промисловості, транспорт та перспективи розвитку.

Проводити слайд-клуб доцільно після вивчення всіх економічних районів України, або під час розгляду кожного з них окремо. Важливим етапом географічної освіти є формування практичних вмінь та навичок школярів. Саме цьому сприяють уроки-практикуми. Крім передбачених програмою практичних робіт можна провести ще й додаткові, якщо учитель бачить у цьому потребу.

Наведемо приклади розробок практичних та самостійних робіт з різних розділів та тем економічної і соціальної географії України.

Практична робота

Побудова секторної та стовпчикової діаграм національного складу населення України

Мета: Навчитися будувати за статистичними даними секторні та стовпчикові діаграми національного складу населення України; вміти аналізувати зміни, що відбуваються у національному складі населення нашої держави.

Унаочнення: карта «Етнічний склад населення України».

Завдання.

1. За даними довідкової таблиці розрахуйте частку (у %) кожної групи національного складу населення України у 1917 р. а також за даними переписів 1989 р. й 2001 р. Результати запишіть у відповідні графи таблиці (див. табл. 34).

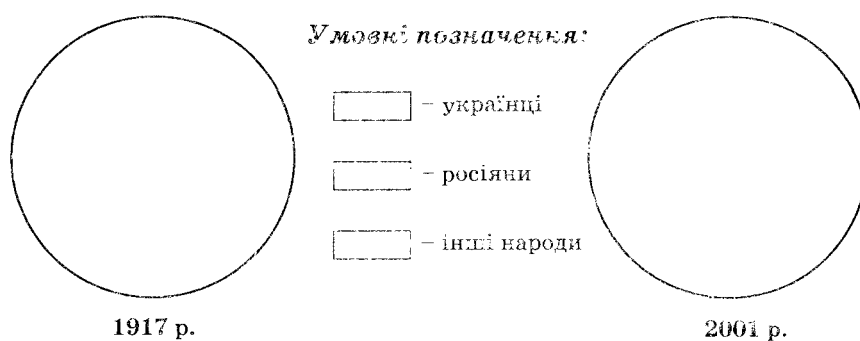
Таблиця 34

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Національність	1917 р.		За переписом 1989 р.		За переписом 2001 р.	
	млн чол.	у %	млн чол.	у %	млн чол.	у %
Українці	30		37,4		37,5	
Росіяни	3,1		11,4		8,3	
Інші народи	5,9		2,7		2,7	
Народ України в цілому	39	100	51,7	100	48,5	100

2. На основі одержаних цифр побудуйте секторні діаграми національного складу населення України 1917 р. та 2001 р. (використовуйте дані у відсотках). Поясніть одержані дані (мал. 16).

СЕКТОРНІ ДІАГРАМИ НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ



Мал. 16

3. За таблицею 35 побудуйте стовпчикову діаграму складу національних та етнічних меншин в Україні. Масштаб: вертикальний в 1 см — 50 тис. чол. Ширина стовпчика — 1 см. Поясніть одержані дані. Порівняйте статистичні дані переписів 1989 р. та 2001 р. й поясніть причини змін.

Таблиця 35

НАЦІОНАЛЬНІ ТА ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ

Національність	Кількість, тис. чол.	
	1898 р.	2001 р.
Росіяни	11355,6	8334,1
Євреї	486,3	103,6
Білоруси	440,0	275,8
Молдовани	324,5	258,6
Болгари	233,8	204,6
Поляки	219,2	144,1
Угорці	163,1	156,6
Румуни	134,8	151,6
Греки	98,6	91,5
Кримські татари	46,8	248,2
Німці	37,8	33,3
Гагаузи	32,0	31,9

4. Проаналізуйте побудовані діаграми та запишіть висновок.

Дану роботу можна виконати з використанням комп'ютера в програмі електронних таблиць Excel.

Самостійна робота

**Складання схеми повного
виробничого циклу чорної металургії**

Мета: Ознайомитись з особливостями структури металургійного комбінату повного виробничого циклу; пригадати форми організації виробництва.

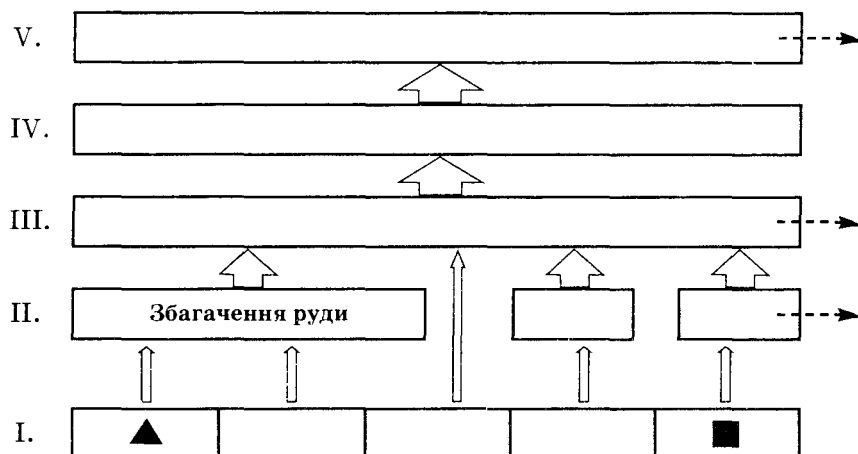
Завдання.

1. Дайте визначення поняття «комбінування».

2. Використовуючи заготовку схеми металургійного комбінату повного циклу, доповніть її, послідовно показавши стадії обробки сировини, позначаючи стрілками порядок етапів її використання (мал. 17).

3. Покажіть можливість розвитку інших виробництв на відходах або проміжних продуктах чорної металургії на певних стадіях повного циклу.

СХЕМА МЕТАЛУРГІЙНОГО КОМБІНАТУ ПОВНОГО ЦИКЛУ



Мал. 17

4. Запишіть висновок, доповнивши речення:

Висновок: повний виробничий цикл чорної металургії складається з таких стадій:

- 1) _____ ;
- 2) _____ ;
- 3) _____ ;
- 4) _____ ;
- 5) _____ .

На відходах чорної металургії можна розвивати виробництво:

_____ .
Металургійними комбінатами називають підприємства, на яких

Самостійна робота

Визначення за картами принципів розміщення
металомісткого, наукомісткого
та працемісткого машинобудування

Мета: З'ясувати основні принципи розміщення різних груп галузей машинобудування в Україні; пригадати види продукції та головні центри розвитку галузей машинобудування.

Унаочнення: карти машинобудування та металообробки, господарство України.

Завдання.

1. На основі аналізу карти машинобудування та економічної карти України, заповніть таблицю 36. Знаком «+» позначити головні принципи, що визначають розміщення підприємств кожної галузі.

Таблиця 36

**ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗМІЩЕННЯ
ПІДПРИЄМСТВ МАШИНОБУДУВАННЯ**

Галузь машинобудування	Техніко-економічні особливості	Принцип розміщення			Продукція	Головні центри
		на металургійні бази	на кваліфіковані кадри	на споживача		
1. Важке машинобудування	металомістке	+	—	+	Турбіни, металургійне і гірниче обладнання, крокуючі екскаватори тощо	Краматорськ, Горлівка, Кривий Ріг, Дніпропетровськ
2. Літакобудування						
3. Вагонобудування						
4. Локомотивобудування						
5. Суднобудування						
6. Сільськогосподарське машинобудування						
7. Тракторобудування						
8. Автомобілебудування						
9. Верстатобудування						
10. Електроніка						

2. На основі заповненої таблиці зробіть висновок.

Самостійна робота

**Вивчення спеціалізації сільськогосподарських
зон і районів України**

Мета: визначити спеціалізацію сільськогосподарських зон і районів України; навчитись характеризувати сільськогосподарські зони та райони за типовим планом.

Унаочнення: карти України (сільськогосподарського районування, сільського господарства).

Завдання.

1. Використовуючи карти атласу, заповніть таблицю 37.

Таблиця 37

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ЗОНИ І РАЙОНИ УКРАЇНИ

Показник	Сільськогосподарська зона			С/г регіони Карпат і Кримських гір
	Поліська	Лісостепова	Степова	
1. Географічне положення				
2. Агрокліматична зона: а) середні t° січня б) середні t° липня в) К				
3. Типи і підтипи ґрунтів				
4. Заходи з підвищення родючості ґрунтів				
5. Частка орних земель у сільгоспугіддях (%)				
6. Рослинництво: а) зернові культури б) технічні культури в) інші групи культур				
7. Оцінка кормової бази тваринництва				
8. Галузі та напрями тваринництва				
9. Загальна спеціалізація АПК зони				

2. За текстом підручника та економічною картою атласу схарактеризуйте спеціалізацію приміських АПК.

3. Порівняйте за заповненою таблицею спеціалізацію сільськогосподарських зон України; з'ясуйте, які чинники впливають на спеціалізацію сільського господарства території. Запишіть висновок.

Для **поточного оцінювання знань** та для систематичного аналізу рівня засвоєння навчального матеріалу вдалою формою є *бліцопитування* у формі програмованого цифрового контролю. Наведемо приклади такого опитування з окремих тем курсу.

Цифровий програмований контроль з теми «Населення»

Умова, що записана на дошці:

I варіант	II варіант
0	Природний приріст
1	Депопуляція
2	Урбанізація
3	Міська агломерація
4	Відтворення населення
5	Міграція
6	Еміграція
7	Імміграція
8	Сальдо міграцій

Перелік контрольних питань:

1. Зміна чисельності населення, що зумовлена природними причинами і забезпечує безперервну зміну поколінь.
 2. Результат перевищення народжуваності над смертністю.
 3. Переміщення людей з одного місця проживання в інше.
 4. Процес зростання частки міського населення, поширення міського способу життя та підвищення ролі міст у житті суспільства.
 5. В результаті якого процесу виникла українська діаспора?
 6. Як називається різниця між кількістю людей, що виїхала за межі держави, до тих, що прибули до неї?
 7. Скупчення населених пунктів, між якими існують тісні різноманітні зв'язки і частими є «маятникові» міграції.
 8. Що обчислюється в чол./тис.?
 9. Як називають в'їзд чужоземців до країни?
 10. Перевищення рівня смертності над народжуваністю.
 11. Рівень якого процесу визначається у %?
 12. Як називають виїзд громадян за межі своєї країни?
- Учні вибирають правильні на їх думку відповіді і записують їх відповідними цифрами-кодами. Кожна правильна відповідь оцінюється в 1 бал.

Диктант «Паливно-енергетичний комплекс»

Закінчіть речення:

1. До складу ПЕК входять такі галузі: ...
2. Співвідношення видобутку палива та виробництва електроенергії до їх використання у господарстві називають ...
3. Поняття «умовне паливо» вводять для того, щоб ...

4. До складу паливної промисловості України входять такі галузі: ...
 5. Басейнами видобутку кам'яного вугілля з України є: ... Там вугілля видобувають ... способом.
 6. За використанням вугілля поділяють на дві групи: ...
 7. В Україні видобуток нафти і природного газу ведеться в таких районах: ...
 8. Нафтопереробні заводи в своєму розміщенні зорієнтовані на ... , тому що ...
 9. ТЕЦ є комбінатом тому, що ...
 10. Можливості подальшого освоєння гідроенергопотенціалу річок в Україні дуже обмежені, оскільки ...
 11. АЕС здебільшого орієнтуються в своєму розміщенні на ... В Україні діють такі АЕС: ...
 12. У зв'язку з безперспективністю використання в майбутньому традиційних джерел енергії, в Україні можливий розвиток таких альтернативних їх видів: ...
- Умова, що записана на дошці:

Таблиця 38

**ЦИФРОВИЙ ПРОГРАМОВАНИЙ КОНТРОЛЬ
«РОСЛИННИЦТВО УКРАЇНИ»**

№ з/п	I	варіанти	II	I	варіанти	II
1. Соняшник	1	Зернові	0			
2. Картопля						
3. Озима пшениця		Технічні:		9	Полісся	5
4. Кукурудза на силос	2	цукристі	9			
5. Льон-довгунець	3	олійні	8	8	Лісостеп	4
6. Льон-кучерявець	4	ефіроолійні	7			
7. Гречка	5	волокнисті	6	7	Степ	3
8. Цукрові буряки						
9. Кавун		Інші:		6	Всі природні зони України	2
10. М'ята	6	бульбоплідні	5			
11. Озиме жито	7	овочево-баштанні	4			
12. Гарбуз	8	кормові	3			

Учні мають знайти відповідність між певними тезами трьох колонок.

Тест «Транспорт»

Завдання: знайдіть і підкресліть правильні відповіді

Таблиця 39

I варіант	II варіант
1. Що означає термін: – «транспортний комплекс»? – «транспортний вузол»? а) система транспортних магістралей країни; б) населений пункт, в якому сходяться кілька видів транспорту і відбувається обмін вантажами; в) сукупність усіх видів транспорту; г) система транспортних засобів країни.	
2. Що означає і в яких одиницях вимірюються показники: – вантажообігу? – обсяг перевезень? а) в км; б) в тоннах; в) в тонно-км.	
3. Назвіть вид транспорту з: – найменшою швидкістю руху. – найбільшим вантажообігом. а) залізничний; б) автомобільний; в) морський; г) річковий; ґ) трубопровідний; д) авіаційний.	
4. Густота залізниць в межах України є: – найбільшою: – найменшою: а) на Закарпатті; б) на півдні Степу; в) на Донбасі; г) на Поліссі; ґ) на Північному Сході; д) у Придніпров'ї.	
5. Порівняно з іншими видами транспорту автотранспорт має які: – недоліки? – переваги? а) великий обсяг перевезень; б) малий обсяг перевезень; в) великий вантажообіг; г) малий вантажообіг; ґ) велика швидкість перевезень; д) мала швидкість перевезень; е) висока працездатність; є) низька працездатність; ж) підвезення вантажів «від воріт до воріт».	

6. Яким видом транспорту в умовах України найдоцільніше перевозити: – залізну руду? – кам'яне вугілля? а) автомобільним; б) залізничним; в) авіаційним; г) річковим.	
7. Найбільшим в Україні: – морським портом є: – річковим портом є: а) Севастополь; б) Херсон; в) Запоріжжя; г) Київ; ґ) Миколаїв; д) Одеса.	
8. Виберіть із перелічених морських портів України: – чорноморські. – азовські. а) Ізмаїл; б) Бердянськ; в) Іллічівськ; г) Каховка; ґ) Феодосія; д) Маріуполь.	
9. Виберіть із перелічених річкових портів України: – порти на Дунаї. – порти на Південному Бугу. а) Кілія; б) Вознесенськ; в) Білгород-Дністровський; г) Миколаїв; ґ) Херсон; д) Рені.	
10. Що означають терміни: – «малий каботаж»? – «великий каботаж»? а) закордонні перевезення авіатранспортом; б) перевезення типу «річка — море»; в) закордонні перевезення морським транспортом; г) плавання між своїми портами вздовж чужих берегів; ґ) залізничні перевезення між містами однієї країни; д) плавання між своїми портами вздовж своїх берегів.	

Програмований контроль

«Економічні райони України»

Завдання: у таблиці 40 знаком «+» позначте характерні для кожного району ресурси та галузі виробництва.

Таблиця 40

Природні ресурси, галузі виробництва	Економічні райони								
	Донецький	Придніпровський	Півночно-Східний	Столичний	Подільський	Карпатський	Центральний	Волинський	Причорноморський
I. Природні ресурси:									
1. Мінеральні ресурси:									
а) кам'яне вугілля	+	-	-	-	-	+	-	+	-
б) буре вугілля									
в) нафта, природний газ									
г) залізні руди									
г') марганцеві руди									
д) руди інших кольорових металів									
е) кухонна сіль									
е) калійні солі									
ж) самородна сірка									
2. Лісові ресурси									
3. Земельні ресурси									
4. Водні ресурси									
5. Рекреаційні ресурси									
II. Промисловість:									
1. Чорна металургія.									
2. Кольорова металургія.									
3. Машинобудування:									
а) загальне									
б) транспортне									
в) точне									
4. Хімічна промисловість:									
а) содова									
б) калійних добрив									
в) фосфатних добрив									
г) азотних добрив									
г') виробництво пластмас та СВ									
5. Лісова промисловість									
6. Легка промисловість:									
а) бавовняна									
б) льяна									
в) вовняна									
г) шовкова									
г') конопляно-джутова									
III. Сільське господарство:									
1. Поліського типу									
2. Лісостепового типу									
3. Степового типу									
4. Гірського типу									
5. Приміського типу									

Завдання можна використовувати частково, поетапно або за варіантами. Для економії часу на уроці умову доцільно записати на дошці заздалегідь. Учні ж у першій колонці в ході роботи записуватимуть лише умовні цифри-коди тез: «1», «4», «а», «б», «в», і т. д.

Отже, курс економічної і соціальної географії України має велике значення у системі географічної освіти. Його викладання є процесом, що потребує творчості вчителя. Урізноманітнення форм організації роботи є запорукою цікавого та ефективного навчання. Індивідуальний диференційований підхід до учнів досягається системою різноманітних за складністю завдань. Вибрати найефективніші завдання для кожного школяра — нелегке, але необхідне завдання вчителя.

Розділ 6

КУРС «ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ СВІТУ» (10 клас)

6.1. Місце і значення курсу в системі географічної освіти

«Економічна і соціальна географія світу» є завершальним курсом вивчення географії у школі, в якому узагальнюються знання учнів з основ географічної теорії. Курс спирається на знання з економічної і соціальної географії України, в якому учні дізналися про демографічну ситуацію, склад населення, систему розселення, галузеву і територіальну структуру господарства, розглянули вплив людської діяльності на навколишнє середовище в межах нашої держави. Економічна і соціальна географія світу ознайомлює з особливостями населення й господарства вже не окремої країни, а світу в цілому.

Результатом шкільної географічної освіти є створення цілісних уявлень про географічні об'єкти та явища, що враховують географічні аспекти взаємодії суспільства і природи як єдиної системи. Основною метою курсу «Економічна і соціальна географія світу» є вивчення загальних закономірностей розвитку та розміщення населення і господарства на земній кулі, а також в окремих регіонах та країнах. Найважливішим завданням є пошук раціонального розселення і розміщення господарства та оптимізація відносин між розвитком суспільства та природи.

Курс «Економічна і соціальна географія світу» розглядає суспільно-географічні особливості розвитку і розміщення світового господарства та спрямований на формування наукового світогляду про геопросторову організацію економіки. Структура та

зміст курсу зорієнтовані на цілісне сприйняття світу, усвідомлення існуючих глобальних, регіональних та локальних проблем, що відбуваються в ньому. Визначено місце України у сучасному світі та шляхи прискорення інтеграції України в європейський та світовий економічний, політичний, освітній та інформаційний простір.

Головними завданнями курсу є:

- ✓ формування у молоді цілісного економіко-географічного образу про сучасний світ і розуміння місця України в ньому;
- ✓ розвиток у школярів геопросторового мислення, усвідомлення сучасних особливостей природокористування, а також єдності навколишнього середовища та діяльності людини в територіальному аспекті;
- ✓ виховання національно свідомого громадянина своєї держави, закладання основ геоecологічної культури;
- ✓ розвиток критичного та творчого мислення, усвідомлення власної причетності до сучасних соціально-політичних процесів, що відбуваються в світі;
- ✓ формування логічного мислення, вміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати, робити висновки та складати прогнози на основі аналізу різних інформаційних джерел.

Курс спрямований на формування важливих для майбутнього життя і діяльності учня компетентностей, серед яких професійна, комунікативна, інформаційна та компетентність безперервної освіти. Під час його вивчення формуються дослідницькі навички, спосіб поведінки у навколишньому світі, закладаються цінності соціально активної та свідомої особистості. Для досягнення мети і завдань економічна і соціальна географія комплексно використовує такі основні методи: картографічний, статистичний, порівняльно-географічний, історичний.

Картографічний метод передбачає складання та аналіз тематичних карт світу, окремих регіонів і країн. Статистичний (математичний) метод полягає в аналізі цифрових даних та побудові на їх основі найрізноманітніших графіків, діаграм, таблиць, картосхем для всебічного аналізу сучасного стану та визначення тенденцій розвитку соціально-економічних процесів і явищ. Порівняльно-географічний метод застосовують для складання прогнозів щодо ефективного розміщення нових галузей господарства на певній території. Для цього порівнюють різні регіони, країни, міста тощо. Історичний метод використовують для вивчення історії формування територій держав, динаміки їх заселення та розвитку господарства, адже всі сучасні економіко-географічні процеси є результатом тривалого історичного розвитку.

Провідним завданням курсу «Економічна і соціальна географія світу» є привернути увагу школярів до закономірностей

розвитку господарського комплексу, глобальних проблем людства, показати місце і роль окремих регіонів і держав у світовій політиці та економіці. Цей курс поєднує в собі економіко-географічне країнознавство з загальною економічною географією.

Економічна і соціальна географія детально вивчає і прогнозує вплив господарської діяльності населення на навколишнє середовище, виробляє певні рекомендації щодо розміщення різних галузей виробництва, аналізує використання природних ресурсів, а також дає обґрунтовані прогнози на перспективу розвитку людського суспільства. До основних принципів вивчення цього курсу належать: територіально-історичний підхід, системність та типологічність.

Перед економічною та соціальною географією світу поставлено багато завдань наукового і практичного характеру. Це, насамперед, дослідження можливостей практичного використання природних умов і природних ресурсів світу, господарства і населення світу, регіонів та окремих країн, а також розв'язання глобальних проблем людства, перспектив розвитку міжнародної інтеграції. Отже, курс «Економічна і соціальна географія світу» сприяє формуванню важливих соціально-економічних понять у системі географічних знань старшокласників.

6.2. Структура курсу та основні завдання кожного розділу

Курс «Економічна і соціальна географія світу» складається з вступу і двох розділів: «Загальна економіко-географічна характеристика світу» та «Регіональна географія», які включають матеріал про населення світу та його господарську діяльність.

Більшість тем цих розділів передбачають виконання практичних та самостійних робіт, які продовжують формування навичок роботи з тематичними картами, довідниками, статистичними даними, географічними енциклопедіями тощо. Учні мають продемонструвати володіння науковими прийомами зіставлення та аналізу статистичних даних, складання структурних схем та узагальнюючих таблиць. У курсі також закріплюються навички роботи з контурними картами під час самостійного складання школярами різноманітних карт та картосхем. У процесі організації навчальної роботи важливо звернути увагу на понятійний апарат, який мають опанувати учні під час вивчення кожної нової теми. Основні поняття курсу виділені у навчальній програмі в рубриці «Навчальні досягнення учнів».

У Вступі розкривається поняття «предмет економічної і соціальної географії світу», визначаються основні завдання курсу

су, характеризується динаміка формування історико-географічних регіонів світу.

Розділ 1. «Загальна економіко-географічна характеристика світу» ознайомлює з політичною картою світу та етапами її формування, сучасною типологією країн та розмаїттям їх державного устрою, міжнародними організаціями та провідними напрямками їх діяльності, а також з глобальними проблемами людства.

Розділ 1 складається з п'яти тем. У темі **«Політична карта світу»** розкривається зміст понять «країна», «держава», «залежна країна», «колонія». Вивчається класифікація країн за різними ознаками: формою правління, адміністративно-територіальним устроєм. Розглядається сучасна типологія держав за наявними політичними та економічними системами. Звертається особлива увага на етапи формування політичної карти світу та міжнародні організації.

Тема **«Населення світу»** розкриває такі поняття, як «демографічна політика», «демографічний вибух», «урбанізація», «субурбанізація», «псевдоурбанізація», «міграція», «еміграція», «імміграція», «мегаполіс». У темі розглядаються типи відтворення населення, демографічні процеси й демографічна політика в різних регіонах і країнах, віковий і статевий склад населення світу. Висвітлюються міграційні процеси, основні причини та проблеми зовнішніх міграційних потоків. Тут також вивчаються світові і національні релігії та проблеми трудових ресурсів.

На *практичній роботі* з цієї теми складають порівняльну характеристику трудових ресурсів і зайнятості населення за основними сферами господарства країн та регіонів світу. У процесі виконання даної роботи учні аналізують статистичні матеріали з метою з'ясування відмінностей у сферах зайнятості різних типів країн та рівня безробіття в них.

У темі **«Взаємодія суспільства і природи. Світові природні ресурси»** розкриваються такі поняття, як «географічне та навколишнє середовище», «природокористування», «ресурсозабезпеченість». Розглядаються закономірності розміщення різних видів природних ресурсів. Порівнюється ресурсозабезпеченість окремих регіонів та країн світу.

На *практичній роботі* складають порівняльну характеристику ресурсозабезпеченості двох окремих країн чи регіонів світу.

У темі **«Світове господарство»** вивчаються поняття «міжнародний географічний поділ праці», «науково-технічна революція (НТР)», «міжнародна інтеграція». Характеризуються основні регіони розміщення провідних галузей промисловості та сільськогосподарські райони світу. Розкривається вплив НТР на сучасну галузеву структуру і територіальну організацію виробництва.

У темі «Глобальні проблеми людства» аналізуються сучасні глобальні проблеми нашої планети, визначаються причини їх виникнення, регіони поширення та можливі шляхи їх розв'язання у майбутньому.

У розділі 2 — «Регіональна географія» — послідовно розглядаються країни великих регіонів світу: Європи, Азії, Північної та Латинської Америки, Африки, Австралії та Океанії. В основу вивчення розділу покладено регіональний та країнознавчий принцип. Розділ 2 включає п'ять основних тем. У темі «Країни Західної Європи» подано загальну характеристику регіону: його складові частини, особливості розміщення населення і господарства. Звертається увага на значення інтеграційних процесів, розкриваються відмінності країн Північної, Середньої та Південної Європи. Значна увага приділяється сучасним соціально-економічним зв'язкам нашої держави з країнами регіону.

У темі «Країни Центральної та Східної Європи, Північної та Центральної Азії» подається загальна характеристика регіону, розглядаються окремо Росія, Польща і Білорусь, як найближчі сусіди України.

Тема «Країни Азії» присвячена вивченню соціально-економічних особливостей регіону та окремих країн — Японії, Китаю, Індії.

На *практичній роботі* складають комплексну характеристику господарства країн нової індустріалізації Південно-Східної Азії, розкриваючи причини їх швидкого економічного зростання.

У темі «Країни Америки» висвітлюється роль і місце США та Канади в Америці та світі. Подано комплексну характеристику країн Латинської Америки.

Тема «Країни Африки. Австралія та Океанія» розглядає склад регіонів, історію формування їх політичної карти, вивчає особливості територіальної та галузевої структури господарства.

На *практичній роботі* складають порівняльну економіко-географічну характеристику двох країн з різних регіонів світу.

Розділи і теми курсу «Економічна і соціальна географія світу» логічно взаємопов'язані між собою. Навчальний матеріал подається з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків між економіко-географічними процесами і явищами.

6.3. Навчально-методичне та матеріально-технічне забезпечення курсу

Курс «Економічна і соціальна географія світу» має такий склад методичного забезпечення: підручник, географічний атлас, контурні карти, практикум, різноманітні дидактичні ма-

теріали та засоби унаочнення. Останнім часом, з метою урізноманітнення навчальної діяльності з'являється багато додаткових навчально-методичних посібників, що спрямовані полегшити процес засвоєння знань з тих чи інших тем і розділів курсу.

Існуючий **підручник** для 10 класу «Економічна і соціальна географія світу» за редакцією Б. П. Яценка складений за старою програмою, яка була розрахована на 68 навчальних годин, і не відповідає сучасній програмі 2001 р., за якою на вивчення даного курсу передбачено лише 34 години.

У передмові подано рекомендації школярам щодо роботи з підручником. Текстовий матеріал підручника структурований і поділений на 61 параграф. Основні економіко-географічні поняття у тексті виділено певним шрифтом. Після кожного параграфу подано запитання і завдання, що мають, переважно, репродуктивний характер. Вони також передбачають роботу з відповідними тематичними картами атласу. Текст підручника добре ілюстровано оригінальними слайдами, картосхемами, таблицями. На жаль, підручник не має додатків.

Отже, можна зробити висновок, що чинний підручник не цілком відповідає навчальній програмі і вимогам, які ставляться до змісту навчального матеріалу. Особливо потребує вдосконалення методичний апарат підручника. Це, насамперед, стосується різноманітних завдань для перевірки навчальних досягнень школярів та рубрик, які б передбачали елементи цікавої інформації з теми та додаткові матеріали для виконання учнями практичних і самостійних робіт. Нині окремі авторські колективи працюють над створенням альтернативних підручників з «Економічної і соціальної географії світу».

Географічний атлас є важливим джерелом картографічної інформації для школяра, що сприяє кращому розумінню та засвоєнню програмного матеріалу. Нині випущено кілька варіантів атласів «Економічна і соціальна географія світу». Найсучасніші з них, крім тематично відповідних карт містять різноманітні графіки, колові діаграми, узагальнюючі таблиці та слайди, які спрямовані допомогти школярам краще усвідомити навчальну інформацію та виконати практичні і самостійні роботи творчого і проблемно-пошукового характеру. Зміст матеріалів атласів курсу цілком відповідає чинній програмі.

Для виконання окремих практичних та самостійних робіт і для кращого засвоєння географічної номенклатури використовуються **контурні карти**.

Проведення різноманітних практичних і самостійних робіт забезпечують сучасні **практикуми** з цього курсу. Наприклад, «Практикум з курсу «Економічна і соціальна географія світу» (С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. — Кам'янець-Подільський:

Абетка, 2002) істотно полегшить організацію та проведення різних видів самостійної діяльності школяра. Практикум містить методичні розробки обов'язкових практичних та додаткових самостійних робіт до багатьох тем курсу. До кожної роботи подається відповідне статистичне забезпечення, графічні заготовки та контурні карти. Крім того, у рубриці «Сторінка цікавих фактів (за різними джерелами)» учні знайдуть для себе додаткову корисну інформацію до кожної теми.

Нині досить актуальною є проблема здійснення поточного та тематичного оцінювання навчальних досягнень школярів. Для ефективної організації цієї роботи можна використати спеціально розроблені **дидактичні матеріали**. Так, навчально-методичний спеціально розроблені «Дидактичні матеріали для поточного контролю та тематичного оцінювання навчальних досягнень школярів для 10 класу» (С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002), містить комплекс різнопланових завдань для здійснення поточного та тематичного оцінювання. Контрольні роботи для тематичного оцінювання передбачають завдання чотирьох рівнів складності і розраховані на 30–40 хвилин.

Засоби унаочнення відіграють велику роль у сприйманні матеріалу учнями. Тут учитель може використати матеріал навчально-методичного посібника «Економічна і соціальна географія світу в опорних схемах та таблицях» (С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002). У ньому основний програмний матеріал представлено у структурованій формі — у вигляді опорних схем та узагальнюючих таблиць, що дає змогу учням зосереджувати увагу на найголовнішому матеріалі. Запропонована авторами система умовних позначень (умовні знаки, схематичні малюнки, символи, скорочення, формули) робить сприймання навчального матеріалу легким, сприяє систематизації набутих географічних знань.

Нині авторські колективи активно працюють над розробкою методичних посібників та хрестоматій для даного курсу.

Матеріально-технічне забезпечення курсу «Економічна і соціальна географія світу» знаходиться в стадії формування. Сьогодні уже видано багато стінних тематичних карт з курсу. Триває робота над створенням статистичних довідників, а також комп'ютерних програм.

6.4. Методичні поради до вивчення курсу

Наведемо орієнтовний розподіл навчальних годин з вивчення розділів і тем курсу «Економічна і соціальна географія світу» (табл. 41).

Таблиця 41

**ОРІЄНТОВНЕ КАЛЕНДАРНО-ТЕМАТИЧНЕ
ПЛАНУВАННЯ УРОКІВ У 10 КЛАСІ**

Розділ, тема	Загальна кількість годин	Уроки вивчення нового матеріалу	Нестандартні форми навчання	Практикуми	Уроки тематичного оцінювання
<i>Вступ</i>	1	1	–	–	–
Розділ 1 Загальна економіко-географічна характеристика світу	14	6	3	3	2
Тема 1. Політична карта світу	2	1	–	1	–
Тема 2. Населення світу	4	1	1	1	1
Тема 3. Взаємодія суспільства і природи. Світові природні ресурси	2	1	–	1	–
Тема 4. Світове господарство	3	2	1	–	–
Тема 5. Глобальні проблеми людства	3	1	1	–	1
Розділ 2 Регіональна географія	18	8	3	4	3
Тема 1. Країни Європи	7	3	1	2	1
Тема 2. Країни Азії	4	1	1	1	1
Тема 3–5. Країни Америки. Країни Африки. Австралія та Океанія	7	4	1	1	1
<i>Узагальнююче повторення</i>	1	–	1	–	–
Всього	34	15	7	7	5

Окремі теми пропонуємо об'єднати у смислові блоки, що дасть змогу проводити різні типи уроків.

Розділ 1. Загальна економіко-географічна характеристика світу

Блок 1. Політична карта світу. Населення світу.

Блок 2. Взаємодія суспільства і природи. Світові природні ресурси.

Блок 3. Світове господарство. Глобальні проблеми людства.

Розділ 2. Регіональна географія

Блок 1. Країни Європи.

Блок 2. Країни Азії.

Блок 3. Країни Америки. Країни Африки. Австралія та Океанія.

Ефективність вивчення курсу «Економічної і соціальної географії світу» значно підвищується завдяки нестандартним формам навчання. Учні 10 класу мають сформований теоретичний рівень мислення, який дає змогу опановувати систему необхідних знань завдяки самостійному творчому пошуку. Отже, у роботі з старшокласниками повинні переважати частково-пошуковий та дослідницький методи. Серед нестандартних форм навчання перевага надається діловим іграм, навчальним конференціям, диспутам та вікторинам. Під час підготовки до їх проведення учні використовують додаткові джерела географічної інформації, самостійно працюють з довідниками, хрестоматіями, енциклопедіями, Інтернетом. А тепер пропонуємо загальні рекомендації та поради щодо організації та проведення найпоширеніших у 10 класі нестандартних форм навчання.

Найцікавішою з них є **географічна вікторина**. Існує багато різних підходів і методик організації і проведення навчальних вікторин, але можна виділити такі їхні загальні риси:

- ✓ це своєрідна гра, яка складається з певної кількості конкурсних завдань (турів, етапів), більшість з яких проходить за схемою: запитання — відповідь;
- ✓ для організації вікторини слід поділити учнівський колектив класу на кілька приблизно рівноцінних за підготовкою груп (команд);
- ✓ дидактичною метою вікторини є повторення (за допомогою гри) навчального матеріалу з певної теми або розділу, використовуючи проблемні ситуації, розвиток творчих здібностей учнів, їхньої здатності до групової та самостійної роботи, а також формування культури спілкування, вміння аргументовано доводити власну думку, сперечатись;
- ✓ географічні вікторини завжди підвищують інтерес до предмета, адже людина за своєю природою — гравець.

Географічна конференція покликана вдосконалювати навички самостійної роботи школяра, а саме — працювати з різноманітними джерелами географічної інформації (енциклопедіями, довідниками, хрестоматіями, різноплановими періодичними виданнями) і грамотно оформлювати реферати. Ця форма навчання також розвиває вміння виступати перед аудиторією, відповідати на запитання, аргументовано відстоювати власну позицію.

Теми (обов'язково проблемні і цікаві) для виступів на конференції повідомляються і розподіляються заздалегідь. Для чіткої роботи конференції затверджується регламент (5–7 хвилин на доповідь, 2–3 хвилини на обговорення). Після кожного виступу відбувається обговорення: учні ставлять запитання з

теми та рецензують доповідь. Для стимулювання участі в обговоренні слід заохочувати найактивніших рецензентів та опонентів оцінками. Активній співпраці сприяють нотатки учнів з проблемного питання.

Однією з найскладніших форм навчання є **диспут**. Диспут активізує розумову діяльність учнів, їхнє вміння висловлювати власні ідеї і міркування. Правильно організований диспут формує культуру спілкування, вміння вислуховувати і поважати думки опонентів, аргументовано переконувати їх.

Слово «диспут» у перекладі з латинської означає міркування. Диспут є різновидом дискусії — обговорення спірних питань і проблем у пресі або на зборах для виявлення істини. Диспут проводиться тільки привселюдно. На ньому можна висловитися всім бажаючим. Він дає змогу виявити найбільш вдалі думки і оригінальні судження. Навчальні дискусії є словесним взаємообміном між учнями (окремими групами), у процесі якого створюється можливість обмінюватись ідеями, враженнями або думками з проблемних питань.

Для проведення навчального диспуту клас поділяють на групи: від двох до п'яти, залежно від кількості учнів та характеру проблемних питань, винесених на обговорення. Диспут буде більш предметним, якщо школярам заздалегідь повідомити перелік питань, щоб вони мали змогу переглянути відповідну літературу і підготувати повідомлення. В ході диспуту позитивно оцінюються найактивніші його учасники, а також оригінальність і нестандартність висловлюваних думок і пропозицій.

Головною метою **рольової гри (ділової гри, гри-практикуму)** є поглиблення і розширення теоретичних знань з певної теми, їхнє застосування в різних навчальних ситуаціях. Учні також удосконалюють навички групової роботи і вміння працювати з різними джерелами географічної інформації. Для організації роботи клас поділяють на 2–4 групи (відділи, бригади, експедиції, лабораторії тощо). Кожна з груп отримує певні проблемні завдання, для реалізації яких потрібно обрати старшого (завідуючого, бригадира), за допомогою якого правильно здійснити розподіл між членами групи функцій для швидкого і якісного виконання комплексних завдань. Результатом роботи можуть бути: заповнена таблиця, опорна схема, складений маршрут, картосхема тощо. Після цього учні мають захистити власну розробку, проект, схему перед класом. Цей етап рольової гри може бути поєднаний з елементами конференції, в ході якої індивідуально оцінюється особистий внесок кожного представника групи. Для більшої зацікавленості школярів, рольовій грі потрібно надати характер своєрідного змагання. Наприклад, групі, яка швидше і якісніше виконає завдання, оцінки підвищуються.

Залежно від можливостей матеріально-технічної бази навчального закладу, під час проведення стандартних занять комплексно використовуються технічні засоби навчання, музичні паузи, відповідне звукове оформлення, демонстрування слайдів, відеофрагментів тощо.

Саме нестандартні форми навчання сприяють формуванню творчих здібностей школярів, здатності їх до самостійної роботи, закладають навички роботи з різними інформаційними джерелами, привчають до групової роботи і, що є дуже важливим, збуджують інтерес до поглибленого вивчення географії, розуміння її сучасних проблем і шляхів їхнього розв'язання.

Приклад вікторини з теми «Населення світу»

Дидактична мета — повторити, розширити і поглибити знання з теми; продовжити формувати навички роботи з тематичними картами та статистичними матеріалами.

Конкурс № 1 «Презентація команди».

За 2–3 хвилини кожна команда має обрати капітана, відповідну до теми назву з цікавою аргументацією-поясненням, придумати девіз та емблему. Капітан все це озвучує. Конкурс оцінюється 5 балами.

Конкурс № 2 «Закралася помилка».

Цей конкурс на перевірку знань і увагу. Командам по черзі пропонуються певні вислови-твердження, в яких може бути подана правдива або недостовірною інформація. За кілька секунд обговорення її треба підтвердити або спростувати.

За кожну правильну трактування команда отримує 2 бали.

Наводимо приклади тверджень і правильні відповіді на них.

1. Рекордсменом світу за показником народжуваності на 1000 чол. є Китай. *(Відповідь: ні, Оман, який має показник понад 50 чол./тис.)*

2. Найвищі темпи урбанізації притаманні розвинутим країнам, найнижчі — країнам, що розвиваються. *(Відповідь: ні, все навпаки.)*

3. Більшість країн, що розвиваються, проводять демографічну політику, спрямовану на зниження темпів народжуваності та природного приросту. *(Відповідь: так, правильно)*

4. Економічно активним населенням є всі працездатні люди країни. *(Відповідь: ні, це лише частина працездатного населення, яка реально бере участь у виробництві та невиробничій сфері.)*

5. У випадках, коли етнічні кордони збігаються з політичними, утворюються однонаціональні держави. *(Відповідь: так, правильно.)*

6. «Демографічний вибух» — це стрімке збільшення кількості населення в світі. *(Відповідь: так, правильно.)*

7. Найбільші у світі агломерації сформовані навколо Мехіко, Москви, Парижа. *(Відповідь: ні, навколо Токіо, Мехіко і Сан-Паулу.)*

8. «Мультимільйонерами» називають міста, в яких проживає понад 3 млн чоловік *(Відповідь: ні, міста, де проживає понад 5 млн чоловік.)*

9. Вікова структура населення впливає на забезпечення країни трудовими ресурсами, рівень народжуваності й смертності. *(Відповідь: так, правильно.)*

10. У Бразилії спілкуються іспанською мовою. *(Відповідь: ні, португальською.)*

11. Найчисленніша з мовних родин китайсько-тибетська. Її мовами говорять майже 1/2 людей світу. *(Відповідь: ні, найчисленнішою є індоєвропейська мовна родина.)*

12. Мегаполіси — це суцільно урбанізовані ділянки територій, скупчення агломерацій. *(Відповідь: так, правильно.)*

13. Англійці є католиками. *(Відповідь: ні, протестанти.)*

14. Національною релігією в Японії є буддизм. *(Відповідь: ні, синтоїзм.)*

Конкурс № 3. «Брейн-ринг».

Це гра на швидкість. Команди отримують запитання, яке протягом 1 хвилини обговорюють. Відповідає команда, капітан якої першим заявить про готовність. Коли відповідь першої команди неправильна, заслуховується версія іншої команди. Кожна правильна відповідь на поставлене запитання оцінюється 3 балами.

Орієнтовний перелік питань:

1. Що об'єднує такі країни, як США, Китай, Індонезія, Росія, Індія, Нігерія, Японія, Бангладеш, Пакистан, Бразилія. *(Відповідь: вони входять у першу десятку країн світу за кількістю населення).*

2. Чи є у світі єдиний критерій визначення міст? *(Відповідь: у світі немає єдиного критерію людності для визначення поняття «місто». Свого часу на розгляд ООН була внесена пропозиція вважати містами населені пункти з людністю від 20 тис. чол. Якщо б ця пропозиція набула підтримки, у світі водночас зникло б 1/4 частина міст).*

3. Населення Землі досягло одного мільярду у 1820 р., другого — у 1927, третього — у 1959, п'ятого — у 1987, шостого — у 2000 р. За розрахунками вчених, 10 млрд чоловік населення на Землі буде у 2050 р. А коли населення Землі досягне 15 млрд чоловік? *(Відповідь: цього не станеться, оскільки після 10 млрд має наступити стабілізація кількості населення).*

4. Чому в 1948–1952 рр. близько 700 тис. євреїв та понад 730 тис. арабів здійснили масштабні міграції? Звідки й куди

вони переїжджали? (Відповідь: у 1948 р. за рішенням ООН проголошено державу Ізраїль, в яку з різних країн переїжджали євреї. Масові міграції арабів були викликані окупацією Ізраїлем сусідніх територій — переважно палестинських земель).

Конкурс № 4. «Кросворди».

У конкурсі можуть брати участь як окремі представники від команд (наприклад, конкурс капітанів), так і вся команда. На розв'язання кросвордів відводиться 5 хвилин. Кожне правильно розгадане слово оцінюється 1 балом.

Приклади кросвордів для двох команд:

Кросворд 1

1		у	
2		р	
3		б	
4		а	
5		н	
6		і	
7		з	
8		а	
9		ц	
10		і	
11		я	

Питання до кросворду

1. Національна релігія індусів.
2. Частина світу, роком якої було проголошено 1960 р. через те, що тут звільнилося від колоніалізму 17 країн.
3. Одна з форм правління.
4. Найбільше володіння Данії.
5. Залежна територія.
6. Нова індустріальна країна в Америці.
7. Розвинута переселенська держава в Азії.
8. Держава-абсолютна монархія в Європі.
9. Одна з форм адміністративно-територіального устрою.
10. Найбільше за кількістю населення місто в світі.
11. Найбагатонаціональніша країна світу.

Якщо всі відповіді є правильними, у виділеному вертикальному стовпчику можна прочитати назву одного з всесвітніх процесів, що охопив нашу планету в ХХ ст.

Кросворд 2

1		а	
2		г	
3		л	
4		о	
5		м	
6		е	
7		р	
8		а	
9		ц	
10		і	
11		я	

Питання до кросворду

1. Найбільша форма міського розселення.
2. Нова індустріальна країна Південно-Східної Азії.
3. Співвідношення емігрантів та іммігрантів.
4. Азіатська країна, що входить до «Великої сімки».
5. Одна з світових релігій.
6. Те ж, що й природний рух населення.
7. Одна з форм правління.
8. Колонія в Європі.
9. Одна з національних релігій китайців.
10. Двонаціональна європейська країна.
11. Частина світу з найбільшою кількістю населення, батьківщина трьох світових релігій.

Якщо всі відповіді є правильними, у виділеному вертикальному стовпчику можна прочитати термін, що означає злиття багатьох міст і населених пунктів у єдине міське поселення.

Конкурс № 5. «Най-най-най».

Його проведення можна спланувати у два тури.

Перший тур: одній команді пропонується за 2–3 хвилини назвати і показати на політичній карті світу 10 найбільших за кількістю населення країн світу. Іншій команді в цей же час треба назвати і показати на карті 10 найбільших за показником населення міст. Представники від команд виходять до карти одночасно, відповідають по черзі. За кожну правильну відповідь команда одержує 1 бал.

Другий тур: члени команди по черзі називають будь-які «рекорди» з даної теми і повідомляють додаткову інформацію до них, за що отримують 2 бали. Цей тур бажано обмежити в часі до 5 хвилин.

Конкурс № 6. «Ти — мені, я — тобі».

Одна команда пропонує іншій певні твердження, які необхідно правильно пояснити за 1–2 хвилини обговорення. Цей конкурс оцінюється від 0 до 5 балів за кожну правильну відповідь. Його проведення теж слід обмежити в часі до 5 хвилин.

Наприклад.

Твердження: «Рівень смертності у країнах, що розвиваються, за останні десятиріччя знизився, а народжуваність залишилася високою».

Пояснення: «Це зумовлено насамперед покращенням медичного обслуговування, умов праці й побуту, харчування. Але й досі зберігаються традиції мати велику сім'ю, ранній шлюб, залежний стан жінки...»

Конкурс № 7. «Запитання поштою».

Команди одержують у конвертах листи з проблемним питанням, для обговорення. На аргументовану відповідь відводять не більш як 2–3 хвилини. Цей конкурс, залежно від повноти відповіді, оцінюється від 0 до 10 балів.

Приклади питань проблемного характеру:

1. Поясніть, чому «перекачування мізків» перетворилося на одну з форм експлуатації країн, що розвиваються.

2. Чи згодні ви з твердженням, що ХХІ ст. буде століттям старіння населення Землі?

Після останнього конкурсу вчитель підбиває підсумки вікторини і за допомогою капітанів команд виставляє оцінки переможцям та найактивнішим гравцям з інших команд.

Приклад навчального диспуту **«Проблеми використання природних ресурсів світу»**

Дидактичною метою цієї форми роботи є застосувати одержані учнями знання для обґрунтування своєї точки зору, пошуку оптимальних шляхів розв'язання практичних завдань. Диспут формує культуру суперечки: вміння вислуховувати і

поважати думку опонента, аргументовано переконувати його у правильності своїх поглядів. Перед початком роботи доцільно повідомити школярам правила ведення диспуту.

Під час організації дискусії учнів можна поділити на дві групи: одна з них складається з прихильників активного перетворення природи людиною, друга виступає за призупинення антропогенного втручання в природу та її збереження.

Розділивши учнів на групи, вчитель пропонує обговорити з точки зору кожної з них ряд питань, намагаючись переконати опонента у правомірності своїх поглядів.

Після обговорення кожного питання слід підвести підсумок з визначенням більш аргументованої позиції. Учням слід заздалегідь повідомити перелік питань для обговорення. При цьому вони матимуть змогу ознайомитися з висвітленням даної проблеми в додаткових джерелах інформації.

Пропонуємо такий перелік питань для обговорення під час диспуту:

1. Проблема виснаження мінеральних ресурсів є загально-визнаною. Чи існує реальна можливість уникнути сировинної кризи в майбутньому? Прихильником якого з шляхів подолання сировинної проблеми ви є: інтенсивного чи екстенсивного?

2. Чи загрожує людству голод? Чи можна змінити структуру земельного фонду планети? За рахунок яких земель ви пропонували б розширити площу ріллі? Чи є потреба збільшувати площі орних земель на сучасному етапі?

3. Чи розділяєте ви думку вчених про те, що не зважаючи на величезні запаси води на планеті, вже у XXI ст. прісна вода стане найдорожчим ресурсом?

4. За 150 останніх років Земля втратила майже половину своїх лісів. Чи правомірним при цьому залишається вислів, що ліси є «легенями нашої планети?»

5. У наш час є досить багато прихильників ідеї, що Світовий океан та Антарктида врятують людство від виснаження природних ресурсів. Так це чи ні?

6. На ваш погляд, людина приборкувач природи чи її раб?

На закінчення диспуту вчитель підводить підсумки та виставляє оцінки найактивнішим учасникам дискусії. При цьому слід звернути особливу увагу на оригінальність та аргументованість учнівських ідей.

Приклад рольової гри-засідання Римського клубу з теми «Людство на початку третього тисячоліття».

Дидактична мета цієї форми навчання — розглянути глобальні проблеми людства, причини їх виникнення, сучасний стан та можливі шляхи подолання. Ознайомити учнів з різни-

ми поглядами на глобальні прогнози суспільного розвитку. Рольова гра покликана привчати школярів до публічних виступів, аргументованого відстоювання власних ідей та переконань, вміння вислуховувати протилежні точки зору та робити власні висновки. Також важливо продовжити формування навичок роботи щ додатковими джерелами інформації: енциклопедіями, довідниками, науково-популярними періодичними виданнями, Інтернетом.

Готуються до проведення рольової гри школярі заздалегідь. Перед цим учитель дає їм завдання і настанови. Вони будуть імітувати засідання інтелектуально-аналітичної міжнародної неурядової організації «Римський клуб».

Для його роботи необхідно призначити учня, який гратиме роль голови клубу. Він має підготувати інформацію про мету утворення, основні завдання та форми роботи цієї організації. Функціями голови «Римського клубу» є: ведення засідання, організація обговорення проблем та підбиття підсумків після кожного виступу.

Для висвітлення інформації з найактуальніших проблем (війни і миру, екології, сировинної та енергетичної, демографічної та продовольчої, освоєння Світового океану, подолання відсталості країн, що розвиваються та ін.) призначаються доповідачі. Вони підбирають інформацію з проблеми та готують відповідні засоби унаочнення: графіки, діаграми, фото та відео матеріали, картосхеми, таблиці тощо. Основною метою кожного «фахівця» є яскраво, на конкретних прикладах сучасному науковому рівні висвітлити сутність своєї проблеми за типовим планом її характеристики: зміст проблеми, причини її виникнення як глобальної, сучасний стан та наслідки для життєдіяльності людства можливі шляхи подолання.

Частина учнів виконувати роль журналістів з різних засобів масової інформації: найвідоміших газет, журналів, теле- та радіопрограм. Представники ЗМІ мають підготувати для доповідачів ряд проблемних запитань або пропозицій. Для цього вони повинні також добре володіти матеріалом, що винесений на обговорення.

Призначається також учень, який буде виконувати роль ученого секретаря. В його обов'язки входить представлення доповідачів та слідування за регламентом роботи засідання. Час, відведений для доповідей та обговорення встановлюється залежно від тривалості роботи конференції.

Роль учителя на різних етапах підготовки та проведення даної рольової гри змінюється. Так, на підготовчому етапі він виконує координуючу та консультативну функцію. А під час проведення самого засідання всі організаційні повноваження

переходять до «голови» клубу та «вченого секретаря». Діяльність вчителя при цьому може бути зведена до ролі останнього доповідача, якому доручено зазирнути у майбутнє та висвітлити глобальні прогнози Римського клубу на перспективи розвитку людства. Його підсумкова доповідь, як і всі попередні, також обговорюється за участю представників ЗМІ та членами клубу.

До початку засідання бажано приділити увагу відповідному оформленню кабінету: підготувати тематичні карти, технічні засоби навчання, цитати видатних особистостей про роль людини в світі та глобальний характер її впливу на навколишнє середовище, а також для імітації зали засідань розставити меблі.

Наводимо приклади висловлювань видатних громадських діячів, які доречно буде використати під проведення засідання Римського клубу.

«Сучасна людина фактично обожнила себе. Те, що створено нею на Землі, — не рай, а страхіття, до якого вона сама адаптується дедалі гірше і яке вже не може задовольнити її соціальні, психічні, духовні і естетичні запити... Наш світ стає світом для роботів, а не для живих істот»

Едвард Голдсміт, американський публіцист

«Людина може загинути раніше інших видів. Адже Homo sapiens — те ж вид, що вимирає. За мною йде полювання... Це для мене заготовлено стільки атомної вибухівки, що її, мабуть, вистачило б для знищення всієї Сонячної системи».

Ф. Геквард, американський публіцист

«Якщо жабу кинути в ємність з гарячою водою, вона спробує вистрибнути звідти. Але якщо посадити жабу в ємність з холодною водою і повільно її нагрівати, жаба загине, не помітивши поступового наростання температури. Хоч би нам не опинитися в ситуації жаби, що не помітила перенагрівання».

Олексій Яблоков, російський зоолог

«Ми ще дотримуємося способу життя багатіїв, поточний рахунок яких не може бути вичерпаний на ними самими, ні їх дітьми та онуками. Це полягає хоча б у тому, що слово «викидати» досі не стало нісенітницею».

Юлій Медведєв, російський публіцист

«Невігластво — ось, без сумніву, перше і головне джерело майже всіх наших нещасть, особливо з того часу, як ми почали жити суспільним життям».

Ж. Б. Ламарк, французький природознавець

«Ось вже півстоліття люди наживаються на знищенні життя в морі. Майже третина всього живого у Світовому океані знищена в результаті шкідливої діяльності людини. Цілком ймовірно, що в недалекому майбутньому океан перетвориться у позбавлені життя водні пустелі».

Жак Ів Кусто, французький вчений-океанограф

«Можливо, мабуть, сказати, що покликання людини полягає в тому, щоб знищити свій рід, попередньо зробивши земну кулю непридатною для існування».

Ж. Б. Ламарк, французький природознавець

Рольова гра розпочинається з інформації «голови» про Римський клуб. У довідці повідомляється, що він був створений у 1968 р. за ініціативи італійського громадського діяча А. Печчен. Нині ця організація об'єднує понад 100 видатних політичних та громадських діячів, учених, керівників великих корпорацій з різних країн світу. Основною формою діяльності Римського клубу є організація великомасштабних наукових досліджень в області економіки та її впливу на розвиток людства. Результати роботи публікуються у так званих доповідях Римського клубу. Діяльність організації спрямована також на спробу оцінити перспективу розвитку суспільства.

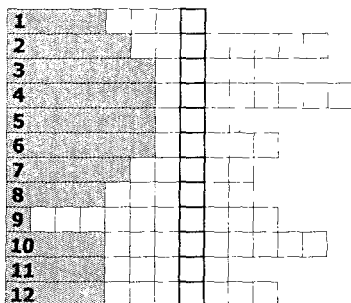
Після вступного слова «голова» клубу надає слово доповідачам. Після кожної доповіді відкривається її обговорення за участю «представників ЗМІ». Також учнями пропонуються власні погляди на подолання проблем. При цьому слід оцінювати оригінальність мислення та заохочувати конструктивний підхід до можливих шляхів розв'язання існуючих глобальних проблем.

Засідання завершується підбиттям загальних підсумків. За пропозицією «голови» найцікавіші виступи рекомендуються до видання у «щорічних доповідях Римського клубу». За активну участь у рольовій грі вчитель оцінює діяльність школярів.

Наведемо приклади тематично відповідних кросвордів на узагальнення матеріалу з окремих тем курсу.

Кросворди до теми «Сільське господарство світу»

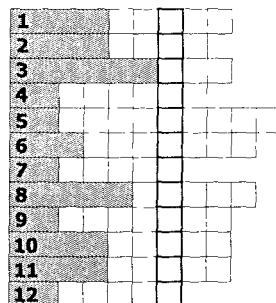
Кросворд 1



Питання до кросворду

1. Волокниста культура, що іде на виробництво цупких тканин.
2. Головна волокниста культура світу.
3. Тонізуюча рослина.
4. Цукриста культура тропічних широт.
5. Головний «хліб» жителів Азії.
6. Країна-лідер за поголів'ям великої рогатої худоби.
7. Країна Європи, що відома великими надоями молока.
8. Яку продукцію одержують китайці від деяких порід свиней?
9. Одна з галузей рослинництва.
10. Країна-лідер за настригом овечої вовни.
11. Олійна культура Середземномор'я.
12. Країна-батьківщина твердої пшениці.

Кросворд 2

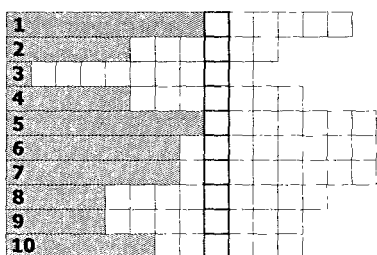


Питання до кросворду

1. Цукриста культура помірного поясу.
2. Волокниста культура нечорноземної смуги Європи.
3. Головна олійна культура США з родини бобових.
4. Волокно агави, що іде на виробництво вітрил.
5. Головний продукт експорту аргентинського тваринництва.
6. Зернова культура — головний «хліб» людства.
7. Продукт свинарства: прошарки м'яса та сала.
8. Країна-лідер за поголів'ям свиней.
9. Європейська країна-експортер пшениці.
10. Солюшка картоплі тропічних широт.
11. Каучуконосне дерево.
12. Тонізуюча рослина.

Якщо всі відповіді є правильними, у виділеному вертикальному стовпчику можна прочитати назву однієї з галузей сільського господарства.

Кросворд «Назви—двійники Америки»



Питання до кросворду

1. Назва провінції Канади та її адміністративного центру.
2. Країна на межі Північної та Південної Америки та її столиця.
3. Назва центральноамериканської країни та її столиці.
4. Назва озера і штату США.
5. Назва півострова і штату на сході США.
6. Назва річки та федерального округу США.
7. Столиця латиноамериканської держави, назва якої не збігається лише останньою літерою з назвою самої країни.
8. Назва столиці держави та одного з її штатів.
9. Назва озера та міста.

Якщо всі відповіді є правильними, у виділеному вертикальному стовпчику можна прочитати назву однієї з галузей сільського господарства.

столиці провінції на території Канади. 10. Назва півострова, штату та затоки на північному заході Америки.

Якщо всі відповіді є правильними, у виділеному вертикальному стовпчику можна прочитати назву півострова на території Мексики та одного з штатів у США.

Практичні та самостійні роботи в курсі «Економічна і соціальна географія світу» розвивають пізнавальну активність, творчі здібності учнів, формують уміння опрацьовувати статистичні матеріали та додаткові інформаційні джерела. Значна кількість завдань спрямована на вдосконалення навичок аналізувати, співставляти, порівнювати, узагальнювати та систематизувати навчальний матеріал. Під час виконання завдань старшокласники заповнюють узагальнюючі таблиці, порівнюють тематичні економіко-географічні карти, роблять висновки та складають прогнози.

Наведемо приклади окремих практичних та самостійних робіт.

Самостійна робота. Проблеми використання природних ресурсів світу

Завдання:

1. Користуючись підручником, картами атласу, додатковими інформаційними джерелами, заповніть таблицю 42.

Таблиця 42

СТАН ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ СВІТУ

Природні ресурси	Вичерпність, відновність	Сучасний стан використання	Проблеми використання	Можливі шляхи подолання проблем

2. Зробіть висновок про особливості використання різних видів природних ресурсів на сучасному етапі. Спробуйте скласти прогноз на перспективу.

Практична робота. Характеристика господарства країн нової індустріалізації Південно-Східної Азії та аналіз причин їх швидкого економічного зростання

Мета: ознайомити учнів з особливостями економіки азіатської групи країн нової індустріалізації, закріпити навички економіко-географічного аналізу.

Унаочнення: політична карта світу, карта «Господарство Азії», контурна карта.

Завдання:

1. Дайте визначення поняттям: «валовий національний продукт», «індустріальна країна», «індустріально-аграрна країна».

2. На контурній карті Азії побудуйте діаграму «Країни нової індустріалізації Південно-Східної Азії» за такими показниками:

- ✓ розміри території;
- ✓ кількість населення;
- ✓ обсяг ВВП на душу населення.

Для виконання цього завдання скористайтесь довідниковою таблицею 43, яка охоплює різні країни Азії. Ви повинні вибрати з неї лише дані, що стосуються країн нової індустріалізації.

Таблиця 43

Назва країни	Розміри території (тис. км ²)	Кількість населення (млн чоловік)	ВВП на душу населення (дол. США)
Китай	9536,5	1290,8	530
Індія	3287,0	1050,8	310
Індонезія	1948,7	234,9	880
Республіка Корея	99,2	46,9	8220
Тайвань	36,2	22,1	110 023
Таїланд	513,1	60,9	2210
Сінгапур	0,64	3,5	23 360
Сянган	1,09	6,8	21 650
Малайзія	329,8	21,8	3520
Філіппіни	300,0	84,6	960
Японія	372,8	127,2	34 630

Важливою умовою виконання завдання є вміння правильно обрати масштаб для діаграм.

3. З'ясуйте і запишіть у висновку, які зміни у суспільно-політичному та економічному житті країн нової індустріалізації дали змогу їм забезпечити швидке економічне зростання. Що з цих змін може запозичити для себе Україна?

Для здійснення *поточного контролю* за рівнем навчальних досягнень школярів у 10 класі необхідно постійно урізноманітнювати письмові перевірні контрольні роботи. Найкраще тут спрацювають тести, цифрові роботи, стислі відповіді на запрограмовані запитання, «німа карта» тощо. Вони мають бути розраховані на 10–15 хвилин уроку та обов'язково передбачати наявність кількох варіантів. Наведемо приклади різних видів програмованого контролю з окремих тем курсу.

Тест «Населення світу»

Завдання: підкресліть або впишіть правильні відповіді.

I варіант

Завдання	Кількість балів
1. «Демографічний вибух» у XX ст. був викликаний ... а) стрімким зниженням рівня смертності у країнах, що розвиваються; б) зростанням кількості міст у світі; в) високим рівнем розвитку промисловості у розвинутих країнах	
2. Серед регіонів світу найбільше людей проживає: а) в Європі; б) в Азії; в) у Північній Америці	
3. Які причини викликають міграцію населення з країн Середземномор'я до високорозвинутих країн Західної Європи? а) економічні; б) політичні; в) національні; г) релігійні	
4. Виберіть країни, для яких є притаманним другий тип відтворення населення: а) Саудівська Аравія; б) Єгипет; в) Канада; г) Австралія; г) Росія; д) Індонезія	
5. Вікова структура населення має вирішальний вплив на ... а) рівень урбанізації країни; б) густоту населення країни; в) забезпеченість країни трудовими ресурсами	
6. Три офіційні мови має країна ... а) Іспанія; б) Італія; в) Греція; г) Швейцарія	
7. Виберіть з переліку релігій ті, що є національними: а) мусульманство; б) синтоїзм; в) даосизм; г) буддизм; г) іудаїзм; д) християнство	
8. Яку національну релігію сповідує більшість китайців? а) конфуціанство; б) синтоїзм; в) іудаїзм	
9. Назвіть три мегаполіси в США. а) _____; б) _____; в) _____.	
10. Яким вважається рівень урбанізації країни, якщо частка міського населення в ній становить 45%? а) високим; б) середнім; в) низьким	
11. Високий рівень урбанізації має країна ... а) Індія; б) Японія; в) Афганістан	
12. Чим відрізняється процес урбанізації у високорозвинутих країнах від країн, що розвиваються? а) _____; б) _____; в) _____.	
Загальна кількість балів за роботу	

II варіант

Завдання	Кількість балів
1. Ареною «демографічного вибуху» у XX ст. стали країни ... а) високорозвинуті; б) країни, що розвиваються; в) всі країни світу	
2. Які чинники викликали міграції населення між Індією та Пакистаном після розпаду колонії Британська Індія у 1947 р.? а) економічні; б) політичні; в) національні; г) релігійні	
3. Що спільного мають такі країни: Бразилія, Іспанія, Куба, Чилі? а) всі знаходяться у Латинській Америці; б) для всіх них притаманний II тип відтворення населення; в) населення розмовляє мовами романської мовної групи; г) у минулому були колоніями Португалії	
4. Перший тип відтворення населення характерний країнам... а) Україні; б) Нігері; в) США; г) Японії; г) Ефіопії; д) Індії	
5. Економічно активне населення це ... а) всі трудові ресурси країни; б) частина трудових ресурсів, реально задіяна у виробництві; в) частина трудових ресурсів, що реально працює у галузях промисловості	
6. Дві офіційні мови має країна ... а) Німеччина; б) Франція; в) США; г) Канада	
7. Виберіть з переліку релігій ті, що є світовими: а) мусульманство; б) синтоїзм; в) конфуціанство; г) християнство; г) буддизм; д) іудаїзм	
8. Жителі Індії сповідують релігію ... а) буддизм; б) мусульманство; в) індуїзм	
9. Назвіть три ареали найбільшої густоти населення в світі. а) _____; б) _____; в) _____.	
10. Яким вважається рівень урбанізації країни, якщо частка міського населення в ній становить 58%? а) високим; б) середнім; в) низьким	
11. Скупчення населених пунктів, між якими існують тісні зв'язки і частими є «маятникові» міграції, називається ... а) міська агломерація; б) мегалоліс; в) місто-мультимільйонер	
12. Назвіть загальні риси урбанізації як всебічного процесу. а) _____; б) _____; в) _____.	
Загальна кількість балів за роботу	

**Перевірка засвоєння основних понять
з теми «Світове господарство в період НТР»**

Завдання.

Знайдіть відповідність між термінами та їх визначеннями.

I варіант		II варіант
1	Міжнародний географічний поділ праці	11
2	Спеціалізація	10
3	Світовий ринок	9
4	Світове господарство	8
5	Міжнародна економічна інтеграція	7
6	Науково-технічна революція	6
7	Електронізація	5
8	Автоматизація	4
9	Біотехнологія	3
10	Хімізація	2
11	Зелена революція	1
12	Кібернетизація	0

Визначення:

1. Насичення всіх сфер діяльності людини засобами електронно-обчислювальної техніки?
2. Сфера обміну (купівлі — продажу) між національними господарствами?
3. Докорінні якісні зміни виробництва, що ґрунтуються на перетворенні науки у виробничу силу суспільства?
4. Широке застосування хімічних технологій та матеріалів у господарській діяльності людини?
5. Процес спеціалізації країн на випуску певної продукції?
6. Широке застосування роботів у виробництві?
7. Сукупність національних господарств усіх країн світу, що пов'язані між собою політичними та економічними відносинами?
8. Застосування засобів автоматизації в управлінні виробництвом та переробці інформації?
9. Широке застосування новітніх технологій механізації та хімізації у сільському господарстві?
10. Переважний розвиток тих галузей господарства, для яких на даній території є найкращі умови, а значна частина продукції виробляється для обміну?

11. Сукупність методів одержання корисних для людини продуктів та явищ за допомогою живих організмів та зміни у їх структурі?

12. Процес зближення національних господарств групи країн, розвиток між ними глибоких та стійких зв'язків?

Відповіді:

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Оцінка
I варіант													
II варіант													

Тест «Країни Європи. Загальна характеристика»

Завдання: підкресліть правильні відповіді.

I варіант

Завдання	Кількість балів
1. Конституційними монархіями є держави ... а) Великобританія; б) Іспанія; в) Україна; г) Франція; г) Бельгія; д) Швеція	
2. Федеративними державами є ... а) Ірландія; б) Молдова; в) Швейцарія; г) Австрія; г) Німеччина; д) Румунія	
3. У 90-х роках XX ст. утворилися незалежні країни ... а) Хорватія; б) Болгарія; в) Латвія; г) Мальта; г) Польща; д) Словаччина	
4. Багато кам'яного вугілля видобувають країни ... а) Італія; б) Німеччина; в) Чехія; г) Болгарія; г) Білорусь; д) Польща	
5. Родовища руд кольорових металів у південній частині Європи приурочені до ... а) щитів давніх платформ; б) поясів складчастості; в) осадового чохла платформ	
6. Які характерні риси має демографічна ситуація в Європі? а) другий тип відтворення населення; б) перший тип відтворення населення; в) «демографічний вибух»; г) депопуляція в окремих країнах; г) «старіння нації»	
7. Багатонаціональними є країни ... а) Югославія; б) Швейцарія; в) Німеччина; г) Великобританія; г) Естонія; д) Португалія	
8. Підприємства нафтопереробної промисловості у більшості європейських країн зорієнтовані на ... а) наявність власної сировини; б) споживача; в) вигідне транспортне положення; г) значні запаси води	

Продовження вар. I

Завдання	Кількість балів
9. Комбінати чорної металургії у Рурському районі Німеччини зорієнтовані на ... а) повний комплекс сировини; б) родовища залізних руд; в) на споживача; г) родовища коксівного вугілля	
10. Які стадії виробництва алюмінію склалися у Норвегії? а) виробництво глинозему з власних бокситів; б) виробництво металевого алюмінію на дешевій електроенергії; в) обидві стадії виробництва алюмінію	
11. Традиційними галузями машинобудування європейських країн «Великої сімки» є ... а) автомобілебудування; б) тракторобудування; в) важке машинобудування; г) авіабудування; г) точне машинобудування; д) вагоноремонт	
12. Традиційною галуззю для господарства Італії є ... а) макаронна промисловість; б) взуттєва промисловість; в) порцелянова промисловість; г) лісова промисловість; г) фотохімія; д) виноробство	
Загальна кількість балів за роботу	

II варіант

Завдання	Кількість балів
1. Унітарними є країни ... а) Італія; б) Югославія; в) Німеччина; г) Швейцарія; г) Литва; д) Греція	
2. Республіками є країни ... а) Україна; б) Ватикан; в) Іспанія; г) Франція; г) Нідерланди; д) Албанія	
3. У 90-х роках XX ст. утворилися незалежні країни ... а) Португалія; б) Словенія; в) Чехія; г) Греція; г) Україна; д) Угорщина	
4. На своїй території ведуть значний видобуток нафти країни ... а) Росія; б) Великобританія; в) Італія; г) Україна; г) Норвегія; д) Іспанія	
5. Чому більшість родовищ залізних руд розміщено у східній та північній частинах Європи? а) родовища приурочені до щитів давніх платформ; б) родовища сформувалися у поясах складчастості; в) родовища знаходяться в осадовому чохла платформ	
6. Які характерні риси має процес урбанізації в європейських країнах? а) високий рівень урбанізації більшості країн; б) переважає середній рівень урбанізації; в) притаманне явище несправжньої урбанізації; г) характерною є субурбанізація	

Продовження вар. II

Завдання	Кількість балів
7. Містами-мільйонниками є ... а) Афіни; б) Мадрид; в) Прага; г) Лондон; г) Москва; д) Відень	
8. У своєму розміщенні АЕС у більшості європейських країн зорієнтовані на ... а) повний комплекс сировини; б) вигідне транспортне положення; в) споживача і наявність води; г) кваліфіковані кадри	
9. Комбінати чорної металургії на півдні Італії (м. Таранто) зорієнтовані на ... а) повний комплекс сировини; б) вигідне транспортне положення; в) споживача; г) родовища коксівного вугілля	
10. Які стадії виробництва алюмінію склалися у Франції? а) лише виробництво глинозему з власних бокситів; б) виробництво металевого алюмінію на дешевій електроенергії; в) обидві стадії виробництва алюмінію	
11. Традиційними галузями хімічної промисловості європейських країн «Великої сімки» є ... а) парфумерна промисловість; б) содова промисловість; в) фармацевтична промисловість; г) виробництво хлору; г) виробництво мінеральних добрив	
12. Традиційними галузями для господарства Чехії можна вважати ... а) тютюнову промисловість; б) олівцеву промисловість; в) порцелянову промисловість; г) пивоварну промисловість; г) целюлозно-паперову промисловість; д) виноградарство	
Загальна кількість балів за роботу	

Програмований контроль «Великобританія і Франція»

Завдання: знайдіть правильні відповіді на питання та запишіть їх цифрами-кодами у таблицю.

I варіант	II варіант
1	Великобританія
2	Франція
3	Обидві країни
4	Жодна країна

Яка з країн:

- Має на своїй території поклади залізних руд та кам'яного вугілля?
- Виплавляє алюміній з власних бокситів?
- Експортує легкові автомобілі?
- Є унітарною?

5. Відома великою часткою населення, що сповідує протестантизм?
6. Є відомим експортером пшениці на світовий ринок?
7. Має високорозвинену текстильну промисловість?
8. Має федеративний устрій?
9. Більшу частину електроенергії одержує на атомних електростанціях?
10. Видобуває значну кількість нафти?
11. На своїй території має міста-мультимільйонери?
12. Є конституційною монархією?
13. Значну частку електроенергії одержує від гідравлічних станцій?
14. Є багатонаціональною?
15. Відчуває відтік тимчасових робітників до інших європейських країн?
16. В минулому — могутня колоніальна імперія?
17. Відома, як батьківщина футболу?
18. Відома тим, що на Різдво готують смажену індичку?

Відповіді:

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	Оцінка
I варіант																			
II варіант																			

Контрольна робота на перевірку рівня засвоєння матеріалу з теми: «Економіко-географічна характеристика Японії»

Завдання: уважно прочитайте наведені твердження. Якщо твердження, на вашу думку, є правильним, запишіть поруч слово «так». Якщо ж ні — напишіть, з чим саме ви не згодні.

I варіант

Твердження	Відповіді	Бали
1. Японія є країною Південної Азії		
2. Географічне положення Японії можна охарактеризувати, як острівне		
3. Японія є федеративною державою		
4. 80% площі країни займають середньовисотні гори — Японські Альпи з найвищою точкою — влк. Фудзіяма		
5. Японія є лісною країною. Свої потреби у деревині вона повністю задовольняє за рахунок власної лісозаготівлі		
6. Для Японії, на відміну від інших азіатських країн, характерним є I тип відтворення населення		
7. Японія є багатонаціональною країною		

Продовження вар. I

Твердження	Відповіді	Бали
8. Міські агломерації, зростаючись, утворюють мегаполіс Токайдо, що тягнеться вздовж західного узбережжя островів Хоккайдо і Хонсю		
9. У поняття «портова промисловість» Японії можна віднести автомобілебудування, суднобудування, електроніку		
10. Головними галузями спеціалізації японського машинобудування є електроніка, тракторобудування, вагоноремонт		
11. Виробництво кольорових металів в Японії базується переважно на імпортній сировині		
12. Японія відома на світовому ринку як експортер рису та чаю		
Загальна кількість балів за роботу		

II варіант

Твердження	Відповіді	Бали
1. Японія є високорозвинутою країною, що входить до «Великої сімки»		
2. До складу країни входять 4 великих острови: Хоккайдо, Хонсю, Рюкю, Кюсю; та багато дрібних островів		
3. За формою правління Японія є конституційною монархією		
4. Клімат Японії помірний та субтропічний морський		
5. Свої потреби у мінеральній сировині країна забезпечує переважно за рахунок імпорту		
6. Більша частина економічно активного населення Японії працює у промисловості		
7. В Японії одночасно сповідують дві релігії: світову — синтоїзм та національну — буддизм		
8. Найбільшим за кількістю населення містом Японії є столиця — місто Токіо		
9. Японія стала після Другої світової війни провідною індустріальною державою світу, маючи лише один вид ресурсів — трудові		
10. Багато видів тканин Японія виробляє з власної сировини		

Продовження вар. II

Твердження	Відповіді	Бали
11. Головною галуззю японського сільського господарства є тваринництво, а серед його галузей — м'ясне скотарство		
12. Переважна кількість населення та промислових підприємств Японії концентрується у Тихоокеанському промисловому поясі		
Загальна кількість балів за роботу		

Тест «Сполучені Штати Америки»

Завдання: підкресліть або впишіть правильні відповіді.

I варіант

Завдання	Кількість балів
1. За формою правління США є ... а) конституційною монархією; б) республікою; в) країною у складі Британської Співдружності	
2. Найбільшим кам'яновугільним басейном США є ... а) Аппалачський; б) Іллінойський; в) Юніта	
3. Родовища залізних руд сконцентровані на території США ... а) у Приозер'ї; б) у Кордильєрах; в) в Аппалачах	
4. Найбільша густота населення в США спостерігається ... а) у Каліфорнії; б) у Флориді; в) у Приатлантичних штатах	
5. Назвіть міста-мільйонники на приатлантичному узбережжі США. а) _____; б) _____	
6. Що таке субурбанізація? Які її причини у США? _____ _____ _____	
7. Які види паливних ресурсів експортує США? а) кам'яне вугілля; б) природний газ; в) нафту	
8. Головні райони чорної металургії США такі ... а) _____; б) _____; в) _____; г) _____	
9. Центром автомобілебудування США називають місто ... а) Нью-Йорк; б) Детройт; в) Чикаго	

Продовження вар. I

Завдання	Кількість балів
10. Найбільшим районом верстатобудування США є ... а) Приозер'я; б) Каліфорнія; в) Флорида	
11. Головними технічними культурами США є ... а) _____; б) _____; в) _____	
12. Головну роль у вантажообігу всередині країни відіграє транспорт ... а) морський; б) залізничний; в) внутрішній водний	
Загальна кількість балів за роботу	

II варіант

Завдання	Кількість балів
1. До складу США входять ... а) 48 штатів; б) 50 штатів; в) 51 штат	
2. Найбільшим нафтогазоносним басейном США є ... а) Каліфорнійський; б) Аляскінський; в) Техаський	
3. На півострові Флорида містяться значні поклади ... а) калійних солей; б) фосфоритів; в) самородної сірки	
4. Другою за кількістю жителів міською агломерацією в США є ... а) Нью-Йоркська; б) Чиказька; в) Лос-Анджелеська	
5. На території США утворилися такі мегаполіси ... а) _____; б) _____; в) _____	
6. Яке явище дістало в США назву «рурбанізація»? _____	
7. Основним джерелом виробництва електроенергії в США є ... а) ТЕС; б) ГЕС; в) АЕС	
8. Головні райони кольорової металургії США такі: а) _____; б) _____; в) _____; г) _____	
9. Центром авіаракетокосмічного виробництва США називають місто ... а) Вашингтон; б) Х'юстон; в) Лос-Анджелес	
10. Головним центром хімічної промисловості США є ... а) Філадельфія; б) Х'юстон; в) Детройт	

Продовження вар. II

Завдання	Кількість балів
11. Головні технічні культури США такі: а) _____; б) _____; в) _____	
12. Головну роль у пасажирообігу всередині країни відіграє транспорт: а) авіаційний; б) автомобільний; в) залізничний	
Загальна кількість балів за роботу	

Контрольна робота на перевірку засвоєння матеріалу з теми «Австралія»

Завдання: дайте відповіді на питання.

I варіант

Питання	Бали
1. До якого типу та підтипу країн за рівнем економічного розвитку належить Австралія? _____	
2. Які характерні особливості клімату Австралії вплинули на спеціалізацію її сільського господарства? _____	
3. На яку сировину для розвитку чорної металургії багата Австралія? В яких частинах країни її видобувають? _____	
4. В чому полягає особливість використання водних ресурсів Австралії? _____	
5. Чому в Австралії склався перший тип відтворення населення? _____	
6. Чому в Австралії дуже низька густота населення? _____	

Продовження вар. I

Питання	Бали
7. Як формувався сучасний національний склад населення Австралії? _____	
8. Що стало причиною швидкого економічного зростання Австралії у XX ст? _____	
9. Де розміщені головні райони хімічної промисловості країни? Поясніть причини їх різної спеціалізації. _____	
10. Якою продукцією тваринництва відома Австралія на світовому ринку? _____	
11. Який вид транспорту забезпечує основні пасажирські перевезення всередині країни? _____	
12. Яку продукцію обробної промисловості експортує Австралія? _____	
Загальна кількість балів за роботу	

II варіант

Питання	Бали
1. Який державний устрій має Австралія? _____	
2. Які характерні особливості рельєфу Австралії вплинули на розвиток її господарства? _____	
3. На яку сировину для розвитку кольорової металургії багата Австралія? В яких частинах країни її видобувають? _____	
4. У чому особливість розміщення земельних ресурсів Австралії? _____	

Продовження вар. II

Питання	Бали
5. Чому для Австралії завжди було характерне додатне сальдо міграцій? _____	
6. Назвіть міста-мільйонники на території Австралії. _____	
7. Як формувався сучасний релігійний склад населення Австралії? _____	
8. У чому подвійний характер економіки Австралії як переселенської країни? _____	
9. Назвіть головні райони чорної металургії країни. Поясніть принципи їх розміщення. _____	
10. Якою продукцією рослинництва відома Австралія на світовому ринку? _____	
11. Який вид транспорту забезпечує основні вантажоперевезення в межах країни? _____	
12. Яку продукцію добувної промисловості експортує Австралія? _____	
Загальна кількість балів за роботу	

ЗМІСТ

Слово до читача

Частина I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ В ШКОЛІ

Розділ 1. Методика навчання географії як наука (С. Г. Кобернік)

- 1.1. Предмет дослідження методики навчання географії
- 1.2. Зв'язок методики навчання географії з іншими науками
- 1.3. Структура методики навчання географії
- 1.4. Вимоги суспільства до підготовки вчителя географії

Розділ 2. Методи науково-педагогічних досліджень у шкільній географії (С. Г. Кобернік)

- 2.1. Методи теоретичного рівня
- 2.2. Методи експериментально-емпіричного рівня

Розділ 3. Принципи навчання географії (С. Г. Кобернік)

- 3.1. Поняття про принципи навчання
- 3.2. Характеристика окремих принципів навчання

Розділ 4. Методи навчання географії (С. Г. Кобернік)

- 4.1. Поняття про методи навчання як дидактичну категорію та їх класифікація

4.2. Характеристика методів навчання на основі зовнішніх форм їх прояву (аналіз методів за джерелами формування знань)	25
4.3. Характеристика методів навчання на основі їх внутрішньої психологічної дії	32
4.4. Характеристика бінарних методів навчання	32
4.5. Характеристика методів навчання на основі внутрішнього логічного шляху засвоєння знань учнями	33
4.6. Вибір методів навчання	33
Розділ 5. Засоби навчання географії (С. Г. Кобернік) . . .	34
5.1. Поняття про засоби навчання	34
5.2. Класифікація засобів навчання географії . . .	34
5.3. Особливості використання окремих засобів навчання на уроках географії	36
Розділ 6. Форми організації навчально-виховного процесу з географії (С. Г. Кобернік, О. Я. Скуратович)	39
6.1. Вимоги до уроку як основної форми навчально-виховного процесу	39
6.2. Складання календарного плану роботи	40
6.3. Складання календарно-тематичних планів роботи вчителя	42
6.4. Підготовка вчителя до уроку та його планування	42
6.5. Типи уроків з географії та їх особливості . . .	45
6.6. Методичні рекомендації щодо використання окремих структурних компонентів уроку географії	54
6.7. Навчальні екскурсії з географії	57
Розділ 7. Можливості навчально-методичного комплексу в курсах шкільної географії (С. Г. Кобернік, О. Я. Скуратович)	59
7.1. Склад навчально-методичного комплексу з географії	59
7.2. Методика роботи зі складовими навчально-методичного комплексу	59
7.2.1. Навчальні програми з географії	59
7.2.2. Робота з підручником	60

7.2.3. Робота з картографічними матеріалами ..	67
7.2.4. Використання робочих зошитів та практикумів з географії	79
7.2.5. Робота з хрестоматіями та іншими навчальними посібниками з географії ...	80
7.2.6. Робота з географічними словниками та довідниками	81
7.2.7. Робота з дидактичними матеріалами	81
7.2.8. Методичні посібники для вчителів	82
7.2.9. Наочні посібники (засоби) у навчанні географії	83
7.2.10. Комп'ютерне навчання географії	86

Розділ 8. Позакласна робота з географії
(О. Я. Скуратович) 95

8.1. Цілі та методи позакласної роботи	95
8.2. Форми позакласної роботи	99
8.3. Основні напрями позакласної та позашкільної роботи з географії	102
8.4. Шкільний географічний комплекс	102

**Частина II. МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ
ОКРЕМИХ КУРСІВ ГЕОГРАФІЇ В ШКОЛІ**

Розділ 1. Курс «Рідний край» (5 клас)
(О. Я. Скуратович) 109

Розділ 2. Курс «Загальна географія» (6 клас)
(Р. Р. Коваленко) 130

2.1. Місце і значення курсу в системі природничих предметів	130
2.2. Структура курсу та основні завдання кожного розділу	131
2.3. Навчально-методичне та матеріально- технічне забезпечення курсу	135
2.4. Методичні моделі вивчення курсу	140

Розділ 3. Курс «Географія материків і океанів» (7 клас)
(Р. Р. Коваленко) 174

3.1. Місце і значення курсу в системі шкільної географічної освіти	174
3.2. Структура курсу та основні завдання кожного розділу	176

3.3. Навчально-методичне та матеріально-технічне забезпечення курсу	182
3.4. Методичні моделі вивчення курсу	186
Розділ 4. Курс «Географія України» (І частина, 8 клас) (О. Я. Скуратович)	220
4.1. Місце і значення курсу в системі шкільної географічної освіти	220
4.2. Структура та основні завдання курсу	221
4.3. Навчально-методичне забезпечення курсу	226
4.4. Орієнтовна методична модель вивчення курсу	227
Розділ 5. Курс «Географія України» (ІІ частина, 9 клас) (Р. Р. Коваленко)	249
5.1. Місце і значення курсу в системі географічної освіти	249
5.2. Структура курсу та основні завдання кожного розділу	251
5.3. Навчально-методичне та матеріально-технічне забезпечення курсу	255
5.4. Методичні поради до вивчення курсу	258
Розділ 6. Курс «Економічна і соціальна географія світу» (10 клас) (С. Г. Кобернік)	282
6.1. Місце і значення курсу в системі географічної освіти	282
6.2. Структура курсу та основні завдання кожного розділу	284
6.3. Навчально-методичне та матеріально-технічне забезпечення курсу	286
6.4. Методичні поради до вивчення курсу	288